

Partitúra

Irodalomtudományi folyóirat

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara

2022/1

XVII. évfolyam

Főszerkesztő
BENYOVSZKY KRISZTIÁN

Felelős szerkesztők
BÁRCZI ZSÓFIA, PETRES CSIZMADIA GABRIELLA, N. TÓTH ANIKÓ

Szerkesztőbizottság
Bényei Tamás (Debrecen), Csányi Erzsébet (Novi Sad), Csehy Zoltán (Pozsony), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Mészáros András (Pozsony), Németh Zoltán (Varsó), Polgár Anikó (Komárom), Sánta Szilárd (Komárom), Thomka Beáta (Pécs), Töttössy Beatrice (Firenze), L. Varga Péter (Budapest)

Tartalom

SZÍVÓS MIHÁLY A jeltérelmélet dióhéjban	3
ÚJVÁRI EDIT A lakota naptánc szertartási kunyhójának térszemiotikai elemzése	17
SZÍVÓS MIHÁLY – LEHMAN MIKLÓS A vitakultúra oktatásának és fejlesztésének térszemiotikai hátterű módszere	35
BENYOVSZKY KRISZTIÁN Beborítják a jelek	51
SZILVÁSSY ORSOLYA Budapesti bűnügyek kamaszoknak	67

KÁLAI SÁNDOR Balaton – nosztalgia és geopolitikai összefüggések	85
HORVÁTH CSABA A valószínűség reménye	95

Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával

S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín

Kiadja a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara ♦
A kiadó címe: Trieda A. Hlinku 1, 949 74 Nitra ♦ A kiadó statisztikai száma: 00 157 716
♦ A szerkesztőség címe: Magyar Nyelv-és Irodalomtudományi Intézet, Dražovská 4,
949 74 Nitra, e-mail: benyokri@yahoo.it ♦ Megjelenik évente kétszer ♦ A szám megje-
lenésének dátuma: 2023. március ♦ Borítóterv: Maruta Kyoko festményeinek felhasználásával Juhász R. József ♦ Nyomdai előkészítés: Kassák Központ, Érsekújvár
♦ Nyomta: Vydavateľstvo SPU, Nitra ♦ Regisztrációs szám: 3139/2004 ♦ ISSN
1336-7307 ♦ Megjelent 150 példányban ♦ Díjmentes

Vydáva Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií ♦ Sídlo
vydavateľa: Trieda A. Hlinku 1, 949 74 Nitra ♦ IČO vydavateľa: 00 157 716 ♦ Adresa
redakcie: Ústav maďarskej jazykovedy a literárnej vedy, Dražovská 4, 949 74 Nitra, e-mail:
benyokri@yahoo.it ♦ Obal: použitím diela Maruta Kyoko József Juhász R. ♦ Tlač:
Vydavateľstvo SPU, Nitra ♦ Technická príprava: Kassákov centrum, Nové Zámky ♦
EV 3519/09 ♦ ISSN 1336-7307 ♦ Vychádza dvakrát ročne ♦ Dátum vydania čísla:
marec 2023 ♦ Náklad: 150 kusov ♦ Nepredajné

A jeltérelmélet dióhéjban

Absztrakt. A szemiotika különböző részdiszciplínái között a térszemiotika meglehetősen elhanyagolt maradt annak ellenére, hogy más tudományágakban, így a szociológiában, a pszichológiában, a gazdaságtudományokban és a földrajzban jóval nagyobb figyelmet szenteltek ember és tér viszonyának. Hasonlóképpen a jelentőségéhez képest nagyon keveset foglalkoznak a szemiotikai szintaktikával és azon belül a jelalakzatokkal is. E tanulmány olyan kulcsfogalmakkal foglalkozik, amelyek mindkét területen széles körben alkalmazhatók. A szerző e fogalmakra támaszkodva határozza meg a jeltér fogalmát és alapozza meg a jeltérelmezést. Az ember a valós jelterek mellett fiktív jeltereket is épít, és a jelterek megismerése támogatja a jeltér mint megismerési és gondolkodási minta kialakulását és megszilárdulását is. A jeltérelméletnek különösen fontos alkalmazási területe az oktatási folyamatok szemiotikai támogatása, mivel a tudatosan felépített oktatási jelterek hatékonyabbá és érdekesebbé teszik a tanítást és a tanulást.

A térbeliség és a jelek összekapcsolódásának kutatása jelentős múltra tekint vissza a tudomány és a filozófia világában. Ugyanakkor a térbeliség szemiotikai értelmezésében az elmúlt két évtizedben jelentős hiányok mutatkoztak, miközben a térkutatások a szociológiában, a gazdaságtudományban, a földrajztudományban, a regionális tudományokban és a filozófiában már jelentősen előrehaladtak. Ezekben a diszciplínákban belül már hosszú ideje és sokkal következetesebben foglalkoznak az ember és a tér viszonyával. Ezeket az eredményeket hangsúlyosan figyelembe véve és átértelmezve írtam meg a *Jelterek. A jeltérelmélet alapjai és a jeltérelmezés módszertana* című könyvem¹, amely nemrégiben megjelent. E mű fő célja a térszemiotika tematikus és módszertani bővítése, a jeltér fogalmának meghatározása és a jeltérelmezés megalapozása. E tanulmányban e könyv néhány fontosabb eredményét tézisszerűen összefoglalom és egyes fogalmakat példákkal kapcsolok össze.

E tanulmányban Peirce szemiotikája mellett Polányi Mihály filozófiájára, és azon belül különösen a hallgatólagos tudás elméletére támaszkodom. Polányi ezt az elméletét az alaklélektani iskola eredményeire építette, és arra is felhasználta, hogy a figyelem fogalmát ismeretelméleti szempontból teljesen újragondolja. Ezenkívül utat nyitott az eredményeinek szemiotikai értelmezése felé is.²

1 *Jelterek. A jeltérelmélet alapjai és a jeltérelmezés módszertana*, Budapest: Magánkiadás, 2022. Nyomtatott és online kiadás.

2 A hallgatólagos tudás Polányi megalkotta elméletét megkíséreltem tovább építeni. A „hallgatólagos tudás általános elmélete”-nek egyik fontos iránya néhány alapvető fogalom szemiotikai értelmezése (Vö: Szívós Mihály, *Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezéstörténetében. A hallgatólagos tudás általános elmélete*, Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság – Loisir Kiadó, 2017). Egy további kiindulópont a jeltérnek

Jeltérpéldák

A mindennapi élet jelentős része jelterekben zajlik le, amint azt az alábbi három példa is mutatni fogja. E példák közül az első egy fizikai jeltér, a második egy vegyes összetételű, míg a harmadik egy képzetes jeltér. A mindennapi életünkhöz hozzátartozik az, hogy közlekedési jelterekbe lépünk bele és később elhagyjuk őket. Ez megtehetjük gyalogosként vagy valamilyen járművet vezetve, vagy valamilyen közlekedési eszközön utazva. A közlekedésre használt utak, pályák és azok közvetlen környezete olyan jeltereket alkotnak, amelyek tele vannak a közlekedés egyes részeit szabályozó jelekkel és jelalakzatokkal. Ezeknek a jeleknek és jelalakzatoknak az elrendezése egymáshoz mérten következetes és egymással gyakran kapcsolatban állnak. A közlekedés jeleinek sokasága egyáltalán nem zárja ki azt, hogy egy másfajta, például egy biológiai jeltérnek – az ottani fajok jelvilágának - jelei ne lennének megtalálhatók ugyanazon a földrajzi helyen. Mégis azért használhatjuk a közlekedési jeltér megnevezést, mert itt megtaláljuk azokat jelzőtáblákat és más jeleket, amelyeket a közlekedési szabályzatnak megfelelő módon alakítottak ki és helyeztek el. Ezek a jelek együtt és egymással is összefüggésben a funkcióiknak megfelelő szabályozást meg tudják valósítani. Ezért ezek a közlekedési táblák, útfel-
festések és jelzőberendezések mind intézményesült jelek. Ha azonban ezeket a táblákat és berendezéseket mind egy raktárban találnánk meg felhalmozva, akkor azt nem nevezhetnénk közlekedési jeltérnek, mert e készlet darabjai nem lennének közlekedési szempontból jól rendezettek és összefüggésekbe állítottak. Szemiotikai szempontból hiányoznának a jeltárgyaik és a jelértelmezőik. Az egyes jeltereket tehát valamilyen mértékű belső rendezettség jellemzi.

4

A vegyes összetételű jeltérre jó példa a filmforgatás. Az utcai változata azzal kezdődik, hogy először körülhatárolják azt a területet, ahol a stáb elhelyezkedik és tevékenykedik, és ahová a különféle eszközöket és berendezéseket telepítik. Itt a megfelelő jelzések távol tartják az illetékteleneket és a határon belül pedig segítik a személyzet tájékozódását. Ezen a jeltéren belül hozzák létre a forgatókönyv szerinti cselekményrészekhez tartozó kulisszákat, amelyek gyakran csak jelzésszerűen adnak vissza sajátos körülményeket. Ekörül alakítják ki a forgatáshoz közvetlenül szükséges feltételeket, mint amilyen a kamera mozgásteret vagy az a sín, amelyen a kamera mozog. Az ezekhez a munkákhoz szükséges jelek hozzárendelését is elvégzik: például azt, amely mutatja, hogy meddig mozoghat a kamera és hogyan alakul majd a világítás, továbbá hová ülhetnek a szereplők és a stáb tagjai. Ily módon már három, egymáshoz szorosan kötődő jelteret alakítanak ki, amelyek közül a legnagyobb hagyományként foglalja magába a nála kisebb jelteret, amelyen belül ismét egy kisebb, harmadik jeltér található. A film cselekményének jelterén belül a szereplők gesztusokkal vagy esetleg kisebb tárgyakkal kialakítják a maguk személyes helyeit vagy térségeit, amelyeken belül ők mozognak. A cselekmény legbelső jelte-

az a fogalma, amelyet *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című könyvemben már kifejtettem (Budapest: Loisir Kiadó, 2013, 173–177.), és még korábban bioszemiotikai kontextusban tárgyaltam (Szívós Mihály, *Introduction. The Concept of emergence in philosophical and semiotic context*, *Semiotica*, 2008/3., 17–21.).

rén kívül azonban a színészi szövegeknek és gesztusoknak már egészen más, például tréfás jelentése lehet. A hagymahéjak mintáját utánzó felépítés miatt a jeltereknek e formái mutatják meg leginkább azt, hogy a jelek határokon keresztül való átvitele a hozzájuk tartozó jelentések megváltozásával jár. Ez a jelentésváltozás a jelterek egyik fontos tulajdonsága.

A fizikailag létező és vegyes összetételű jeltér után most egy képzetes jeltér példája következik. A regényekben és elbeszélésekben a nyelv segítségével, a filmek révén pedig a filmvásznon ilyeneket láthatunk. Az „emlékpalota” módszere az emlékeztetést segítő technikák közé tartozik. Arra a régi megfigyelésre épül, hogy az emberek akkor pontosabban tudnak adatokra emlékezni, ha valós térbeli pontokról szerzett emlékeikkel kapcsolják össze a megjegyzendő adatsorokat. Így a két halmaz elemei között jelviszonyokat hoznak létre. Egy adott tér ilyen emlékezeti kihasználásához jól kell ismerni annak részeit, mert az emlékező ember ezeket használja fel. Az emlékek gyors és hatékony bevétele azáltal valósul meg, hogy az ember azokat a kialakított jelviszonyokat sokkal könnyebben jegyzi meg, amelyek a jól ismert térbeli helyeket a megjegyzendő friss adatokkal kapcsolják össze. A jelviszonyok térbeli sorrendje támogatja abban is az emlékezőt, hogy az adatokat az eredeti sorrendjük szerint jegyezze meg és idézze fel. Az ehhez hasonló képzetes jelterek az interneten már folyamatosan termelődnek.

A jeltérelmélet alapvető fogalmai és tételei

A jeltér mint az egész és a részei közötti összefüggések foglalta és mint viszonyrendszer

5

A részek és az egész közötti összefüggések és kölcsönhatások a jelterek egyik legalapvetőbb ismervét képezik. Az a tétel, hogy az egész nem egyenlő a részeinek pusztá összegével, régóta filozófiai alapelv, és emellett az élővilág egyik alapelveként is elismerték. Ez az elv olykor még a szerves természetben is érvényes. Jeltereket tehát a társadalomban, az élővilágban és a szerves természetben, valamint az elme világán belül egyaránt találhatunk, és mint egészekről joggal feltételezhetjük róluk, hogy a részeit bizonyos mértékű és jellegű dominanciájukkal befolyásolják, illetve a részek visszahatnak az egészre és ezek a hatások érintik annak lényegét is.

A jeltér kisebb, mondhatni elemi részei a jelhelyek, ahol jelhordozók, jeltárgyak és jelértelmezők lelhetők fel. A jelviszony eme alapvető komponenseinek az összekapcsolódásán alapul a tér elemi szerveződése. Az egész és a részek közötti viszonyt a jelterek esetében azzal is specifikáljuk, hogy a jeltér mint egész és a jelhelyek mint elemi részek közé különös elemként felvesszük a jeltérséget, amely jelhelyeket foglal magába. Mivel a triád mindegyik tagját a két másikkal viszony fűzi össze, ezért egy három tagból álló viszonyrendszert alkotnak. Az a tény, hogy a jeltér és a jelhely közé, mint közvetítő elem be van iktatva a jeltérség, nem mond ellent annak, hogy a jeltér, mint egész, kihat a saját jelhelyeire, hiszen ez a jeltérségen keresztül is megvalósulhat. A jelhelyektől mint részekről az egész felé induló hatások ugyancsak végbemehetnek a jeltérség közvetítésével is.

Minden olyan entitáson belül, ahol egymást kölcsönösen befolyásoló részek és ezek és az egész között fennálló viszonyok funkcionálnak, jelen van, mint következmény, a kohézió is. A belső összetartás a részek – itt a jelhelyek és a jeltérségek és a náluk, illetve bennük levő jelek és jelalakzatok – összekapcsolódásában mutatkozik meg.

A nagyobbfajta jelterek egészét nem tudjuk érzékelni, hanem csak a bennük foglalt térségeket és egyedi helyeket. Ezért az ilyen jelterek egésze mindenekelőtt a jelhelyen és a jeltérségben levő jeleken és jelalakzatokon keresztül tárul fel a jelértelmező számára, aki az érzékletei alapján összképet alkot azokról. Az egyes helyek és térségek összekapcsolódását jelentős mértékben a róluk keletkezett hallgatolagos tudás révén ismerjük meg, amelynek egy kisebb része a jeltér mint egész felé haladva a tapasztalat feldolgozási folyamatában explicit tudássá válik. Az egyes hallgatolagos tudáselemek spontán módon – a megismerés sorrendje szerint – narrációba állnak össze. A kialakuló emberi tudás – az emlékezetben – képzetes jelterekbe rendeződik. Ezeken belül is megkülönböztethetünk jelhelyeket és jeltérségeket, amint azt az emlékpalota mint mnemotechnikai módszer is mutatta.

A jeltérelmélet képes arra, hogy valóságos, képzetes vagy virtuális és vegyes összetételű jeltereket elemezzon. Ezek lehetnek nagyon összetett, számos jelalakzatot magukban foglaló formációk is, mert az elmélet meg tudja világítani a közöttük levő kölcsönhatásokat is.

6

A jeltér egyrészt kognitív, gondolkodási és emlékezési minták kialakulását és felhasználását elősegítő keretként működik, másrészt pedig a kisebb jelterek maguk is ilyen mintákká válhatnak. A megismerés és a problémamegoldás bizonyos helyzetekben mindkettőt már régóta alkalmazzuk. A jeltérelmélet kognitív része arra a jelenségre koncentrál, hogy a világunk részeit különálló mentális jeltérmodellek vagy a bennük foglalt nagyobb jelalakzatok segítségével észleljük. Ebben az értelemben a jeltérelmélet egyik forrása a kognitív pszichológia Gestalt-elmélete.

A térszemiotika, és azon belül a jeltér fogalmának és azután az elméletének a kidolgozása *a jeltudomány legelvontabb és legnehezebb részei közé tartozik*. Ez egyáltalán nem lehet meglepő azután, hogy az újabb gondolkodáslélektani kutatások szerint a térbeli mozgás és a tér érzékelése az ember esetében erősen összefügg az elvont gondolkodás kialakulásával és működésével.³

A jeltér belső és külső határainak meghatározása és módosulása

A jeltereket olyan jelek és jelalakzatok választják el a környezetüktől és egymástól, amelyek határjelként vagy határoló jelalakzatként is funkcionálnak. Ez a funkció másodlagos jelentésüket adja, amelyet el is veszhetnek, ha már nem határolnak többé, anélkül, hogy elsőleges jelentésük eltűnne vagy megváltozna. A jeltérelmezésben, akárcsak egy jeltér kialakításában, lényeges lépés valamely jelalakzat vagy

3 Barbara TVERSKY, *Mozgásban az elme. Hogyan formálja a cselekvés a gondolkodást?* ford. HEGEDŰS Péter, Budapest: HVG Könyvek, 2019, 82.

jeltér határainak megállapítása⁴, amelynek során a részek és az egész közötti kölcsönhatás és a kohézió feltérképezése is szerepet játszik. Az adott jeltér jellegét megállapítva vagy a kohézióját megismerve a szemiotikus könnyebben meghatározhatja annak határait: beazonosítja azokat a jeleket és jelalakzatokat, amelyek a határjel vagy jelalakzat funkcióját töltik be, és így szintaktikai funkció-meghatározásokkal rendelkeznek.

A jelek és jelalakzatok jelentéseinek megállapítása és értékelése megmutathatja azt, hogy hol kezdődik a periféria és a centrum, miként azt is, hogy milyen az egymáshoz való viszonyuk. Egy jeltérnek akár több centruma és perifériája is lehet. Az itt szerepet játszó jelek és jelalakzatok ugyancsak sajátos szintaktikai funkció-meghatározásokat vesznek fel. A centrum és perifériák együttesére jó példa egy könyv a hozzátartozó paratextusokkal, amelyek együtt olyan jelteret képeznek, amelynek egy centruma van, és az maga a könyv.⁵

A jelterekben előforduló fontosabb jelalakzatok

A valóság azt mutatja, hogy az ember nagyon gyakran jelsorokat használ a kommunikációjában, akár beszéltnyelvi az, vagy valamilyen más formájú. A mindennapi életben a figyelmeztetés vagy a vészjelzés gyakran jelhármas formáját ölti, mert ez megbízhatóbb, mint csak egyetlen egy jel használata. A jelek gyakran sajátos struktúrába rendeződnek, ahogy ez a katonai rangokkal is történik. Sokféle jelalakzat lehetséges, amelyeknek nemcsak összetételét, hanem térbeli elhelyezkedését is vizsgálunk lehet egy szemiotikai elemzés során. Az egyszerű jelalakzatok közé tartozik például a jelpár, a már említett jelhármas, a jelsor, a jelfürt, amelynek sorai szőlőfürt alakjába rendeződnek. Az összetett jelalakzatok körébe a jelstruktúra, a jelrendszer és a jelvilág tartozik, amely utóbbi jelrendszereket foglal magába. A jelalakzatok felfelé kumulatívak, ami azt jelenti, hogy az alattuk levő, kevésbé összetett jelalakzatokat mint részeket magukban foglalhatják. Itt fontos leszögeznünk azt, hogy a jeltér maga nem szintaktikai alakzat, bár minden jelalakzat belekerülhet.

Szintaktikai kutatások nélkül a jeltér meglehetősen üres, vagy szinte teljesen üres fogalom marad. A jeltér elemzésének szintaktikai részében ugyanis azt vizsgáljuk, hogy számos jel és jelalakzat hogyan tölti ki és határolja vagy belsőleg tagolja a teret vagy tereket, az egymásmellettség milyen formái alakulnak ki és azok miként vannak jelen a térségekben, a jeltér kisebb részeiben, és hogyan kapcsolódnak össze a jeltér egy-egy helyén, és hogy ezek a jelhelyek és jeltérségek hogyan alkotják a jelteret mint egészet. A jeltérelmélet keretében fölülről, mintegy madártávlatból, de amellet belülről, a saját belső terükből kitekintve is vizsgáljuk a szintaktikai alakzatok egymáshoz való viszonyait. Ezt a vizsgálatot a makrohálózatok hálózatelméleti elemzéséhez lehetne hasonlítani.

4 Ez történik a sziú lakota indiánok „naptánc”-szertartásának előkészítése során is. Lásd erről: ÚJVÁRI Edit, *A lakota naptánc szertartási kunyhójának térszemiotikai elemzése*, Partitúra, 2022/1., 17–35.

5 BENYOVSZKY Krisztián, *Beborítják a jelek. A könyvborító mint sajátos jeltér*, Partitúra, 2022/1., 51–67.

A jelalakzatok tényszerű sokfélesége ellenére még mindig vannak szemiotikusok, akik csak jelről és jelrendszerről beszélnek. A nyelvi háttérű, közelebről pedig nyelvi jelmodellre épített szemiotika által létrehozott egyik legnagyobb probléma az, hogy a nyelv szintaktikai sajátosságait erőltetné rá a valóságra. Mivel azonban ez egészen abszurdnak bizonyulna, ezért a tulajdonképpeni szemiotikai szintaktikai feladatokat ejtik és az egész témakört figyelmen kívül hagyják.

A jelmetség fogalma

A jeltér elméletének kifejtése során kényszerűen szembesültem azzal, hogy teljesen hiányzik a *jelmetség* fogalma, amely nélkül az egész érzékelési folyamat szemiotikai leírása igen nehézkes lenne. A jelmetség egy új szemiotikai fogalom, amely az emberi megismerés során végbemenő jelfolyamatok egyik eredményét jelöli. A valóságba betagolódott ember felé mindennapi tevékenysége során a jelhelyeken található entitásokról sok és többféle jel áramlik. Ezek egyik része alkalmi jel, amelyeknek nincs megszilárdult jelentése, és amelyek a világból a megismerő vagy cselekvő egyén számára tőle függetlenül előállnak. A jelmetségbe eső jelek másik részét a megismerő és tevékenykedő ember viszont maga választja ki vagy maga kezdeményezi, vagy hozza létre. Egy nap során számtalan ilyen, elsősorban alkalmi jellegű jelhalmaz jön létre, amelyek a mindennapi tapasztalatot alkotják. Ezeknek a rostálása, selejtezése és feldolgozása éppen olyan mindennapos, mint a keletkezésük. A megismerő vagy cselekvő egyén a már meglévő jelmintáit is felhasználva az aktuális pozíciójából olyan jelcsoportokat, jelalakzatokat és jeleket választ ki és fűz össze jelmetszetté, amelyek értékeit és céljait szolgálják. Ezt a kiválasztást a megismerő és cselekvő egyén explicit és hallgatólagos tudása, tapasztalata, rejtett és tudatos elköteleződése, képességei és érzelmei befolyásolják. Minél többet tud valaki az adott jeltérben levő dolgokról és magáról a jeltérről, annál több jelet képes észrevenni, értelmezni és felhasználni, és annál inkább alakulnak ki számára a jelmetszetekből megismerési minták vagy jelterek.

A kiválasztott jelek ottlétében kétféle objektivitás fejeződik ki, és pedig a természeti és a társadalmi objektivitás. Mindkettő determinálja azt, bár eltérő módon, ahogyan a megismerő és cselekvő ember a figyelmét valamire irányítja és a létrejövő jeleket megérti, értékeli és felhasználja.

A megismerési folyamatban megjelenő két – külső és belső – determináló erő viszonya és mértéke változó, de hosszabb távon egyensúlyt képeznek. Ez az, amit Karneadész (i.e. 214-129), az athéni Akadémia tizenegyedik vezetője és szkeptikus korszakának kiemelkedő gondolkodója nyomán *karneadészi egyensúly*nak neveztem el. Bár a nagy görög gondolkodó nem fogalmazta meg kifejezetten azt, hogy ez a két oldal egyensúlyban van, egyik tézisében megnyitotta az utat efelé. Ennek alapján a jelmetség összetétele egyrészt a megismerő és cselekvő egyén számára a rajta kívüli és tőle független külső valóságból előállt jelekből áll, másrészt tartalmazza a céljai, értékrendje és aktuális beállítódásai szerint kiválasztott jeleket.⁶

6 Szívós Mihály, *A látszat története. A kezdetektől az i.e. I. század közepéig*, Budapest: Áron, 2000, 260.

A két komponens egymáshoz viszonyított aránya esetről esetre változik, de hosszabb távon egyensúly állhat fenn közöttük.

A jelmetszetek folyamatos képződése az emberi megismerésnek az az antropológiai képessége, amely a kognitív mintáknak egyrészt a használatát, másrészt a keletkezését és fejlődését előkészíti és kibontakoztatja. Az ember a jeltereket is a jelmetszeteken keresztül tudja feltárni. A szemiohermeneutikai elemzésben a jelmetszetek az értelmezési körfolyamat egymás után következő állomásaivá válnak.

A jeltér belső kohéziójának forrásai

A jelterek belső kohéziója elsődlegesen a jelviszony eredendő térbeliségéből adódik. A jelviszony, amely egybekapcsolja a jeltárgyat, a jelhordozót és a jelértelmezőt vagy jelhasználót, akinek számára a jelentés előáll, térbeli viszonyrendszer. A kohézió másik fontos forrása a jeltér részei és az egésze közötti viszony. Szintaktikai kohézió származik abból, hogy a jeltérben nemcsak jelek, hanem jelalakzatok is vannak, amelyeknek jelelemei egymáshoz kapcsolódnak. A szintaktikai struktúrák és hierarchiák ugyanilyen összekapcsoló hatást fejtenek ki. Így például egy vita moderátora visszatérőleg használhat a vitamenetet irányító jeleket.⁷ A szemantikai kohézió forrása az indexikus jeleknél a jeltárgy és a jelhordozó fizikai összekapcsolódása, az ikonikus jeleknél a hasonlóságok megléte, és a szimbólumok esetén pedig a jeltárgyak és a jelhordozók összekapcsolódására vonatkozó tartós szabályok fennállása. A pragmatikai kohézió a jelek használata révén keletkezik, mivel a gyakrabban használt jelek stabilizáló hatással vannak a közvetlen jelkörnyezetükre. A könyvborító mint kisméretű jeltér belső szemantikai kohéziója elsősorban abból adódik, hogy a legtöbb eleme a könyv szövegére és képeire, valamint annak szerzőjére referál.⁸

A jelmetszetek, amelyeket részben a jelértelmező valóságértelmezésének és cselekvésének az iránya, az ő „látási szöge” tart össze, természetesen nem mutatnak fel olyan mértékű kohéziót és koherenciát, mint a stabil jelterek. A belső kohéziója az őt determináló érzékelési mintákból, vagy kognitív pszichológiai fogalommal élve, az „alakokból” (Gestalt) származik, melyek az érzéklet egyes részeit egybeszervezik. Az egyén élete során megtanult megismerési minták főleg a hallgatóságos tudás tartományában jelennek meg először. A minták segítségével a jeltérben megtapasztalt kohézió áttevődik a jelmetszetbe. A jelmetszet kohézióját is vizsgálhatjuk szemantikai, pragmatikai és szintaktikai síkon egyaránt.

A jelterekben felléphetnek a belső kohéziót gyengítő hatások is. A szemantika területéről nézve a kohéziót gyengíti az, ha a jeltéren belüli indexikus jelek, vagy közülük egyesek ikonikusakká változnak. A pragmatikai téren a fontosabb jelek használata gyengülhet, és a használat gyakorisága más jelekre vagy jelalakzatokra tolódhat át. Végül a szintaktikai jelalakzatokban széttartó tendenciák jelenhetnek meg, amelyek azután a szétesésüket eredményezik.

7 Ezek a jelek vagy jelalakzatok teszik követhetővé a moderátor szándékait. Ld. Szívós Mihály – LEHMANN Miklós, *A vitakultúra oktatásának és fejlesztésének térszemiotikai módszere*, Partitúra, 2022/1., 35–51.

8 Vö: BENYOVSZKY Krisztián, *Beborítják a jelek*.

A jeltér határának átlépése és a jelentés megváltozása

A jeltérhatárt átlépő, és a jeltérből kikerülő, miként az abba bekerülő jel és jelalakzat is jelentésváltozáson mehet át, ami egyenes következménye annak, hogy szemiotikai szempontból a jeltereknek van bizonyos belső kohéziójuk. A pragmatikai dimenzió tekintetében érdemes külön kiemelni azt, hogy egy jel vagy jelalakzat tartós használata a jeltérben stabilizálja azok jelentését. Ezért azoknak a rendszeres használat kontextusából – a befogadó jeltérből – való kimozdítása és más jeltérbe való átvitele többnyire valamilyen jelentésváltozással járhat. Így például egy stop-tábla kivitele a közlekedési jeltérből és egy hűtőszekrény ajtaján való elhelyezése azt az új jelentést hozza magával, hogy nem szabad ezt az ajtót kinyitni. Szemantikai szempontból a jel határátlépő mozgását vizsgálva megállapítható, hogy a jelhordozó tovább vihető a jeltér határain kívülre, de a jelentés nem mindig, mert lehet, hogy a jelhordozó csak az adott, elhagyott jeltérben társul vele és alkotják együtt egy jelviszony részét.

A jeltér határának átlépése az irodalmi szövegben kialakított jelterek esetében is a jelzett következményekkel jár. Így a jelentések a szöveg által rögzített határok átlépése esetében is módosulhatnak vagy erősen megváltozhatnak.

A jeltér jellegének meghatározása jelosztályozások alapján

10

A külső világ jelteleneinek jellegét számos szemiotikai ismérv alapján határozhatjuk meg. A jelterek osztályozásának alapjául szolgáló fontosabb klasszifikátorok a szemiotikai részdiszciplínák szerint is elkülöníthetők. Így a szemantikai jelfajtáknál a jelhordozó és a jeltárgy viszonyának jellege válik klasszifikátorrá és erre, mint alapra építve, indexikus, ikonikus és szimbolikus jelteret különböztetünk meg, aszerint, hogy ezek közül melyik jelfajta domináns egy adott jeltérben. A pragmatikán belül az első pragmatikai jelosztályozásnál a jelhasználók körének nagysága a klasszifikátor és ennek alapján személyes és személyközi jelet, közjelet és intézményesült jelet különböztetünk meg. A személyes jelet csak egy jelhasználó használja és csak ő ismeri a jelentését. A személyközi jelet már legalább két személy ismeri és a használata tovább terjedhet egy közösségben. A közjelet már egy egész társadalom alkalmazhatja, míg az intézményesült jelet szabályok és törvények is védik. Ezért ez utóbbit már akár több nemzedék is használhatja. A kezdő szemiotikus a leggyakrabban – anélkül, hogy ezt tudatosítaná – a mindennapi életben jól észlelhető és tudatosan különválasztott közjelet vagy intézményesült jelet, „mint a jelet általában” vizsgálja.

E pragmatikai jelosztályozás alapján személyes és személyközi jelteret, közjel-teret és intézményesült jelteret választhatunk külön, ismét csak aszerint, hogy melyik jelfajta dominál bennük. A szintaktikában, az alakzattan keretében a jelalakzatok megkülönböztetéséhez az egyik klasszifikátor az összetettségüknek a mértéke. Ezért a jeltelereket a bennük levő, domináns többségű jelalakzatok összetettsége szerint is osztályozhatjuk.

A léttartományok szerint felosztásban a szervetlen lét, a szerves lét és a társadalmi lét jeltelerei mellett még az érzékelés és gondolkodás jeltelereit különböztethetjük meg.

Jeltér más jeltéren belül

Mind az élettelen, mind a biológiai, mind a társadalmi, mind pedig az érzékelési és gondolkodási jeltereken mint kategóriákon belül előfordul olyan helyzet, hogy az egyik teljesen magában foglalja a másikat, mint tőle elhatárolt és önmagában egészet alkotó jelteret. Ilyen egymáson belüli jeltereket alakítanak ki a filmforgatás már említett példájában. A befogadó jeltér mint belé behatoló, benne mozgó és végül mint rajta teljesen áthaladó jelteret is tartalmazhatja a másikat. A nagyobb jeltérben mozgó vagy meglevő kisebb jeltér mint egész is jelentéssé válik a nagyobb jeltérben, és ez fordítva is igaz lehet. Mind a befogadó, mind pedig a befogadott jeltérnél a belső kohézióknak jelentős szerepe van a fennmaradásban.

Az egyik jeltérnek a másikon belüli mozgásához alapfeltétel az, hogy mindketőnek, de különösen a tartalmazott jeltérnek a határai kellő mértékben szilárdak legyenek. Így egyiket sem fenyegeti a felbomlás, vagy az egymásba való részleges vagy teljes beleolvadás veszélye. A társadalmi jelterek körében a leggyakrabban az intézményesült jelekből vagy közjelekből álló befogadó jeltéren belül található mozgó jelterek, mint amilyen egy tüntetési meneté vagy egy vallási körmeneté, amelyekben a megszilárdult jelentésű és közjelekké vagy intézményesült jelekké vált jelek szintén meghatározó mértékben fordulnak elő.

Az Újvári Edit által tárgyalt naptáncszertartás, amelyet a lakota sziú indiánok évente bemutattak a törzsüknek, ugyancsak kettős jeltér formájában valósul meg, ahol a szertartás egészének nagyobb jeltere egy kisebb jelteret, a naptánc jelterét foglalja magába. Az előzőleg építmények és kultikus tárgyak segítségével kialakított szertartási jeltéren belül a naptáncot eltáncoló nyolc indián egy sajátos kisebb jelteret hoz létre. A szertartás központi eseménye ezen a mozgó jeltéren belül zajlik le. A mozgásuk jelentéseit a tágabb jeltér elemei is befolyásolják.⁹

A jeltéren belüli jeltér konfigurációja világít rá arra a lehetőségre az intertextualitás területén, hogy a korábbi műből átvett vendégszöveg mint befogadott jelalakzat vagy kisebb jeltér tovamozoghat az átvevő irodalmi mű szövegvilágán belül úgy, hogy miközben a befogadó műben újra és újra értelmezik egészében és részletei szerint, belső kohézióját és ezért sajátos eredeti jelentéseit sem veszíti el.

A mozgást végző formatervezett dolgok mozgó jeltereként működhetnek a nagyobb felhasználói jelterekben. A mozgás lehet véletlenszerű, vagy a használat térváltásával összefüggő, és funkcionálisan velejáró. Ha az egyik jeltér mozoghat a másikon, ezzel létrejöhet a befogadó jeltérben levő jelértelmező számára magának e mozgó jeltérnek az adott befogadó jeltéren belüli és azon kívüli értelmezése. A design területén ez a kombináció elsősorban akkor bizonyul sikeresen alkalmazható értelmezési mintának, ha a használati tárgy közlekedési eszköz vagy térszervező tárgyak rendszere egy befogadó jeltérben. Ekkor ezek mozgó jeltérként viselkednek egy másik, nagyobb felhasználói jeltéren belül.

Többszörösen egymással fedésben levő és összetett jelterek

Egyugyanazon földrajzi helyen több jeltér is lehet, sőt, rendszerint ez a helyzet áll fenn. Ez a más jeltéren belüli jeltér tételének az általánosítása. Jól látható a közlekedési jeltér példáján keresztül, hogy ugyanabban a földrajzi térben más jelterek is jelen vannak és működnek.

Emellett a jelterek olyan viszonyba is kerülhetnek egymással, mint a matematikai halmazok, amelyeknek lehetnek közös részhalmazai. Az egyik jeltér tehát átnyúlhat a másik jeltérbe, ami által bekövetkezhet az egyik jeltérből a másik, részlegesen befogadó jeltér értelmezése. Az egymást tartalmazó és összekapcsolódó jelterek elemzését a szintaktikai jelalakzatok feltáráásával, és azok közül is elsőként a határjelek és jelalakzatok vizsgálatával célszerű kezdeni.

A jelértelmezői pozíció és a jeltér

A jeltérelmezés egyik fő előnye abból fakad, hogy a jeltér határainak azonosításával és a felhasználásával könnyebben tudatosul az a pozíció, amelyből addig – esetleg nem tudatosan – valamilyen társadalmi vagy biológiai teret és annak összetevőit szemiotikai szempontból vizsgálni próbálták. A jelérelmező maga már a jeltérbe való belépésének vagy a jeltér észlelésének pillanatában számos jelviszony része lesz. Sajátos látásmódja folytán, amely tapasztalatain, műveltségén, aktuális szándékán és cselekvésén alapul, különféle jelmetszeteket érzékelhet. Az egyéni szándékán, képességein és cselekvési irányán túl vannak azok a tőle független jelviszonyok, amelyekben a jelek indexikusak, ikonikusak vagy szimbolikusak, vagy a pragmatikai jelosztályozás szerint személyes vagy személyközi jelek, közjelek vagy éppenséggel intézményesült jelek. A rendszeres jelhasználat keretében azonban e jelek jelentése is kiegészülhet.

A jelértelmezői vagy jelhasználói pozíció lehet a jeltéren kívül, annak határán és azon belül. E térbeli helyzetnek megfelelően is változhat az egyén a rálátása a jeltérre és annak szerkezetére. Mindebből kiviláglik a pozíció és a hely viszonyának egy kiemelkedően fontos aspektusa: a pozíció olyan meghatározott hely, amely viszonyba kerül más helyekkel és ezek által válik meghatározottá.

A jelértelmezői pozíció szoros összefüggésben van a jelmetszet fogalmával, mivel már a pozíció elfoglalása jelentős mértékben meghatározza a jelmetszet létrejöttét, a beletartozó jelhelyeket és a jelbeli összetételt. Az egyik jellegéből bizonyos valószínűséggel következtetni lehet a másikra. A jelértelmezői pozíció változtatása többoldalú és alaposabb megismerést biztosíthat.

A kettős és többes referencia megvalósulása a jeltérben

A jeltérben és a jeltérelmezés keretében könnyebb felismerni a kettős és többes referencia eseteit. A többszörös referencia jelensége arra a nagyon fontos, vagy talán a legfontosabb szemiotikai alapszabályra vezethető vissza, hogy egy és ugyanazon jelhordozó többféle jelviszonyban is jellé válhat, és ezekben különböző jelentéseket kaphat. Így a jelértelmező ezeket a jelviszonyokat összekapcsolhatja és rangsorolhatja.

A kettős referencia eseteit láthatjuk a szintaktikai funkció-meghatározásoknál, ahol ugyanaz a jelhordozó egyrészt egy jelalakzaton belül egy külső dologgal kerül jelviszonyba, másrészt pedig ugyanezen jelalakzat valamilyen részét arra mint egészre vonatkoztatva jelzi. Az egyiptomi írás korai fejlődési fordulata során például ugyancsak a kettős referencia kialakulása játszott nagyon jelentős szerepet a beszéd és az írás összekapcsolódásánál. A hieroglif írással leírt szövegek előbb a külvilág valamilyen eseményét vagy történést rögzítették ideogrammak – ikonikus írásjegyek – segítségével. Amikor ezeket mint szövegeket hangosan felolvasták, akkor a szóban elhangzó történet mint jelsor egyrészt közvetlenül a valóság adott részére, másrészt arra a hieroglifákkal leírt jelsorra is vonatkozott, amellyel előzőleg a történetet rögzítették. Így alakult ki a szóban elhangzott jelsor kettős referenciája, ami által beszéd és írás kölcsönhatása is elkezdett kibontakozni. A fejlődésük összekapcsolódása a jelhordozók, a hieroglifák jelentős átalakulásához vezetett, és először a hieratikus, majd utána a démotikus írásjegyrendszer kialakulását eredményezte.

A szemiotikán belüli módszertani transzferek

A szemiotikán belül egyes részdiszciplínák és területek módszertana – bizonyos mértékig – eredményesen felhasználható más részdiszciplínákon és területen jelentkező problémák kezelésére és megoldására. Így a narráció egyes fontos aspektusait a jeltérelmélet módszertanával is meg lehet közelíteni. A történetek elbeszélése – legyenek azok irodalmiak vagy egyszerű hétköznapiak – mindig valamilyen térben bontakozik ki. Magának egy térnek a bejárása is – a helyről helyre, térségből térségbe történő tovamozgás – egy többszakaszos történetet alkot. A történetek elbeszélői és szereplői számára is a terek és részeik jelterekként és azok részeiként jelennek meg. Ezért a narratológia több kategóriája a jeltérelmélet eszköztárával is elemezhető. A történetek térbeliségét és a jelterek történetiségét, amely közvetlenül a használatuk során képződik, az elemző számára a jelmetszetek egybekapcsolódó sora és a velük foglalkozó szemiohermeneutika köti össze.

A térbeliség mellett a szemiotikán belüli módszertani transzferekhez az is alapul szolgál, hogy ugyanazok a jelalakzatok lelhetőek fel a nagyon különbözőnek látszó szemiotikai jelenségekben. Ezeket először a szintaktika eszköztárával, azután pedig a különböző részdiszciplínák síkján egyaránt értelmezni lehet. A narráció legkülönbözőbb formáit például az köti össze, hogy mindegyikben jelsorok is találhatóak. Az épületek jeltérelméleti elemzése azért kapcsolható össze a narráció szemiotikai elemzésével, mert egy épület külső és belső bejárása önmagában egy történet, amely elbeszélte történetté válhat. Egy másik összekötő kapocs közöttük a ritmus. Az építészetben a hasonló megoldások és a térfelosztások alkothatnak ritmust, ahogy az irodalmi narráció elemeinek, a jeleneteknek és a helyszíneknek a sajátos váltakozása és motívumként való visszatérése is ritmuszerű rendben történik. A ritmus jeltérelméleti vizsgálata az elemzőt egészen a zenei ritmusig és a zenei narrációig viheti el.

A jeltérelmélet és a szemiotikai elemzés

A jeltérelmélet itt kifejtett fogalmai és tételei egyrészt gyakorlati példák elemzésére, másrészt az elméleti szemiotikán belül a szintaktikai alakzatok, funkció-meghatározások, szemantikai és pragmatikai kulcsfogalmak, jelosztályozások, és más elemek felhasználására támaszkodnak. Hangsúlyosan figyelembe vettem a tér gazdasági és földrajztudományi fogalmát, a társadalmi terek szociológiai feldolgozását és az építészet és a design térkezelését is. A jelterek azonban elsősorban a bennük levő jelek és jelalakzatok és a közöttük kialakult viszonyok, valamint mozgásaik alapján határozódnak meg.

A jeltérelmélet a térszemiotikai elemzések legátfogóbb eszköze, de emellett a kifejezetten széles ívű szemiotikai és interdiszciplináris alap kutatásokhoz is kiváló támpontként szolgálhat. Az emberi létezés tereit a jeltérelmélet módszerének segítségével jobban összehasonlíthatjuk, és többszörös funkcionalitásukban elemezhetjük őket. Éppen a jeltér fogalma teszi megfoghatóbbá a társadalmi tér meg lehetőségen elvont és nehezen érthető fogalmát is. Lehetőséget ad a társadalom szövetetének finomabb felbontásban való vizsgálatára. A segítségével tudatosan új, valóságos és képzetes, valamint vegyes összetételű jeltereket lehet kialakítani. Általában is a jeltérelmélet sok gyakorlati területen lehet felhasználni. Elegendő például arra utalni, hogy egy közlekedési jeltér jó megszervezése csökkenti a balesetek számát és folyékonyabbá teszi a közlekedést. Az oktatási jelterek okos kialakítása ugyancsak nagy mértékben javíthatja a tanítás és a tanulás hatékonyságát. Egy további előny az, hogy a jelterek elemzése révén valószínű következtetéseket megengedő mintákat fedezhetünk fel, amelyek felhasználásának pontossága idővel valamelyest növelhető lesz.

14

A valóságos, külső világunk részeként létező jelterek mellett, mint amilyenek a biológiai vagy közlekedési jelterek, vannak legalább részben vagy egészen képzetes jelterek is, amelyekben szintén kialakuló, fejlődő és átalakuló jelviszonyok működnek. A képzetes jelterek annak bizonyítékai, hogy a kognitív megismerési mintáink között nagyobb jelalakzatok és kisebb jelterek is vannak, amelyeket akár heurisztikus céllal is felhasználhatunk. A strukturalizmus mérsékeltebb irányzataiban felbukkantak az alaklélektanból kölcsönzött gondolatok, és ezek alapján a struktúrákat észlelési vagy elemzési mintaként is értelmezték amellet, hogy egyes irányzatok a valóságos, objektív struktúrákat is elismerték. A probléma a struktúra fogalmával volt, amely a neki tulajdonított sokrétű funkciókhoz képest meglehetősen egysíkú és merev maradt. A szemiotikában eleve többféle, szemantikai, pragmatikai, szintaktikai és kódelméleti struktúrákat lehet megkülönböztetni.

A szemiotikai elemzésben napjaink gyakori problémái közé tartozik, hogy azok tárgyválasztása nagyon esetleges. E tárgyak elemzése azután gyakran – szemiotikai szempontból legalábbis – meglehetősen jellegtelenül, nem rendszerező módon megy végbe, mert a kutató alig használ szemiotikai kategóriákat és fogalmakat. Rosszabb esetben az is előfordulhat, hogy egy másik tudomány módszertanával elvégzi az elemzés és az összerendezés munkáját és a végeredményt néhány szemiotikai fogalommal „feldíszíti”. Ezenfelül témátörténeti szempontból sem helyezi kellő mértékben kontextusba a vizsgálat tárgyát, ami pedig minden valódi kutatás ered-

ményességét képes fokozni és így a későbbi, hasonló vizsgálatokat támogatni. Az e téren tapasztalható hiányok között is kiváltképpen az elemzés szintaktikai oldalának teljes, vagy szinte teljes elhanyagolása kínálkozik még megemlítenedőnek.

Az egyes tudományok belső struktúrája és részdiszciplínák alkotta összetétele folyamatosan változik. A szemiotika huszadik századi művelésének az egyik igazi sikertörténete a bioszemiotika fejlődése volt, ami számos új kérdés forrása lett az általános szemiotika számára is. E részdiszciplína kibontakozása hozta felszínre a bioszféra szemiotikai fogalmának kialakítását is. De a bioszemiotikai szemléletmód világossá tette azt is, hogy a régi szemiotika több szempontból is még erősen antropocentrikusnak bizonyult, hiszen szinte kizárólag a jelalkotó és jelértelmező ember szempontjából vizsgálta az általa teremtett jelek felfogását, és a társadalomban kialakult jelrendszereket, ráadásul, további szűkítésként az emberi nyelv használatának egyik formájából vonatkoztatta el az általános jelmodellt. Ez azután közvetlenül elvezetett a nyelv szemiotikai jelentőségének nagyfokú túlbecsüléséhez is. A jeltér fogalma tehát azzal is bővíthető, hogy valamennyi élőlényt, mint létező jelkibocsátó és jelérzékelő lényt vesszük tekintetbe, amelyeknek jelkörnyezeteik vannak. Ekképpen egyrészt az egyes élőhelyeket tekinthetjük jeltereknek, de az egész bioszférát is mint egy óriási, végtelen komplexitású jelteret határozhatjuk meg.

Irodalom

- BENYOVSZKY Krisztián, *Beborítják a jelek. A könyvborító mint sajátos jeltér*, Partitúra 2022/1., 51–67.
- SZIVÓS Mihály, *A látszat története. A kezdetektől az i.e. I. század közepéig*, Budapest: Áron, 2000.
- SZIVÓS Mihály, *Introduction. The Concept of emergence in philosophical and semiotic context*, *Semiotica*, 2008/3., 17–21.
- SZIVÓS Mihály, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir Kiadó, 2013.
- SZIVÓS Mihály, *Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezés-történetében. A hallgatólagos tudás általános elmélete*, Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság – Loisir Kiadó, 2017.
- SZIVÓS Mihály, *Jelterek. A jeltérelmélet alapjai és a jeltérelmézés módszertana*, Budapest, Magánkiadás, 2022.
- SZIVÓS Mihály – LEHMANN Miklós, *A vitakultúra oktatásának és fejlesztésének térszemiotikai háttérű módszere*, Partitúra 2022/1., 35–51.
- TVERSKY, Barbara, *Mozgásban az elme. Hogyan formálja a cselekvés a gondolkodást?* ford. HEGEDŰS Péter, Budapest: HVG Könyvek, 2019.
- ÚJVÁRI Edit, *A lakota naptánc szertartási kunyhójának térszemiotikai elemzése*, Partitúra 2022/1., 17–35.

The Theory of Sign-Spaces in a Nutshell

Abstract. Among the various sub-disciplines of semiotics, the semiotics of space has remained rather neglected, despite the much greater attention paid to the relationship between man and space in other disciplines such as sociology, psychology, economics and geography. Similarly, semiotic syntax and, within it, the sign-formations have received very little attention in relation to their importance. This paper deals with key concepts that are widely applicable in both fields. The author draws on these concepts to define the notion of sign-space and lay the foundations for sign-space analysis. Humans construct fictitious sign-spaces in addition to real sign-spaces, and the knowledge of sign-spaces supports the formation and consolidation of sign-space as a pattern of cognition and thinking. A particularly important application of sign-space theory is the semiotic support of educational processes, since consciously constructed educational sign-spaces make teaching and learning more effective and interesting.

Keywords: signal space, signal patterns, cognitive patterns, syntactic feature definitions, multiple reference.

Szívós Mihály
Az MTA nyugalmazott tudományos főmunkatársa
szivosml@yahoo.de

A lakota naptánc szertartási kunyhójának térsemiotikai elemzése

Absztrakt. A tanulmány az észak-amerikai síkvidéki lakoták legfőbb kultikus eseményének, a naptánc rítusnak a téralakítási rendszerét, szertartási kunyhóját elemzi, térsemiotikai szemszögből, egy kulturális antropológiai forrás alapján. A szemiotika a teret is bevonja a vizsgálati körébe, hiszen a vizuális jelalakzatokat és jelviszonyokat a térben érzékeljük, a szemiózis térben zajlik. A térsemiotika az ember és a tér viszonyát a szemiotika eszköztárával értelmezi, elősegíti a térben kibontakozó kulturális jelenségek elemzését, a jelalakzatok jelentésén túl azok kapcsolatrendszerére és a térben érvényesülő jelviszonyokra és funkciókra is rávilágít. A térsemiotika megfelelő elméleti keretet biztosít a szertartás jelfolyamatainak és jelstruktúráinak feltárásához és elemzéséhez, mivel a szemantikai, szintaktikai és pragmatikai dimenziók mind értelmezhetők az elemzésen keresztül.

Bevezetés

A szemiotika a teret is bevonja a vizsgálati körébe, hiszen a vizuális jelalakzatokat és jelviszonyokat a térben érzékeljük, a szemiózis térben zajlik. A térsemiotika az ember és a tér viszonyát a szemiotika eszköztárával értelmezi, olyan elméleti keretet biztosít a térben kibontakozó kulturális jelenségek elemzésében, amely a jelalakzatok jelentésén túl azok kapcsolatrendszerére és a térben érvényesülő funkciókra is rávilágít. Ezért a szemantikai aspektusok mellett a jelterek vizsgálatának különösen gazdag a szintaktikai és pragmatikai vonatkozása¹.

A szemiotika térbeliségre vonatkozó koncepciói közül ki kell emelni Jurij Lotman szemioszféra-fogalmát, amely a szemiózis komplexitására, térbeli, dinamikus kiterjedtségére és összefüggésrendszerére hívta fel a figyelmet. Lotman célja, hogy túllépjen a jelek izolált jelenségek rendszereként való értelmezésén, mivel úgy véli, hogy az „egyes rendszerek csak más-más típusú és a szervezettség különböző szintjein álló szemiotikai képződmények kontinuumába ágyazódva funkcionálnak”². Lotman egy geológiai-biológiai terminust, Vlagyimir Vernadszkij bioszféra³ fogalmát analógiaként használva alkotta meg a szemioszféra kifejezést. Míg a

1 Szívós Mihály, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir Kiadó, 2013, 173–174., Szívós Mihály, *Jelterek*, Budapest: Magánkiadás, 2022.

2 Jurij M. LOTMAN, *A szemioszféráról*, Kultúra és Közösség, 1989/1., 87.

3 Vernadszkij (Vernadsky) bioszféra fogalma (1926): Földünk külső burkának néhány kilométer vastag szilárd, folyékony és gáz halmazállapotú étellel teli rétegeiben anyagciklusok mozognak egy roppant bonyolult rendszerben, melynek mi is tevékeny részesei vagyunk. VIDA Gábor, *Záró globális gondolatok*, Magyar Tudomány, 2004/1., 67. <http://www.matud.iif.hu/04jan/007.html> [2022.01.20]

bioszféra tere (a Föld étellel teli burka, rétegei) anyagi-térbeli jellegű, a szemioszféra tere absztrakt: kommunikációs folyamatok, új információk kidolgozása, jelalkalmazás jellemzi. Ebben a megközelítésben az egész szemiotikai univerzum egységes rendszer, a szemiózis folyamatainak tere, melynek szubstrukturái kölcsönhatásban állnak egymással. Fontos jellemzője a szemioszférának – és egyben szubstrukturáinak – a diakronitás, amely az emberi emlékezet működésének és a kulturális átörökítésnek köszönhető. Ebből eredően a tradicionális kulturális jelenségek – köztük a jelenlegi elemzés középpontjába állított törzsi rítus jelterének kialakítása és jelképzése – narratív hagyományokban megőrzött, „eredeti”, múltbeli szemióziszból merítik legitimitásukat.

A térszemiotika természetesen kapcsolható össze az építmények és épületek szemiotikai elemzésével, hiszen az építészeti tér ember által megtervezett tagolása tudatosan kialakított összefüggéseket, jelentéseket, narrációt feltételez. Szentkirályi Zoltán az építészet lényegi elemeként hangsúlyozza a térhez kötődést, hiszen az építészeti alkotások nem csupán térbe helyezettek, hanem az emberek mesterséges tereket is létrehozhatnak az építményekkel és épületekkel. Az emberi érzékelés a körülöttünk lévő dolgokat térbeliségükben fogja fel, azaz a vizuálisan érzékelhető jelenségeket térbeli kapcsolataikban értékeljük⁴. A környezet tájékozdási pontjait anyagi tárgyak, tömegek jelölik ki, a térszemléletben ennél fogva meghatározó szerepe van a tömegformának is. Az építészetben a felületképzés mellett a tér és a tömegalakítás is a művészi kifejezőeszközök közé tartozik, azaz jelentésekkel telítődhetnek, gazdag szemantikai tartalmak hordozóivá válhatnak. A téregységek, a tömegformák, a felületképzések és a díszítőelemek építészeti összekapcsolásai, relációi pedig szintaktikai szempontból is elemezhetők.

18

A vizuális jelek térbelisége tehát objektív adottság. Géczy Nóra is hangsúlyozza, hogy az épített térre „okulárcentrikus paradigma”, a vizuális ingerek dominanciája jellemző. Ugyanakkor a tér nem csupán retinális képek sorozata, hanem mentális és logikai struktúra is egyben, érzékszervekkel megtapasztalható, térbe helyezett tárgyak kapcsolódnak a tér jelentéseihez⁵. A jeltér jelviszonyokban gazdag, körülhatárolható természeti vagy társadalmi tér, melyben a jelek és jelalakzatok sajátos rendezettséget alkotnak. A jelalkotás, a jelhasználat és a jelértelmezés egyaránt részét képezi a térben megvalósuló jelviszonyoknak. A jeltárgy, a jelhordozó és a jelértelmező viszonyrendszere szintén kötődhet a térbeliséghez, különösen a fizikai jelhordozók elhelyezése, relációik és szintaktikai vonatkozásaik telítődnek térbeliséggel kapcsolatos többletjelentésekkel⁶.

A természet tereihez, képződményeihez kötődő jelentések (szent hegyek, sziklák, források, fák, ligetek) és az ember által alakított mesterséges, épített terek (építmények, épületek), azok környezethez való sokrétű kapcsolódása evidencia az építészettörténetben⁷. A természeti környezet – égtájak, természeti alakzatok, dom-

4 SZENTKIRÁLYI Zoltán, *Az építészet világtörténete. 1-2.*, Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1980, 7.

5 GÉCZY Nóra, *Design. Tér- és formakultúra*, Budapest: Scolar, 2019, 98.

6 SZÍVÓS Mihály, *Jelterek*, 51–54.

7 HAJNÓCZI Gyula, *Az építészet története. Ókor*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1983, 8–9.

borzat, flóra, fauna stb. – jelentésekkel felruházott elemei az építészetben, azaz a mesterséges terek kialakításában, felületdíszítésében is visszaköszönhetnek. A makrokozmoszra utaló motívumok megjelenhetnek az épített mikrokozmoszban. Bár jellemzően az ókori elő-ázsiai letelepedett földműveskultúrák korától, mintegy öt évezreddel ezelőtti időszaktól számíthatjuk az építészettörténet kibontakozását⁸, térszemiotikai szempontból a neolit kort megelőző időszak, valamint a nomád kultúrák – építészettechnikai tekintetben jóval egyszerűbb – építményei, épületei is gazdag jelentést hordozhatnak. A szemiotikai tekintetben releváns térképzés az emberi kultúrák korai szakaszaitól kezdődően jelen volt, változatos formákat ölthetett korról-korra, alkalmazkodva a környezeti adottságokhoz, társadalmi viszonyokhoz, a mindennapi és a szakrális élet igényeihez.

A terek képzése, kialakítása történeti tekintetben nagy változatosságot mutat, ahogy Martina Löw is kiemeli: „A terek konstituálásának lehetőségei a cselekvési szituációban fellelhető szimbolikus és materiális tényezőktől, a cselekvők habitusától, a strukturálisan szervezett bevonásuktól és kizárásuktól, valamint a testi lehetőségektől függenek.”⁹ Az ősi téralakítási megoldásokat legfeljebb részleteiben tárhatják fel a régészeti kutatások. Viszont az archaikus térképzés és jelentéstulajdonítás számos példája a zsákmányoló (vadászó, gyűjtögető) életmódot fenntartó törzsi kultúrák esetében hiteles források alapján tanulmányozható. A kulturális antropológiai kutatások gazdag forrásanyagot biztosítanak az archaikus életmódot a 19. századig fenntartó törzsi kultúrák térszemiotikai vizsgálatához.

A környezet érzékelhető jelenségeinek jelentésekkel való felruházása, ezek leképezése az ember által alkotott mesterséges szakrális terekben, a törzsi kultúrák esetében is megfigyelhető. Az az általános építészettörténeti megállapítás, amely szerint „az épület formáinak rendje sajátos áttétellel a kor saját – ismereteiben számára valamilyenként adott – világának rendjét ismétli meg”¹⁰, maradéktalanul érvényes a törzsi szakrális téralakításra is. Egyetérthetünk Szentkirályi Zoltán megállapításával, amely szerint „Minden történeti korszak kidolgozta a maga sajátos, az anyag és szerkezet lehetőségeihez, az eszmei funkció követelményéhez egyaránt igazodó építészeti formák rendszerét.”¹¹ Az ember ősi hiedelemrendszereinek egyik eleme a terekhez kapcsolódó *hierofánia* és *kratofánia* (a szentség és az hatalom/uralom megnyilvánulásának), élménye, bizonyos terek jelentéssel való felruházása.¹² A szakrális helyek térképzései éppen azért telítődnek különösen gazdag jelentésekkel, hogy az adott vallás világképét kifejező jelek alkalmazásával, térbeli formákkal, építészeti és ikonográfiai elemekkel teszik érzékelhetővé a vallási tanokat. Jelentőségüket az is biztosítja, hogy a szertartásoknak, vallási rítusoknak – a vallás közösségi és egyéni megélésének – biztosítanak keretet¹³. Mindemellett a kulti-

8 *I.m.*, 813., Michel DELAHOUTRE, *A szent és esztétikai kifejeződése: szent tér, szent művészet, vallási műemlékek*, ford. KRIVÁCSI Anikó = Julien RIES (szerk.), *A szent antropológiája*, Budapest: Typotex, 2003, 129.

9 Martina Löw, *Raumsoziologie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001, 272.

10 SZENTKIRÁLYI Zoltán, *Az építészet világtörténete. 1-2.*, 10.

11 *I.m.*, 13.

12 GÉCZY Nóra, *Design. Tér- és formakultúra*, 87.

kus tér a kultusz, a szertartás időbeli folyamatának is térbeli keretet ad, strukturálja azt, a rítus elemeinek, mozgásainak irányait viszonyítási pontokkal jelöli ki. Ez a tér kognitív folyamatokban játszott szerepének jelentőségét igazolja¹⁴.

Mind szemiotikai, mind vallástudományi és kultúrtörténeti szempontból – így az archaikus szakrális térképzés elemzésekor – is tanulságos Victor Turner alábbi megállapítása: „...vallási dolgokban, éppúgy mint a művészet esetén, nincsenek »egyszerűbb« népek, csak olyanok, amelyek a miénknél egyszerűbb technológiával rendelkeznek. Az ember »képzeletalkotó« és »érzelmi« élete mindig és mindenhol gazdag és összetett.”¹⁵ A térszemiotikai elemzés tárgyául választott forrás éppen ezt igazolja, hiszen az építészettechnikai szempontból kezdetleges, faszervezetű törzsi szertartási kunyhó ugyanolyan gazdag jeltér, mint a kőépítészetet kifejlesztő letelepedett, földművelő népek szakrális terei.

1. A térszemiotikai elemzés tárgya és forrása

A továbbiakban egy nomád, kőépítészettel nélküli törzsi kultúra, az észak-amerikai síkvidéki lakoták legfőbb kultikus eseményének, a naptánc rítusnak a téralakítási rendszerét, szertartási kunyhóját elemzem, szemiotikai szemszögből. Az elemzés forrásául szolgáló rítusismertető szöveg egy olyan vallásantropológiai mű, amely az oglala lakota (sziú) népcsoport hét vallási rituáléját ismerteti, köztük ötödik rítusként a naptánc rítust, melyben a szakrális téralakítást is taglalja. Egyben a rítusok mitikus eredetét, és a konkrét szertartás-kialakítást, az „első rítus” elbeszélését és a rítusok során alkalmazott jelalakzatok, jelaktusok magyarázatát is magában foglalja. Mindez jól illusztrálja a szemioszféra diakrón jellegét.

A forrás a naptánc szertartás számára megépített fakunyhó és a felkészülést szolgáló sátrak térképzéseire, valamint a szertartás tereire, útvonalaira, jelekkel való díszítéseire is kitér. Az évente megrendezett naptánc számos észak-amerikai síksági törzs vallási életének legmeghatározóbb eleme volt, amely a nyári bölényvadászat előtt összehozta a törzs szétszóródva élő csoportjait. Tehát a rítus fontos szociális funkcióval is rendelkezett. A naptánc rítus: „a vallási áhitat nagyszabású megnyilvánulása, a törzs hatalmát és jólétét biztosító könyörgés”, amely a lakota kultúra értékfelfogását hangsúlyozta, megerősítette a törzs összetartozását, társadalmi és spirituális erővel töltötte fel a törzs tagjait, „és intenzív érzelmekkel telített, feszült hangulatot biztosított a számukra”¹⁶. Victor Turner a társadalmi kapcsolatrendszerben az egyének közötti viszonyt *communitas*-nak nevezi, amelynek többféle formája között említi a „normatív *communitas*” jelenségét. Ennek alapja az erőforrások mozgósításának és megszervezésének szükségessége¹⁷. A naptánc rítus olyan nor-

13 Michel DELAHOUTRE, *A szent és esztétikai kifejeződése*, 126.

14 Barbara TVERSKY, *Mozgásban az elme. Hogyan formája a cselekvés a gondolkodást?* ford. HEGEDŰS Péter, Budapest: HVG könyvek, 2019, 82.

15 Victor TURNER, *A rituális folyamat*, ford. OROSZ István, Budapest: Osiris, 2002, 19.

16 Robert UTLEY, *A lándzsa és a pajzs*, ford. HAHNER Péter, Budapest: Osiris, 2004, 55–56.

17 Victor TURNER, *A rituális folyamat*, 146.

matív *communitas*nak tekinthető, amely a bölényvadászat előtt újrhangolja a törzs tagjainak kapcsolatrendszerét, lehetőséget biztosít a demonstratív egyéni vállalásokra és a közösségért való cselekedetekre.

A nyári, 3–4 napon át tartó naptánc szertartást megörökítő leírások és kulturális antropológiai források bizonyítják, hogy bár a rítus eredetmitoszai és kellékei törzsenként eltérést mutatnak, főbb vonásaikban hasonlóak. A szertartásban számos archaikus vonás – egyes kutatók szerint sámánisztikus elem is – fennmaradt, és az szintén kétségtelen, hogy a naptánc szertartás szemiózisa időben is némileg változott, hiszen ez a szóbeli hagyományörzés jellegzetessége¹⁸. A síkvidéki törzsek, köztük a lakoták hagyományait ismertető források megerősítik az elemzésül választott forrás autentikusságát. George Catlin 1830-as évekbeli, síkvidéki indián törzsek szokásairól készített festményei, rajzai is megörökítik, írásos forrásai, köztük 29. levele pedig leírja a naptánc szertartás egyes elemeit, mind a sziúkra (lakotákra), mind a mandan törzsre vonatkozóan¹⁹. James R. Walkernek az 1910-es években sziú csoportok körében lezajlott, hosszas rezervátumi tereptapasztalaton és számos adatközlővel készített interjún alapuló vallásantropológiai kutatása – köztük a naptánc szertartásról szóló tanulmánya – megkerülhetetlen a téma kutatásában²⁰. Az ebben szereplő részletes rítus ismertető is alapjaiban azonos elemeket mutat a Brown által készített 1947-es elbeszélésen alapuló rítusleírással.

A forrás a szertartást lakota tradícióként interpretálja, amelyet az ősi időkben érkező kultúrhéroszuk, Fehér Bölény Asszony ígért meg a Szent Pipa átadásakor. A síkvidéki törzseknél elterjedt rítus lakota „kisajátítása” Lotman szemioszféra-elméletében jellegzetes kulturális vonásként szerepel: „Az önmagunk kulturális-szemiotikai mibenlétére való ráébredés nem más, mint specifikumainknak, a többi szférával való szembenállásunknak a tudatosulása. Ez készlet arra, hogy az adott szféra jellemző jegyét abszolútként hangsúlyozzuk.”²¹

A *szent pipa* című könyv, műfaját tekintve, a szokásmagyarázó történetekkel mutat rokonságot, amely a néprajzi szöveghagyomány egyik fontos típusa. Ezek általános jellegzetessége, hogy a vallásos magyarázat mellett lokális, történeti jellegű szokásmagyarázat is fűződhet a népszokásokhoz és rítusokhoz, amely gyakran utólagos, fiktív magyarázat, olykor kontrollreakcióként értelmezhető racionalizáló magyarázat. Ezek a jegyek is megfigyelhetők A *szent pipa* című forrásanyagban, hiszen a szövegben magyarázat kapcsolódik minden rítuselemhez, általában sze-

18 Åke HULTKRANTZ, *The Traditional Symbolism of the Sun Dance Lodge among the Wind River Shoshoni*, Scripta, 1979/10., 71.

DOI:10.30674/SCRIPTA.67119 <https://pdfs.semanticscholar.org/61ca/dc5a2d39ca91fcb76b3cff239299bb22472a.pdf> [2021.08.13.], James R. WALKER, „The sun dance and other ceremonies of the Oglala division of the Teton Dakota”, *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, part 2., New York, 1917, 59. <https://digitallibrary.amnh.org/handle/2246/201> [2021.12.15]

19 George CATLIN, *North American Indians: Being Letters and Notes on Their Manners, Customs, and Conditions, Written During Eight Years' Travel Amongst the Wildest Tribes of Indians in North America, 1832–1839*, New York: Penguin Group, 1989, 226–227.

20 James R. WALKER, *l.m.*

21 Jurij M. LOTMAN, *A szemioszféráról*, 90.

mantikai szempontú, amely a jelhordozó és jeltárgy megnevezésére és a jelviszony meghatározására irányul²². A szertartás ismertetése a jelek térben kibontakozó kapcsolatrendszerére is rávilágít, így a szintaktikai elemzés is kézenfekvő.

A rítusok szóbeli ismertetése, amelyet Joseph E. Brown amerikai antropológus (Indiana University) 1947-ben magnóra rögzített, egy olyan idős oglala szíu férfitől, Fekete Jávorszarvastól (1862 k.–1950) származik, aki gyermek- és ifjúkorában aktív résztvevője, sőt beavatottja²³ volt törzse vallási kultúrájának. Elhivatottságát ifjúkori látomásból eredeztette, amelyet egy 1931-es antropológiai adatgyűjtés során John G. Neihard jegyzett fel, majd közölt.²⁴ Amint Joseph E. Brown hangsúlyozza, Fekete Jávorszarvast „mindent átható küldetéstudat ösztönözte arra, hogy elkészítsük ezt a könyvet, amelyben elmagyarázza az oglala szíu indiánok legfontosabb szertartásait, mert azt remélte, hogy ily módon népe jobban megéri majd tulajdon indián hagyományainak igazságait”²⁵. Ez a törekvés biztosítja a forrás rendkívül gazdag szemantikai dimenzióját, ugyanakkor a rítuselemek törzsi társadalomban betöltött szerepére is rávilágít, azaz pragmatikai tekintetben is kiaknázható.

A rítusismertető szövegben megörökített szertartás szimbolikájának főbb vonásai a 18. század elejétől dinamikusan fejlődő lovas bölényvadász életmódhoz kapcsolódtak. A naptánc rítus a természetfölötti erők támogatását kérő, a legtöbb kultúrában jelenlévő vallási gyakorlat egyik példája. Az önként vállalt, fizikai fájdalommal járó „áldozat”, a nyolc táncos egyéni rituáléja az egész közösség érdekében, a törzs tagjainak figyelmétől kísérve zajlik. A törzsi és a vallási vezetők irányításával kidolgozott szertartás és a résztvevők imái, felajánlásai jelzik, hogy ez a rituálé a törzs világi és vallási törekvéseit tükrözi, meghatározó jelentőségű a lakota társadalom életmódja és spirituális élete szempontjából is értelmezhető. A fizikai megerőltetés, a rituális önsanyargatás a törzs jólétének biztosítását, a bölényvadászat sikerét, valamint a könyörgő egyéni fogadalmának teljesítését célozta. A naptánc rítus szenvedéseinek, a közösségért vállalt önkéntes fájdalomnak az elviselése az állhatatosság lakota erényét bizonyította, tiszteletet vívott ki²⁶. Ennek szolgált térbeli keretül a naptánc kunyhó és a felkészülési terek, amelyeknek térbeli struktúrájára fókuszál a tanulmány a továbbiakban.

22 ÚJVÁRI Edit, „Éberen kell figyelnie minden jelre, amit adtál nekünk” A szíu rítusszimbólumok eredete = „*Jelet hagyni*” *Vizuális alkotások és rítusok szemiotikai elemzése*, Szeged: SZEK–JGYF Kiadó, 2015, 277–294.

23 A szíu hagyományokra és a rítusokra vonatkozó ismereteket, népe „szellemi örökségének történetét és mélyebb jelentését” Fekete Jávorszarvas törzsének egyik bölcsétől, Szarvasfejtől tanulta. JOSEPH E. BROWN – BLACK ELK, *A szent pipa. Az oglala szíu hét rítusa Fekete Jávorszarvas elbeszélésében*, ford. BÖKÖNYI Teodóra, Budapest: Osiris, 2004, 476., 479.

24 Fekete Jávorszarvas látomásának beszámolója: Halifax 2006. 115–122. Az idézet forrása: JOHN G. NEIHARD, *Black Elk speaks*, Lincoln: University of Nebraska Press, 1961, 20–23.

25 JOSEPH E. BROWN – BLACK ELK, *I.m.*, 477.

26 ROBERT UTLEY, *I.m.*, 34., JAMES R. WALKER, *I.m.*, 58.

2. Térszemiotikai elemzés

A szakrális terek gazdagon telítettek jelviszonyokkal, hiszen eleve a transzcendens jelzése a fő funkciójuk. A jelalkotó és jelértelmező közösség sokrétű, a vallás tanaira utaló jelet, jelcsoportot alkalmaz a kultusz számára kialakított/épített térben. A központi teret és a hozzá kapcsolódó térelemeket magas jelsűrűség jellemezi, amelyek keretül szolgálnak a szakrális jelaktusok számára, valamint a szertartás struktúráját is leképezik, sajátos szubstruktúrát alkotva ezzel a szemioszférában. Ezért az elemzés folyamatában az egyes jelek, jelalakzatok vizsgálatát össze kell kapcsolni a térbeli viszonyokkal, azaz a jelhelyek, jeltérségek és jelterek vizsgálatával. Az elemzés során a fentebb említett forrás, a naptánc rítus téralakítását elemzem az adatközlő, Fekete Jávorszarvas elbeszélése nyomán.

A sokrétű jelalakzatokkal és jelekkel rendelkező szertartási kunyhó, amelyet kizárólag a naptánc szertartás számára építenek meg, a bölényvadászatra szakosodott törzs hét szent rítusának egyikéhez biztosít keretet. A lakota rítusok kialakulásához szakrális legitimációt biztosító mitikus magyarázat is kötődik, amely Vákántánkától ('Nagy Szentség'), valamint a törzs kultúrhéroszától, a mitikus Fehér Bölényborjú Asszonytól eredezteti a hagyományokat. Ugyanakkor a szertartások konkrét kialakítása, megszervezése, „a legelső szertartás” elbeszélése és magyarázata, a rítus előkészítésekor kialakított terek, jelek és jelalakzatok jelentései, szemantikai vonatkozásai, valamint a jelek egymáshoz való szintaktikai viszonyai a szertartás jelaktusai racionális, didaktikus magyarázatot is kapnak²⁷. Térszemiotikai szempontból forrásban ismertetett hét szíű szertartás egyike, a naptánc rítus és annak szakrális épülete a legérdekesebb.

A naptánc rítus eredetének mitikus magyarázata szerint egy szíű férfi, Káblája látomásban részesült a rítus szabályairól, amely „az imádkozás egy új útja”, a nép megerősítője²⁸. Az észak-amerikai népcsoportok vallásantropológiai kutatásai alapján általános és nagy múlttal rendelkező hagyománynak tekinthető a naptánc rítus, így az „új” hagyomány a szokásokban bevezetett újításokra, azok tudatos fejlesztésére, alakítására vonatkozhat. Kiemeli a rítus lakotákhoz történő kapcsolását, exkluzív jellegét. Ahogy Massimo Leone is hangsúlyozza, a közösség előnyben részesíti azokat a kulturális formákat, amelyek a lehető legjobban megfelelnek a közösség szemioszférájának. Ezáltal a rítus hozzájárul az önfenntartásához, valamint a csoporton belüli kapcsolatrendszer koordinációjához²⁹.

A lakota hagyomány szerint a rítusok álmokból származnak³⁰. Az ismertető szöveg részletesen taglalja azt, ahogy Káblája az álmára hivatkozva – a jelentéstudajdonító funkciónak megfelelően – négy napos felkészülés során kialakítja a szertartást, eszközöket készítet, énekeket tanít, szertartási kunyhó építését rendeli el, megszabja a rituális tárgyak formáját, anyagát és jelentéseit, majd a rítuscselekmé-

27 ÚJVÁRI Edit, *I.m.*, 288.

28 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 535.

29 Massimo LEONE, *Semiotics of Religion: A Map*, *The American Journal of Semiotics*, 2019/3-4., 309 – 333.

30 Robert UTLEY, *I.m.*, 51.

nyek rendjét is meghatározza.³¹ Ezzel egy olyan közösségi ünnep hagyományát teremti meg, amely a nép megélhetését biztosító bölényvadászat előtti évenkénti ünneppsorozat csúcspontjává válik³². Lovasnomád bölényvadász életmódot folytató síkvidéki törzsek – köztük a lakoták oglala csoportjai – a több napos szertartást a nyári bölényvadászat kezdete előtt, a júniusi telihold időszakában rendezték meg. A bölény síkvidéki társadalmakban betöltött szerepét Robert M. Utley a következőképpen foglalja össze:

„Mivel a gazdasági élet a bölényen alapult, szoros kapcsolatba került vele a társadalmi és politikai szervezet, a vallási hiedelem és gyakorlat is. A bölénycsorda vándorlása irányította a nép költözködését, és szabályozta az éves életciklust is. A bölény szokásai határozták meg a törzs és a csapat kormányzó testületeinek formáját és funkcióit. Fehér Bölény Asszony csodálatos felbukkanása óta a bölény változatos vallási és ünnepi szertartásokra készítette a sziúkat.”³³

Tehát a törzs térbeli mozgását, életének évenkénti időbeli ciklusát is a kanadai területek felől érkező bölénycsordák határozták meg, ez legfőbb szakrális ünnepük szimbolikájában és téralakításában is visszatükröződik. A sziú adatközlő részletesen kitér a szertartási kunyhó megépítésének folyamatára, térszerkezetére, a tér- és tömegalakítás, valamint a díszítő motívumok, szertartási eszközök és azok térbeli elrendezésének ikonikus, indexikus, szimbolikus jeltartalmára is. Az adatközlő ismertetése alapján a téralakítás és -használat, valamint a jelek értelmén túl azok szintaktikai összefüggései is kirajzolódnak. A rítus cselekményeinek jelaktusait csak annyiban vonom be az elemzésbe, amennyiben a térrel összefüggésben tárgyalhatók.

2.1. A térképzés első fázisának jelviszonyai

A naptánc szertartás keretében szolgáló tér kialakítása három fő fázisban zajlik. A térképzés első fázisa során megépítik és kialakítják a szertartáshoz kapcsolódó tereket, előkészítik a szertartási kellékeket, valamint megtervezik és kijelölik a naptánc kunyhó terét. A forrás a szertartás számára emelt kunyhó mellett két kapcsolódó teret említ: egy „tágas tipi”-t, azaz kúp alakú, a hagyományos lakósátor formáját követő sátrat és a tisztító kunyhót, az inipit. A felkészülési sátorban megbeszélik a szertartáshoz kapcsolódó teendőket, megtanulják a szertartási énekeket, és elkészítik a szertartás eszközeit³⁴. A rituális énekek szövege a naptánc szertartás célját hangsúlyozza: „élhessen a mi népünk”, valamint az ezt biztosító vadászatot: „bölénycsorda közeleg, / Áldásuk reánk száll”³⁵.

31 A Kivonulás könyve szerint Mózes Jahve utasításai alapján készíti el a szakrális eszközöket (Kiv. 25–31).

32 Robert UTLEY, *I.m.*, 31., Jeffrey D. MEANS, *From Buffalo to Bees: Cattle and the Political Economy of the Oglala Lakota, 1750-1920*. (Dissertation – manuscript) University of Oklahoma, Graduate College, 2007, 42. <https://shareok.org/handle/11244/1158> [2021.12.10]

33 Robert UTLEY, *I.m.*, 29.

34 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 536.

A szemiotikai elemzés számára különösen értékes a forrás azon szakasza, amely a szertartás során a táncosok számára elkészítendő kellékek felsorolását tartalmazza, valamint az adatközlő rávilágít ezek konkrét jelentésére is: „[Káblája] egyenként elmagyarázta a rituális tárgyak jelentését.”³⁶A „vákán”³⁷ ('szent') motívumokkal díszített tárgyak a szertartási tér központjában, a kunyhó tartóoszlopán, és a térben mozgó táncosok nyakába akasztva, mellkasukon viselt, bőrből kivágott jelvényként is megjelennek. Emellett a szertartás díszítő elemeiként szolgáló tárgyak anyagai is jelentéssel telítődhetnek. Tehát a szemantikai jelosztályozás szempontjából a szertartási térben megjelenő jelek között index, ikon és szimbólum jeltípusok is szerepelnek.

A szertartási tér központi helyeire szánt bölénykoponya és bölényborjúbőr index jelek, amelyek fizikai kontaktusban állnak a jeltárggyal, a kultikusan tisztelt, ugyanakkor a nép megélhetését biztosító bölényekkel. Az előkészületek során a szakrális teret és a táncosokat díszítő, vidrabőrből kivágott számos „szent jelet” is elkészítenek³⁸. Ikon jel a bölény alakját utánzó jelvény, valamint a központi oszlopra szánt emberi figura, a napkorongra, a Holdra utaló kör-formák. A bölény jelvény ikon jelként utal a fő vadászszakmányra, a magyarázat a következőképpen hangsúlyozza a jelentéseket is: „...a bölény... az embereket és a mindenséget jelképezi, és mindig tisztelettel kell bánnunk vele, mert vajon nem ő volt-e itt már a kétlábú lények előtt, és nem nagylelkű-e hozzánk, amikor ő adja otthonainkat és táplálékunkat?”³⁹

A felkészülési sátorban készített kultikus jelvények többsége szimbólum jel, melyek közül kiemelkedő az egyenlő szárú keresztet magában foglaló kör, amely a szertartási kunyhó alaprajzában is megjelenik. A jelvényként használt motívum esetében a körív és a kereszt találkozási pontjaiban sastollat függesztenek, amely „a mindenség négy Erejét, valamint a négy kort” szimbolizálja, a „középpontjába helyezett a sas melléről származó tollat kössetek” amely Vákántánka, a mindenség középpontjára utal⁴⁰. A Holdat leképező forma ikon jel, de más jelviszonyban rendelkezik további szimbólum jelentéssel: a minden élőlény sorsául szabott növekedés és apadás életfolyamatát fejezi ki⁴¹. Az ötágú csillag a Hajnalcsillag ikonikus jele a tudás kifejezője. Kék középponttal ellátott vörös korong a Nap jele, egyben Vákántánka, a középpont, a fény, az élet és öröm forrása (lásd 1. kép). Kék korong ikonikusan jeleníti meg az eget, a piros korongot formázó bőrjelvény pedig a Földre utal, „»Nagyanyának« vagy »Anyának« szólítjuk őt»⁴². A szertartás nyolc résztvevője, táncosa egy-egy fontos jelet visel magán: a hét férfi táncos jelvényt, a nő, aki a

35 *l.m.*, 538.

36 Uo.

37 „A vákán szó annyit tesz, mint szent és felfoghatatlan hatalom. Vákán lakozott mindenben, Vákántánkában, a Nagy Rejtélyben és a világegyetem valamennyi összetevőjében, a legkisebttől a legnagyobbig.” Robert UTLEY, *l.m.*, 49., James R. WALKER, *l.m.*, 57.

38 *l.m.*, 538–539.

39 *l.m.*, 539.

40 *l.m.*, 538.

41 *l.m.*, 536.

42 *l.m.*, 539.

„Fehér Bölényborjú Asszonyt jelképezi”⁴³, pedig a pipát viszi a felkészülési terekből a szertartási kunyhóba.

1. kép. Lakota naptánc szertartás résztvevői (1900 k.).

26 A felkészülés és a szertartás során két hangszer is szerepet kap. A dob „a mindenség egészét jelképezi”, szívverés, Vákántánka hangja, a sascsontból készített síp a „Pettyes Sas hangja” szintén a Nagy Szentséget, Vákántánkát idézi⁴⁴. A rítus előkészületei és a szertartás folyamatában is szerepet kap tűz, a Nap ikonikus jele, a tűzből kiemelt parázs, valamint a pipa és az oltáron égetett fűvek füstje, amely a tisztaság, a megszentelés, a kultúrhérosztól eredeztetett szakralitás, a földi és az égi szféra összekapcsolója. A szakrális tér és a táncosok számára készülő a rituális tárgyak – „szent jelképek” – motívumai egy összefüggő ikonográfiai hagyományt képeznek, jelalakzataik együttese a lakota szakrális világnépfoglalata.

Szintén az első, előkészítő fázis része a szertartási kunyhó tartóoszlopának kiválasztása és szertartásos megjelölése. A kunyhó központjába szánt oszlop egy nyárfa, amely gazdag szemantikai tartalommal rendelkezik. Azon túl, hogy leveleinek rezgő hangját imádságként értelmezik⁴⁵, a különböző horizontális térrétegek, a földi és az égi szféra összekapcsolója, axis mundi: „...ő lesz a mi középpontunk és a nép is egyben, mert e fa népünk útját jelképezi. Vajon nem nyúlik-e letről, a földtől föl, egészen az égig?”⁴⁶. A nyárfa kiválasztása, kijelölése „küldetés”, majd kivágását harci cselekményként imitálják⁴⁷.

43 *I.m.*, 551.

44 *I.m.*, 536., 538.

45 *I.m.*, 542.

46 *I.m.*, 537.

47 *I.m.*, 540., James R. WALKER, *I.m.*, 102.

A felkészülési sátor mellett a másik kapcsolódó tér a lakota hagyományokban fontos szerepet játszó, számos egyéb felkészülési tevékenységhez kötődő tisztító kunyhó (inipi⁴⁸), amely ebben az esetben a naptánc szertartás előtti és utáni megtisztulás teréül szolgál⁴⁹. Ez a faszerkezetű, félgömb alakú, bőrökkel befedett tér kizárja a külvilágot, csak a szertartásra felkészülők lehetnek jelen benne. A kunyhó alaprajza jelzi a négy égtáj irányát, ezáltal a szertartási folyamat ritmusát is: táncjal jelölik ki az egyenlő szárú kereszt alakzatot, elsőként a kunyhó központjától nyugatra, majd vissza, északra és középre, keletre és középre, végül délre és középre⁵⁰. Az inipi sátor a spirituális felkészülés tere, a külvilágtól lehatárolt szakrális zárt téregység, amely felkészíti a naptánc rítus nyolc résztvevőjét. A középpontjában kiképzett helyen a keletre fekvő bejárat előtti tűzben felhevített köveket helyeznek el, amelyeket vízzel locsolnak, így a kunyhóban képződő gőz és a szertartásos pipázás füstje, hitük szerint, lelki tisztulást eredményez.

A térképzés első fázisának lezárása a naptánc számára építendő szertartási kunyhó helyének kiválasztása, kijelölése, és a keleti oldalon a bejáratához vezető út zöld ágakkal való jelölése⁵¹. A szertartási kunyhó keleti bejáratánál egy tűzrakáshoz vezető út csatlakozik. A tűz a szertartás éjszakai folytatásainál biztosít fényt, valamint a Napot leképező tűzből kiemelt parázs innen kerül az oltár közepébe.

2.2. A térképzés második fázisának jelviszonyai

A térképzés második fázisa a központi tartóoszlop felállítása és a kunyhó megépítése. A kör alaprajzú szertartási építmény centrumát alkotó központi tartóoszlopot kimagaslóan magas jelsűrűség jellemzi. A nyárfa oszlop többféle jelviszonyban szerepel, széles spektrumú jelentéseket kapcsolnak hozzá. A forrás következőképpen taglalja az oszlop jelentéseit: egyrészt vertikális kapcsolódási hely, a közösség és a természetfölötti hatalom összekapcsolója, „a szent abroncs középpontjában állsz, te leszel a nép, és olyan leszel, mint a pipa, az egetől a földig nyúlsz”. Másrészt horizontális centrum, a jeltér központi helyébe állítják, ahol a „négy szent ösvény egymást keresztezi”, és amely a makrokozmosz középpontjára utal, „a mindenség nagy erőinek centruma.”⁵² A szakrális tér középpontjában felállított faoszlop „minden dolog támasza”, ennek megfelelően számos jelalakzattal díszítik⁵³. Vörös festék csíkok jelölik a hat irányt (négy oldala az égtájak, felső ágai az ég/Nagy Szentség irányát, az oszlop töve pedig a Földanyára, az emberek származására utal). A központi tartóoszlop csúcsára bölényborjú bőrt helyeznek.⁵⁴ Ezt követi egy zsenge cseresznyefa, amely szintén nyári táplálékforrás. A bőséges táplálék indexikus jeleként

48 A megtisztulás rítusa számára kialakított inipi kunyhó ismertetése: Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 502–513.; James R. WALKER, *I.m.*, 66–68., 156.

49 James R. WALKER, *I.m.*, 66–68.

50 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 548.

51 *I.m.*, 540.

52 *I.m.*, 541.

53 *I.m.*, 544.

54 *I.m.*, 545.

böleynyszírral szarvasbőrbatyut kötnek az oszlopra. A faoszlop ágainak elágazásához ember- és böleynyfigura kerül, mivel „ők ketten a főnökök ezen a nagy szigeten.”⁵⁵ Az oszlop tövéhez is zsírral töltött batyu kerül, a föld termékenységének jeleként. A forrás szerint a központi faoszlop „segít mindannyiunkat, hogy a szent ösvényen járjunk; rá támaszkodhatunk, és ő mindig utat mutat, és erőt ad nekünk.”⁵⁶

A szertartási kunyhó központi tartóoszlopára helyezett „szent dolgok” jelsort képeznek, amelyek a lakoták számára a bőséges táplálékforrás jelei, ezáltal a nép gyarapodásának, fennmaradásának zálogát fejezik ki. A böleynymotívum domináns jel, több formában visszaköszön a jeltérben: a központi tartóoszlop csúcsára helyezett böleynybőrön kívül a bőrből kivágott böleynyfigurák, a böleynkoponya és a bőrbatyukba kötözött böleynyszír egyaránt a törzs legfőbb táplálékforrására utal, amelynek sikeres vadászatáért tartják meg a naptánc szertartást.

A központi, szent fa rögzítését és szent jelekkel történő feldíszítését követi a kunyhó vázszerkezetének kialakítása huszonnyolc villásvégű cölöp felállításával, kör alakban a tartóoszlop körül, majd a cölöpök tetejébe a központi oszlophoz rögzített tartórudak kerülnek. A szertartási épület jelentését a következőképpen fogalmazza meg a forrás: „amikor a naptánc kunyhót fölállítjuk, mi valójában a mindenség képmását hozzuk létre; mert, amint látod, a kunyhóban, a körben álló oszlopok mindegyike a teremtés valamely egyedi alkotórészét képviseli, így a teljes kör a teremtés egésze, a középen egymagában álló fa, amelyen huszonnyolc tartórúd nyugszik, maga Vákántánka, aki mindennek a középpontja.”⁵⁷ A 28 oszlop száma a holdhónapra utal, és egyben a szent négyes és a hetes számok szorzata. A nomád népcsoportokhoz hasonlóan a lakoták számára is a holdciklus az időmérés eszköze, a nyári holdtölte pedig az éves ciklust, a böleynyek évenkénti, déli irányú vándorlását jelzi. Az adatközlő szerint a 28-as szám szentségét az is jelzi, hogy a böleyn bordáinak száma is ennyi, ami a szimbolikus jelentéstulajdonítás példája, hiszen anatómiai szempontból nem pontos az információ.

A felépített naptánc kunyhó egy nagyméretű, kör alaprajzú faszervezet, amelynek oldala nyitott, a kunyhót legfeljebb csak részben fedik le bőrrrel/ponyvával (lásd 2., 3. kép). Ezáltal a kör alaprajzú épület a térben jól elhatárolja a belső szakrális téregységet a külvilágtól, ugyanakkor a törzs tagjai sincsenek kizárva, végig szemlélői, ezáltal részesei lehetnek szertartási kunyhóban zajló eseményeknek. Hiszen ez a szertartása mind a táncos, mind a teljes nép javát szolgálta, ezért nem valósulhatott meg az utóbbiak részvétele nélkül⁵⁸. A van gennepi liminalitás fogalma a materiális átmenetekre is vonatkozik, ezáltal a rítusok térbeli dimenziójának tudatos kialakítására, a rítus során kijelölt határookra is érvényesíthető⁵⁹. A kunyhó szakrális szintériként funkcionál, a fa szerkezet elhatárolást jelez a profán környezettől.

55 *I.m.*, 546., James R. WALKER, *I.m.*, 108.

56 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 546.

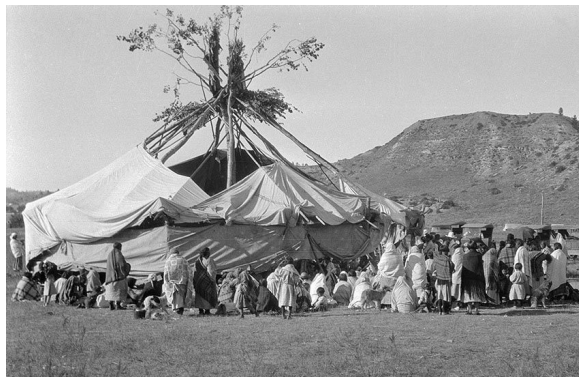
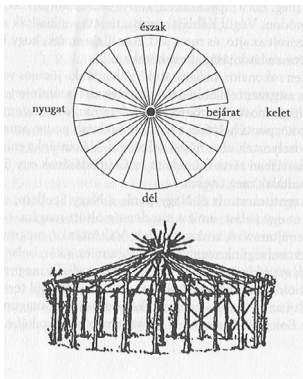
57 Uo.

58 James R. WALKER, *I.m.*, 58.

59 VAN GENNEP, Arnold, *Átmeneti rítusok*, ford. VARGYAS Zoltán, Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007, 51.

A kör alaprajz és az égtájakhoz való tájolás révén – számos vallás szakrális kultuszterének jelentésével megegyezően – makrokozmoszt modellező mikrokozmosz. A szertartási kunyhó empirikus alapon modellezi az korong alakúnak érzékelt földet és a rá boruló éggömböt, ezért a mindenség modellje, diagram típusú szimbólum jelként is felfogható, amely magas fokú ikonicitással rendelkezik, mivel az égtájakra utaló, kör formában szereplő egyenlő szárú kereszttel az antropocentrikus világmodell vizuális jele. A síkságon érzékelhető „korong” látóhatár és a négy égtáj, valamint az egek magassága és a mélysége (a „hat irány”) egyaránt megjelenik a kunyhó térszerkezetében.

A kunyhó kialakítása leképezi a lakoták térbeli kozmológiáját: a kör alaprajzú szertartási épület északi, déli, keleti és nyugati oldalának jelölésével a négy égtájra utal, valamint a földet az éghez kapcsoló függőleges irányt is hangsúlyozza, amit a kunyhó központi tartóoszlopa reprezentál⁶⁰. Ezáltal a „hat szent irány”, a kozmosz modellje, kiemelten az égi szférával való kapcsolat vertikális iránya is érzékelhetővé válik, és egyben a szertartás tereként szolgál.

2. kép. Lakota naptánc kunyhó alaprajza, tájolása, szerkezete.

3. kép. Naptánc kunyhó (1927).

Mindemellett a szakrális tér kör alaprajzával kapcsolatban további jelentésréteg, azaz ugyanazon jelhordozó más jelviszonyban is meghatározható: a kunyhó a népet összefogó „abroncs”, amely a teljes törzset maga köré gyűjti, akik „a fa oltalmában bőven gyarapodnak majd.”⁶¹ A kör alakú centrális tér ezáltal szociális jelentéssel is rendelkezik, a nép összetartozásának és összefogásának a jele.

2.3. A térképzés harmadik fázisának jelviszonyai

A tisztító kunyhóból a térképzés második fázisában megépített szertartási naptánc kunyhóba vonul át a fogadalmat és önsanyargató felajánlást tévő nyolc naptáncos, hét férfi és egy nő. A nép pedig körülveszi a kunyhót, így a teljes közösség részese

60 Jeffrey D. MEANS, *l.m.*, 43.

61 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *l.m.*, 546.

a naptánc rítusnak. A kunyhó tere adja a keretet a szertartáshoz, a táncosok pedig a „nap járása szerint lassan körbejárják a kunyhót” a kelet bejáraton érkezve, majd nyugaton foglalnak helyet. A szertartás folyamatában még két fontos, magas jelsűrűségű elem kerül a szertartási tér központjába. A tartóoszlop és a táncosok közé, orral keletre fordítva bölénykoponyát helyeznek el, ezzel szemben a pipahordozó asszony állványra helyezi a Szent Pipát⁶². A lakota kozmológiának megfelelően a hat szent irány szabja meg a szertartás pipával végzett jelaktusait, a pipának az ég, majd négy égtáj felé emelése minden szakrális esemény elmaradhatatlan kelléke.⁶³

A második táncnapon kerül sor az oltár elkészítésére, amely egy porba rajzolt, körbe foglalt egyenlő szárú keresztforma, középpontjában kis körrel, amelybe parázs helyeznek. A parázs abból a tűzből származik, amit a szertartási kunyhótól keletre gyűjtanak a rítus éjszakáin, és amely Vákántánka jelenlétére emlékezteti a résztvevőket. A parázsba édes fűvet helyeznek, amelynek füstje „szétterülve betölti a világot, és az egekig elér.”⁶⁴ Ezáltal a szertartási hely centruma vertikális és horizontális középponttá válik, amely összekapcsolja a rítus résztvevőit a legfőbb természetfeletti erővel.

A naptánc szertartás második napján, pirkadatkor az oltártól keletre elhelyezett bölénykoponya feldíszítése zárja a szertartási jeltérben elhelyezett jelalakzatok kialakításának folyamatát. A szertartás során, felajánlásként fűvet, dohányt, takarót, festéket, vizet „adnak” a bölénynek, a hódolat indoklása: „hálások vagyunk neki, mert ő adja táplálékunkat, és ő teszi boldoggá az embereket.”⁶⁵

30 Az oltárral, valamint a táncosokkal és a rajtuk lévő, különböző fajtájú jelekkel, „szent jelképekkel” válik teljessé a szakrális tér szemiotikai struktúrája. Mindez együtt fejezi ki a szertartás fő célzatát, a jelaktusokban kifejeződő áldozatot: „Élni akarunk! Ezért teszünk mindent. ...bölénycsorda közeleg”⁶⁶. A szertartás során „A táncosok mind együtt mozognak egy körív mentén, kelet felé”⁶⁷, dobszó, ének és tánc kíséretében, majd a segítők, a vállalt fogadalmaknak megfelelően, a központi fánál testük gyötrését biztosító eszközöket helyeznek a nyolc táncosra (hátuk vagy mellkasuk bőrét átfúró bőrszalagok, bölénykoponya súlyok stb.) – amelyekkel tovább táncolnak, a Napba nézve, bőrük átszakadásáig⁶⁸. A tánc folyamata a szertartási kunyhó terén belül zajlik, az égtájakra vonatkozó jelhelyeket összekapcsoló útvonal mentén, a Nap járását követő irányban. A tér felső régióival való kapcsolatot pedig a főoszlop és az oltár füstje magas ikonicitású szimbólum jelekként fejezik ki⁶⁹. A bejáratot a keleti oldalon képezték ki, a fény pozitív szakrális jelentését érvényesítve. A szertartási kunyhó 28 oszlopa által képzett kör tértagoló jelként határolja le a szertartás belső terét a

62 *I.m.*, 553.

63 Robert UTLEY, *I.m.*, 57.

64 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 554–555.

65 *I.m.*, 555–556.

66 *I.m.*, 554.

67 *I.m.*, 559.

68 James R. WALKER, *I.m.*, 116–119.

69 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 564.

külső tértől, ugyanakkor a közösség nincs kizárva a szertartásból, az áldozatvállalóhoz kapcsolódhatnak a kunyhón kívül táncukkal. A 3–4 napig tartó kimerítő szertartást követően a táncosok visszatérnek a felkészülési inipibe.

A szertartás lezárásként egy koncentrált szakrális jelhelyet hoznak létre, oly módon, hogy a szertartási kellékek többségét az oltárra halmozzák: „Vákántánka, ez a szent hely a Te birtokod”, tehát ezeket az eszközöket senki nem birtokolhatja. A „bölénykoponyát a szent tárgyakból emelt halom tetejére helyezték.”⁷⁰

3. A szertartási tér szintaktikai és pragmatikai vonatkozásai

A szintaktikai elemzés a részek közötti és a jelazatokon belüli viszonyok feltárását, a funkció-meghatározásokat célozza⁷¹. A lakota szertartási kunyhó és a szertartás szintaktikai funkciót is betöltő jelei közül kiemelendő a kör, amely többféle jelviszonyban szerepel. Alaprajzként összekapcsolja a kunyhó belső terének elemeit, strukturálja a tánc ívét, valamint a szakrális jelvények alapformáját adja, a Nap, Hold, ég, föld ikonikus jeleként szerepel. James Walker a körre vonatkozó oglala-lakota jelentéseket összegezve említi, hogy „az emberiségnek szentnek kell tekintenie a kört, mert ez a természetben minden dolog szimbóluma”, olyan meghatározó motívum, amely reprezentálja az időt és a teret⁷². A körbe foglalt egyenlő szárú kereszt formájában, egy másik jelviszony keretében pedig a mindenségre és a transzcendens központra Vákántánkára is utal. Határjelként a táncosok és a törzs térbeli elhelyezkedésének strukturálásával a kör formájú alaprajz tértagoló funkcióval is rendelkezik. A szertartási kunyhó alaprajzának köríve lehatárolja a szertartás helyét, de nem zárja ki a közösség tagjait, ők is résztvevői a szertartásnak, nézőként segítői, bátorítói a naptáncosoknak, akik az egész közösségért vállalják a fizikai megterheléssel, fájdalmakkal járó rítust.

Domináns jelként a bölény-motívum határozható meg, amely index, ikon és szimbólum jelként is szerepel a jeltérben, összefüggésben azzal, hogy a szertartás elsősorban a bölények vonulásához, vadászatához kapcsolódik. A körív a bölények évenkénti ciklikus visszatérésének diagrammatikus jeleként is értelmezhető. A kunyhó központi tartóoszlopán elhelyezett, jelentésben összekapcsolódó, a sikeres bölényvadászatra, bőséges táplálékforrásra utaló jelek (bölényborjúbőr, bölényforma motívum, batyuba kötött bölényzsír) jelfüzért alkotnak. A tartóoszlop két fő ága elágazási csomópontként értelmezhető, egyik ágára bölény, másik ágára emberi figura motívumát helyeznek, a vadász és a zsákmánya ikonikus jelöléseként. A legnagyobb jelsűrűséggel rendelkező elem, a tartóoszlop többfunkciós jelhordozó, amely eltérő jelviszonyokban, több szintaktikai viszony részeként, más és más jelentést hordozhat. A sikeres bölényvadászat áldásainak jelalakzatai mellett a kör alakú szertartási tér, a nép összefogását biztosító abroncs centruma, valamint a földi és égi szféra kapcsolatának biztosítója és a Nagy Szentség egyik jele is egyben.

70 Uo.; James R WALKER, *l.m.*, 120.

71 SZÍVÓS Mihály, *Jelterek*, 89.

72 James R WALKER, *l.m.*, 160.

A jelalkotás, a jelértelmezés és a jelhasználat szempontjából a jeltér a pragmatikai dimenzióban a következőképpen vizsgálható. A szertartási kunyhón belül a nyolc résztvevő a rájuk helyezett jelekkel a tér által képzett a szemantikai mező integráns részeivé válnak, jelaktusaik meghatározott mozgásuk, önfeláldozásuk hivatott biztosítani a bölényvadászat sikerét. A naptánc rítusa a hagyományvezérelt jelhasználat körébe sorolható, amelynek megrendezéséhez az intézményesült jeltér évenkénti felépítése adja a keretet. Az évenkénti, júniusi teliholdhoz időzített szertartás „megalapítása”, szentté nyilvánítása pontos ismétlést feltételez. A szertartás jelalakzatainak, jelaktusainak rögzítése (évenkénti ismétlése) az intézményesülést célozza. Érvényesül az intézményesült tér Martina Löw által meghatározott kritériuma: „A terek akkor intézményesültek, ha az elrendeződések/rendszerek az egyéni cselekvéseken túlmenően is hatékonyak maradnak és normákhoz igazodó szintéziskialakításokat és elhelyezéseket vonnak maguk után.”⁷³

A közösséget képviselő nyolc naptáncos és a törzs közös erőfeszítése, rítusa a létfenntartás, a fő táplálékforrást biztosító bölényvadászat eredményessége érdekében zajlik, amely emellett a közösségi identitás erősítését is szolgálja. A szertartás számára létrehozott szakrális tér „szent hely”, „szent középpont”⁷⁴. A szertartás koreográfiájának viszonyítási pontokat, útvonalakat biztosít, amelyet a forrás egyértelműen megfogalmaz: „a kunyhó északi oldalához járult, majd végighaladt a kunyhó körén, s közben s huszonnyolc oszlop mindegyikénél megállott... délnek fordulva álltak, Káblája ismét a középponthez járult, és mindkét karjával átölelte a szent fát.”⁷⁵ A szertartás teréhez igazodó köríves mozgás és a nyolc naptáncoson lévő jelek a kozmoszra, a bölények visszatérésének ciklikusságára vonatkoznak – a vállalt felajánlásaik pedig a vadászat sikerét és a természetfeletti hatalmak támogatását célozza. A rítus pragmatikai vonatkozásai tehát a jelentésekkel felruházott térben érvényesülnek.

A humánológiai kutatások is hangsúlyozzák, hogy a csoportélet összehangolását elősegítő rítusok hozzájárulnak az emberi csoporttársadalmak hatékonyságához, sikeréhez. A rítusok kialakítását, gyakorlatát az alábbi emberi képességek teszik lehetővé: a szociális vonzódás, a szabálykövető magatartás és a jelek és jelalakzatok elkészítése, használata⁷⁶. Ahogy a fentebb elemezett naptánc rítus is bizonyítja, a rítusokban összetett és sokrétű jelstruktúrákat, jelrendszereket alkalmaznak, a csoport minden tagjai által értelmezhető auditív és vizuális jelalakzatok sokasága kap szerepet. A rítusokban jelek alkalmazásával fejezik ki azt a ciklust (pl. emberi életciklus, ökológiai ciklus), amelyhez tartalmilag kapcsolódnak. A rituális szertartás teszi lehetővé, hogy az újabb generációk is érzelemmel éljék át a közösség hagyományait, bekapcsolódjanak a csoportlétbe és aktívan megtanulják a kultúra tradícióit, a mítoszokat, erkölcsi értékeket, írott és íratlan szabályokat, és az ezeket kifejező kulturális jelrendszert.

73 Martina Löw, *I.m.*, 272.

74 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 559.

75 Joseph E. BROWN – BLACK Elk, *I.m.*, 560.

76 CSÁNYI Vilmos, *A kognitív funkciók fejlődése: rítus, szabály, idő = Uő, Van ott valaki?* Budapest: Typotex, 2000, 95–97.

Összegzés

A szertartást ismertető szöveg alapján a lakota naptánc kunyhó jelalakzatai és azok térbeli kapcsolatrendszerei logikus, a funkcióhoz alkalmazkodó jeltérként írható le. Ezt tökéletesen példázza a szertartási tér központjába, a tartóoszlop tetejére – a jeltér horizontális és vertikális centrumába – helyezett bölényborjubőr mint domináns jel térbeli elhelyezése és az adatközlő által megfogalmazott jelentése: „E bölény testvérből él a mi népünk; ő adja nekünk otthonainkat, ruháinkat, táplálékunkat, mindent, amire szükségünk van. Bölényborjú, én most kijelölök neked a fa csúcsán egy szent helyet”⁷⁷. A térszemiotikai elemzés hasznos elméleti keretnek bizonyult a szertartás jelfolyamatainak és jelstruktúrájának feltárása és elemzése során, hiszen mind a szemantikai, a szintaktikai és a pragmatikai dimenzió értelmezhető a vizsgálat során. A rítus során alkalmazott jelek, jeltípusok, jelviszonyok, azok térbe helyezése, valamint funkciójuk maradéktalanul feltárható a térszemiotikai megközelítés alkalmazásával.

Irodalom

- BROWN, Joseph E. – BLACK Elk, *A szent pipa. Az oglala sziúk hét rítusa Fekete Jávorszarvas elbeszélésében*, ford. BÖKÖNYI Teodóra, Budapest: Osiris, 2004.
- CATLIN, George, *North American Indians : Being Letters and Notes on Their Manners, Customs, and Conditions, Written During Eight Years' Travel Amongst the Wildest Tribes of Indians in North America, 1832–1839*, New York: Penguin Group, 1989.
- CSÁNYI Vilmos, *A kognitív funkciók fejlődése: rítus, szabály, idő = Uó, Van ott valaki?* Budapest: Typotex, 2000, 94–121.
- DELAHOUTRE, Michel, *A szent és esztétikai kifejeződése: szent tér, szent művészet, vallási műemlékek*, ford. KRIVÁCSI Anikó = RIES, Julien (szerk.), *A szent antropológiája*, Budapest: Typotex, 2003, 125–146.
- GÉCZY Nóra, *Design. Tér- és formakultúra*, Budapest: Scolar, 2019.
- HAJNÓCZI Gyula *Az építészet története. Ókor*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1983.
- HULTKRANTZ, Åke, *The Traditional Symbolism of the Sun Dance Lodge among the Wind River Shoshoni*, Scripta, 1979/10., 70–95. DOI:10.30674/SCRIPTA.67119 <https://pdfs.semanticscholar.org/61ca/dc5a2d39ca91fcb76b3cff239299bb22472a.pdf> [2021.08.13.]
- LEONE, Massimo, *Semiotics of Religion: A Map*, The American Journal of Semiotics, 2019/3-4., 309 – 333. https://iris.unito.it/handle/2318/1721323#_YSCWBktxdPY [2022.01.15]
- JURIJ M. LOTMAN, *A SZEMIOSZFÉRÉRŐL, KULTÚRA ÉS KÖZÖSSÉG*, 1989/1., 86 – 100.
- LÖW, Martina, *Raumsoziologie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.
- SZENTKIRÁLYI Zoltán, *Az építészet világtörténete. 1-2.*, Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1980.
- MEANS, Jeffrey D., *From Buffalo to Bees: Cattle and the Political Economy of the Oglala Lakota, 1750-1920*. (Dissertation – manuscript) University of Oklahoma, Graduate College, 2007. <https://shareok.org/handle/11244/1158> [2021.12.10]
- NEIHARD, John G., *Black Elk speaks*, Lincoln: University of Nebraska Press, 1961, 20–23.
- STAUSBERG, Michael – ENGLER, Steven (szerk.), *The Oxford Handbook of the Study of Religion*. Oxford University Press, 2016.
- SZÍVÓS Mihály, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir Kiadó, 2013.
- SZÍVÓS Mihály, *Jelterek*, Budapest: Magánkiadás, 2022.

- TURNER, Victor, *A rituális folyamat*, ford. OROSZ István, Budapest: Osiris, 2002.
- TVERSKY, Barbara, *Mozgásban az elme. Hogyan formája a cselekvés a gondolkodást?* ford. HEGEDŰS Péter, Budapest: HVG könyvek, 2019.
- ÚJVÁRI Edit, „Éberem kell figyelnie minden jelre, amit adtál nekünk” A szíu rítusszimbólumok érederete = „Jelet hagyni” *Vizuális alkotások és rítusok szemiotikai elemzése*, Szeged: SZEK–JGYF Kiadó, 2015, 277–294.
- UTLEY, Robert, *A lándzsa és a pajzs*, ford. HAHNER Péter, Budapest: Osiris, 2004.
- VIDA Gábor, *Záró globális gondolatok, Magyar Tudomány*, 2004/1., 67.
<http://www.matud.iif.hu/04jan/007.html> [2022.01.20]
- WALKER, James R., *“The sun dance and other ceremonies of the Oglala division of the Teton Dakota”*, Anthropological Papers of the American Museum of Natural History, part 2., New York, 1917, <https://digitallibrary.amnh.org/handle/2246/201> [2021.12.15]
- VAN GENNEP, Arnold, *Átmeneti rítusok*, ford. VARGYAS Zoltán, Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2007.

Képek forrása

- 1. kép.** Three Sioux Sun Dance participates with eagle whistles, ca. 1894–1904. MS 320 Paul Dyck Plains Indian Buffalo Culture Collection. P.320.447. <https://centerofthewest.org/2020/11/06/plains-indian-honor-and-celebration/> [2021.08.13.]
- 2. kép.** A szíu naptánc kunyhó alaprajza, tájolása, szerkezete. (BROWN, Joseph E. – BLACK Elk, *A szent pipa*, 547.)
- 3. kép.** *Sun Dance Lodge*, Lame Deer, Montana, 1927. MS 165 Thomas B. Marquis Native American Nitrate Negative Collection. PN.165.1.6.
<https://centerofthewest.org/2020/11/06/plains-indian-honor-and-celebration/> [2021.08.13.]

34

A spatial-semiotic analysis of the ceremonial lodge of the Lakota Sun Dance

Abstract. Ceremonial lodge of the Lakota Sun Dance spatial semiotic analysis This paper analyzes the spatial organization and ceremonial lodge of the main cultic event of the North American plains Lakota, the sun dance ritual. The analysis is done from the perspective of the semiotics of space and is based on cultural anthropological work. Since visual sign-formations and sign, relations are perceived in space and since semiosis occurs in space, semiotics also includes space in the scope of the examination. The semiotics of space interprets the relationship between people and their space with the toolkit of semiotics, helps the analysis of cultural phenomena evolving in space which reveals, in addition to the meaning of sign-formations, the system of their relations, as well as sign relations and functions reinforced in space. Semiotics of space provides an appropriate theoretical framework for revealing and analyzing the sign processes and sign structures of the ceremony since semantic, syntactic, and pragmatic dimensions can all be interpreted through the analysis.

Keywords: the semiotics of space, Sun Dance rite, sign processes, sign structures, semantic, syntactic, and pragmatic dimensions

Újvári Edit

habilitált egyetemi docens

Szegedi Tudományegyetem, JGYPK, 6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

ujvari.edit@szte.hu

A vitakultúra oktatásának és fejlesztésének térszemiotikai háttérű módszere

Absztrakt. A tanulmány fő célja a vitakultúra oktatásának támogatása a középiskolákban és az egyetemi oktatásban. E régóta elhanyagolt téma aktualitása egyrészt abból adódik, hogy viták nélkül aligha lehet a fiatalokat demokratikus gondolkodásra oktatni. Másrészt a globalizációval együttjáró értékváltozások és új ismeretek tisztázó megismerése is a viták szükségessége felé mutat. A vitakultúra fejlesztéséhez a szerzők mindenekelőtt a térszemiotikára, a hallgatólagos tudás elméletére, valamint fontos vezetéstudományi fogalmak újszerű alkalmazására támaszkodtak. A vita moderátorának teendőit egyrészt időbeli folyamatában vizsgálják és négy szakaszra tagolják a vitákat; másrészt három fő klasszikus vezetési funkció – a célkitűzés, a menedzselés, és a konfliktuskezelés – párhuzamos gyakorlásának feltételeit vizsgálják.

Bevezetés

Gyakori élményünk az a napi televíziós híradókból, hogy diplomaták ülnek nagyméretű kerek asztalok mellett, és így folytatják le a tárgyalásokat és a vitákat. A tér ilyen tudatos felosztásáról a tárgyaló felek között a külügyminisztériumok protokollfőnökei sokat tudnának beszélni. De a mindennapi életben is nagyon gyakran – nem tudatosan – felosztjuk a teret és vigyázunk a saját személyes terünkre. Erre nézvést pedig egy viszonylag új tudomány, a proxemika képviselői tudnának számos bizonyítékot előtárni. Jelen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy bebizonyítsuk a térszemiotika érveivel, hogy a vitavezetés oktatása területén is szükség van a tudatos térhasználatra, mert ez jelentős mértékben előmozdíthatja egy vita eredményességét és hatékonyságát.

A vitakultúra kialakítása a nevelés folyamatában elkerülhetetlen ahhoz, hogy a tanuló vagy a hallgató megtanuljon kritikusan gondolkodni. A különféle szintű tantervekben ez önmagában is, de közvetetten, a kapcsolódó témakörökben is régóta kevés figyelmet kap. Ezenfelül a pedagógusok gyakori túlzott leterheltsége is hozzájárul ahhoz, hogy a szükségesnél jóval kevesebb időt tudnak fordítani az értelmes viták kibontakoztatására. Így állhatott elő az a helyzet, hogy az élőszóban folyó vita gyakorisága, jelentősége és presztízse csökkenőben van az oktatási intézményekben. A vitakultúra gyakorolhatóságának beszűkülése hátrányosan hat a kritikai gondolkodás oktathatóságára és működésére, amelyekre pedig minden társadalomban és társadalmi alrendszerben szükség van. Nélküle a demokrácia sem működik megfelelően.

A viták iránti érdeklődés az internet bővülő használata miatt is mérséklődik. A viták egy része ugyan áttolódott a világhálóra, de ezzel párhuzamosan jelentősen

csökkent az élőben folytatott viták száma, ahol pedig sokkal hatékonyabban és gyorsabban lehet megszerezni a sikeres fellépéshez és érveléshez szükséges hallgatólagos tudást. Mint majd látni fogjuk, a jelen tanulmány fő témája szempontjából kiemelkedően fontos az, hogy éppen a jelenlétes vita térbeli artikulálásának és a térhasználat hatékonyságának megtanulhatósága vesz el az internetes viták során.

A globalizáció önmagában is még több különbséget hoz a felszínre, amelyek megértéséhez és kezeléséhez a minimális vitakultúra elsajátítása feltétlenül szükséges. A vitatkozó felek számára éppen a látható kulturális és egyéb különbségek takarják el a rejtett előfeltevéseket, amelyek jelentős részének feltárása a leggyorsabban és leghatékonyabban a viták eredményeként várható. Az előfeltevések napvilágra hozása pedig a kölcsönös megértés egyik alapfeltételét képezi. A jelenlegi helyzetben a tudomány világának bővülésével, a kutatók számának a növekedésével és a tudomány iránti szükségletek folyamatos erősödésével, a globalizáció mértékével és a környezetvédelem fontosságának növekedésével, úgy tűnik, hogy a vitakultúra fejlődése és a viták számának, típusainak gyarapodása és a minőség magasabb szintre történő emelése nem tart lépést. Ezért tartjuk szükségesnek azt, hogy a vitakultúra fejlesztéséhez egy új, térszemiotikai megközelítés kidolgozásával járjunk hozzá.

A középszintű és a felsőoktatásban különösen szükség van a vitakultúra elsajátítására, mert ez a szocializációnak erősen integráló szakasza. Emellett még egy tantestületen vagy egy tanszéken belül is rendszeresek és fontosak a viták. A vitakultúra az élet minden területén nagyon fontos, de a pedagógusok oktatásában kiemelten szükség lenne rá, mert nekik jut igazán fontos szerep abban, hogy megtanítsák a tanulókat és a hallgatókat a vitakultúra elemeire. A tanító- és tanárjelölteknek tehát képesnek kell lenniük arra, hogy vitákat kezdeményezzenek és megfelelően kibontakoztassák és moderálják azokat.

A vitakultúra területén is, miként a képzések más szektoraiban, az egyéni adottságok jelentősen különböznek, ami azonban nem lehet akadálya egy oktatási minimum bevezetésének. Ezért törekszünk egy olyan módszer kifejlesztésére, amely néhány vagy akár öt-hat szemináriumi foglalkozás keretében hatékonyan segíti elő ezen célok megvalósulását a kognitív jellegű viták területén.

A vitakultúra fejlesztése bizonyosan nem új gondolat. Megközelítésünk viszont annyiban feltétlenül innovatív és igazi újdonság, hogy egyrészt egy térszemiotikai szemléletet, másrészt ehhez kapcsolódó gyakorlat leírását foglalja magában. Annak a térnek a megismerése, kihasználása és kezelése, amelyben egy vita lefolyik, hétköznapi értelemben is fontos.

A viták sokfélesége miatt néhány korlátozást látunk szükségesnek érvényesíteni. Egyrészt módszerünk nem terjed ki a széles nyilvánosság előtt folyó, esetleg a tömegmédiák által is követett politikai és társadalmi vitákra. Másrészt a viták közül az emberi világmegismerés különböző témáira vonatkozóak talán az egyszerűbbek közé tartoznak, szemben a különféle érdekeket tisztázó és érvényesítő vitákhoz képest, mint amilyenek a diplomáciai tárgyalások is. Ismét csak más jellegűek a jogi viták. Harmadrészt az általunk vizsgált vita tartalmi színvonala egyrészt ama szint között van, ahogyan a tanárok a középiskolában színvonalasan oktatnak, másrészt pedig ama másik szint között, amelyet kulturális közérthetőségnek nevezünk. Egy

kutató vagy oktató valamely témát olyan szinten ad elő az utóbbi esetben, amely a téma szakértői körén kívül állók számára is érthető, akik legalább érettségivel rendelkeznek. Ezeket a kikötéseket módszertani okokból tesszük, és reméljük, hogy idővel a javasolt módszer szélesebb oktatási körökre is kiterjeszhető lesz. Ezért nem foglalkozhatunk az olyan nehéz helyzetekkel sem, amelyekben a társadalmilag hátrányos helyzetben levők küzdenek a saját érdekeik artikulációjáért, és amelyeket például Paulo Freire a maga reformpedagógiájában széles körűen tárgyal.

Emellett a tanulmányunk – terjedelmi okok miatt is – főleg arra szorítkozik, hogy az egyetemi hallgatókat, és esetleg kisebb mértékben a középiskolásokat is, alapszinten meg lehessen tanítani szűkebb körű kognitív viták levezetésére, amelyeknek témái kapcsolódnak az ő életvilágukhoz is. Evidensnek tűnik, hogy ezzel a viták során tanúsítandó kulturált magatartás fontosabb elemeit is el tudják sajátítani. Ez a cél szorosan összekapcsolódik azzal a kiemelt céllal, hogy képesek legyenek moderálni a vitákat.

A tudomány világában vannak tudományágakon belüli és interdiszciplináris viták.

Ez utóbbiak lényegesen nehezebb terepet jelentenek. A vitakultúra oktatásának elméleti részében, éppúgy ahogy a gyakorlatban, érdemes az előbbivel kezdeni. Ugyanakkor a vitaelmélet és a vitakultúra oktatása, mint tudományterületek, eleve interdiszciplináris jellegűek. Ezért a használatuk kibontakoztatását és fejlesztését is célszerű több tudomány területén előkészíteni. Jelen tanulmányban főleg az alábbi, fontosabb forrásokból merítettünk.

A kifejtendő módszer fő forrásai

Általános szemiotika, térszemiotika és jeltérelmélet

A megközelítésünk egyik főbb újdonsága az, hogy a szemiotika felől közelítünk a vitakultúra oktatásához és a viták módszertanához. A jeltudomány egészén belül a térszemiotika egy részdiszciplína, amely magában foglalja a jelterek kutatását is¹. Például a hétköznapi életben egy jelteret használunk, amikor járművel a közutakon közlekedünk és követjük a jelzőtáblák utasításait és tájékoztatásait. Ugyanígy egy jeltérbe kerülünk, amikor egy kórházon belül valamelyik részleget keresve a padlóra festett és az ajtókra rögzített eligazító jeleket követjük. A gyakran használt jelterek a mindennapi életben azt sugallják, hogy vannak olyan intézményesült terek, ahol a szabályok uralkodnak. Ezeket a szabályokat egyrészt a térben elhelyezkedő objektumok közötti térbeli viszonyok, másrészt különféle jelek és jelalakzatok fejezik ki. A térben tartózkodó, mozgó és dolgozó emberek az egyes jelek és jelalakzatok révén ismerik fel azt, hogy milyen jelterekben vannak.

Az oktatáshoz kialakított jeltér akkor igazán hatékony, ha a céloknak megfelelően tagolt, átlátható és menet közben rugalmasan alakítható is. Emellett a benne felhasznált jeleknek is igazodniuk kell az említett célokhoz. A jelek ráerősíthetnek a

1 Szívós Mihály, *Jelterek. A jeltérelmélet alapjai és a jeltérelmezés módszertana*. Budapest, Magánkiadás: 2022, 43.

szavakra, ahogy a kommunikációban is szokás, ahol a beszéddel párhuzamosan testbeszéd, gesztikulálás és mimika folyik. Az egyedi jelek mellett a jelalakzatok még inkább szerepet játszhatnak a különféle álláspontok erős és hatékony kifejezésében. A jeltér szintaktikai alakításához elengedhetetlen a fontosabb jelalakzatok ismerete, amely az alakzattanból meríthető². A laikusok számára a szemiotikai megközelítés leginkább érthető oldala a szemantikai, mert a jelek jelentései erre támaszkodva érthetők meg vagy képezhetők. A szemiotikai pragmatika a jelhasználat módjaival és azok következményeivel foglalkozik.

Az már bizonyítottnak tekinthető, hogy a tanítás és tanulás során gyermek és felnőtt egyaránt jobban megjegyzi azt, amit egy narráció keretében hallott. Így a jelterek narrációt támogató és megalapozó szerepét, és magukat a jeltéren belüli mozgásokat hatékonyan lehet alkalmazni az oktatási anyag átadása érdekében. A jól rendezett oktatási jeltér biztosítja a tanulók számára az élményteli tartózkodást és mozgást a térben és ezzel narrációk létrehozását segíti elő. Az oktatási célú narráció akkor sokkal teherbíróbb és több tudást képes közvetíteni, ha olyan tudatosan kialakított jeltérben keletkezik, amely mind a térbeli mozgások, mind pedig az időbeli ugrások – korszakok és időszakok vagy témák közötti mozgások – szervezését úgy biztosítja, hogy a kettő hatékony összefonódása is megvalósulhat.

A térszemiotika, és azon belül főleg a jeltérelmélet használata elsősorban a vita feltételeinek megteremtésében, kibontakoztatásában és moderálásának elősegítésében valósul meg. Ebből az is következik, hogy elsősorban a tanár az, aki szemiotikai szempontból tudatosan cselekszik. Azt csak a gyakorlat és azon belül leginkább a kurzus hossza döntheti el, hogy mennyire lehet tudatosítani ezeket a módszereket a vitákban résztvevő diákok és egyetemi hallgatók számára. Az már most valószínűsíthető, hogy a felsőoktatásban a vitakultúra oktatásában résztvevő hallgatók számára szükséges lehet – legalább egy teljes foglalkozás erejéig – valamilyen szemiotikai bevezető megtartása, különös tekintettel a térszemiotikai tudnivalókra³. Célszerűbbnek látszik az, ha ezt az oktatást még a vitaelméleti- és gyakorlati képzés előtt megkapják.

38

A hallgatólagos tudás elmélete

A hallgatólagos tudás elmélete, amelyet Polányi Mihály alkotott meg, arra mutatott rá, hogy minden emberi tevékenység során olyan tudásfajta is keletkezik, amelyet nem tudunk kimondani. Ez a fajta tudás az alapja minden készségnek és jártasságnak, amelyekre az eszközökkel végzett tevékenységek során teszünk szert. A hallgatólagos tudásunk rejtett meggyőződéseket, elkötelezettségeket és hiteket is magában foglal, amelyekre főleg a viták során derül fény. A filozófiai, tudományos és társadalmi viták nagy előnye éppen az ilyen rejtett előfeltevések feltárása, amelyek figyelembevételével azután elméleteket és gyakorlatokat lehet módosítani és

2 Szívós Mihály, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Budapest, Loisir Kiadó, 2013, 147–168.

3 Például ehhez ajánlható Winfried NÖTH kiváló kézikönyve: *Handbuch der Semiotik*. Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler: 2000, 282–286.

jobbá tenni. A hallgatólagos tudás térszemiotikai értelmezése és ennek a vitakultúra oktatásában történő felhasználása hatékonyan hozzájárul a rejtett előfeltevések és hitek napvilágra kerüléséhez.

A hallgatólagos tudás elméletének másik kiemelkedően fontos hozadéka a vitakultúra oktatásának területén a moderálás megtanulásához kapcsolható. Ahogy minden tanulási folyamatban, itt is az explicit tudás átadását hallgatólagos tudás átvétele kíséri. Ez az a tudásfajta, amelyet hatékonyan csak a jelenlétes tanulási folyamatban lehet elsajátítani, és amely a moderátori gyakorlatokban is alapvető fontosságú.

A hallgatólagos tudás meghatározásában kiemelkedően fontos az a mozzanat, hogy e tudásfajta és az explicit tudás közötti viszony térbeli viszony is. A fokális figyelem mellett ugyanis térben körkörösén helyezkednek el a hallgatólagos tudás forrásai a disztális figyelem számára. Így a két tudásfajta térbeli viszonyai is elraktározódnak az agyban. Ezért is használják olykor a hallgatólagos tudás alternatív elnevezéseként a „kontextuális tudás” megnevezést. Így a térbeliség jobb megszervezésével a hallgatólagos tudáshoz is jobban hozzá lehet férni. Azt is feltételezzük, hogy a térbeli reprezentáció különféle formái támogatják az externalizálási folyamatot. Ily módon a vitakultúra oktatásának e két pillére, a térszemiotika és a hallgatólagos tudás elmélete egymással szorosan összekapcsolódik.

Vitaelméletek

A vitákkal több tudományág, így a filozófia, a kommunikációelmélet és a retorika is foglalkozik.⁴ Jelen műben részben a filozófiai gyökerű vitaelméletekre, részben pedig a tudományos vitákban kialakult saját gyakorlatunkra támaszkodunk. Mivel a moderátori funkció egyfajta vezetői feladatkör is, ezért a vezetéstudományban régóta kialakult olyan fogalmakat, mint a *menedzsment*, a *leadership* és a *governance*, a vita elmélete és a vitavezetési gyakorlat számára újraértelmezzük. Ez a tanulmányunk második jelentős újítása.

A térbeliség és az elvont gondolkodás kialakulásának összekapcsolása a kortárs gondolkodáslélektanban

A kognitív tudományok összefüggenek azokkal a pszichológiai kutatásokkal, amelyek a térbeliség érzékelését összekapcsolják az elvont gondolkodás kialakulásával. E kutatási folyamat eredményeit Barbara Tversky széles kitekintés alapján foglalta össze könyvében. Egyrészt hangsúlyozza azt, hogy van egy gondolati vonatkoztatási rendszerünk: „Egy mentális térbeli keretrendszerből hívjuk elő az információt, hogy merre helyezkednek el a környezetünk különböző helyszínei. Ahogyan járunk-kelünk a világban, a keretrendszer folyamatosan frissül, és egyúttal bővül is,

4 Már régóta léteznek vitaelméleti kutatások is. Ezek koordinálásában az *International Association for Scientific Controversies* nevű szervezet fontos szerepet tölt be.

amint egyre több tapasztalatot szerzünk.”⁵ Másrészt hangsúlyozza ennek a plurális jellegét: „Elmének valójában több különböző típusú térbeli keretrendszert is kialakít. Akárcsak a való világ hasonló rendszerei – a könyvespolcok, vitrinek, vasúti és közúti hálózatok –, a mentális térbeli keretrendszerek is újra meg újra felhasználhatók, tartalmuk pedig megváltoztatható és átszervezhető. Ezek az elménkben kialakított keretek azonban nem csupán helyszínek és tájékozódási pontok, hanem bármilyen gondolatok és eszmék tárolására és rendszerezésére is alkalmasak.”⁶ A hallgatóságos tudás térbeliségének fentebb kifejtett elve hatásosan alátámasztja a pszichológiai kutatások ezen irányzatának tételeit, hiszen önmagában, a létében hordja a térbeliséget és mint ilyen tudás támogatja az elvont gondolkodás működését is.

A térbeliségnek ez az erős pozíciója is arra készíti bennünket, hogy az elvont gondolkodás kialakulását is segítő viták vezetésének tanítási folyamatába jelentős mértékben térszemiotikai elemeket vonjunk be és ezekkel segítsük elő azok kibontakoztatását és lebonyolítását. Ezzel ugyanis nemcsak a gondolkodás felszíni folyamataihoz, hanem a mélyebb gyökereihez is kapcsolódni lehet.

A térszemiotikai eszköztárat igénybe véve az is lehetővé válik, hogy a viták alapelemeit ne csak szóban fejezzük ki, hanem a lehetőségek szerint térben szemléltetve is. Ez a szemléltetés pedig éppen azt az általánosítási folyamatot – az elvont összefüggések felfedezését – támogatja, amely minden következetesen végigvitt vitának a szerves velejárója.

A térhasználatra vonatkozó javaslatainkat a továbbiakban két síkon bontakoztatjuk ki: először a vitavezetés három fő feladatköre, másodsor pedig a vita lefolytatásának négy szakasza szerint.

40

A vizuális ábrázolás fejlesztése, amely csak a térben lehetséges, már önmagában is több képet eredményez, amelyek a gondolkodást különböző irányokba viszik el. A kibontakoztató szakasz alapos előkészítése és kivitelezése tehát döntő az egész folyamat sikere szempontjából. Ezt támasztja alá Tversky további érvelése is: „A korábbiakban, amikor a test körüli teret tárgyaltuk, leszögeztük, hogy elménk térbeli keretrendszereket hoz létre, amelyek segítségével folyamatosan nyomon követheti, hol helyezkednek el egymáshoz képest a tárgyak. E térbeli keretek lényegében olyan hálózatok, amelyek felhasználásával a gondolatok bármely halmazának belső viszonyait figyelemmel kísérhetjük; a fogalmi térben létező gondolatok e tekintetben hasonlóak a valódi tér helyszíneihez. Ráadásul, mint látni fogjuk, a térbeli döntések meghozatalánál alkalmazott eljárásokat használjuk az elvont, tehát kognitív vagy szociális ítéletek megalkotásakor is. Az absztrakt és a térbeli gondolkodás e párhuzamai erőteljesen alátámasztják kiinduló feltevésünket, miszerint az utóbbi szolgál alapul az előbbinek...”⁷

A vita részeinek térbeli megjelenítése, valamint a kialakuló irányzatok térbeli elkülönítése ugyancsak egy átgondolt felépítésű tér, vagyis egy jól rendezett jeltér kialakítását eredményezi. A többféleség felmutatása során lehet belefogni a harma-

5 Barbara TVERSKY, *Mozgásban az elme. Hogyan formálja a cselekvés a gondolkodást?* ford. HEGEDŰS Péter, Budapest: HVG Könyvek, 2019, 69.

6 TVERSKY, *l. m.*, 70.

7 TVERSKY, *l. m.*, 84.

dik szakasz feladataiba, nevezetesen a vélemények tartalmi csoportosításába és az ellentétes állítások és ábrázolások szembeállításába.

A tudatosan felépített vitatér kialakítását olyan szondázással érdemes előkészíteni, amelyikből kiderül, hogy eddig a hallgatók érdeklődését milyen komplexebb vitatémák keltették fel. Ezért az adott félévet sem lehet vitaszemináriummal kezdeni, mert ennek megrendezéséhez előzetes témafelmérés szükségeltetik. Ez követően a hallgatókkal megbeszélve lehet tanári döntést hozni arról, hogy mi is legyen a vitaszeminárium témája.

Pedagógiai szempontok

Tekintettel arra, hogy jelen tanulmány fő célja a vitavezetés tanítása, ezért a folyamat kialakítása során tekintettel kell lennünk arra, hogy illeszkedjék a felsőfokú oktatás didaktikai követelményeihez. A vita mint eszköz a pedagógiában az ismeretszerzéshez általánosan alkalmazható elemként számos módszerhez illeszthető, és az oktatott tárgyak jelentős részéhez hozzákapcsolható. A vitaszemináriumot ezért érdemes az adott tantárgy vagy kurzus egy-egy komplexebb témájához kötni, akár a témához előzetesen kiadott feladat (például a részproblémákra vonatkozó háttérinformációk összegyűjtése) mellett. A vita gyakorlata során elsajátított ismeretek és készségek pedig segítenek abban, hogy a tanulók később maguk is képesek legyenek viták szervezésére és moderálására, a vita módszerének alkalmazására.

Jelentős előnye, hogy az oktatott tartalmak passzív befogadása helyett a résztvevőket aktív tanulásra készíti, és elkötelezi, így tudásuk elmélyül, az anyag megértése könnyebbé, ugyanakkor hatékonyabbá válik. A fogalmi kapcsolatok áttekintése és a többféle szempont alkalmazása révén egyszerűbbé válik a probléma gyakorlati vonatkozásainak megértése és a megszerzett tudás alkalmazása. Ugyanezt a hatást erősíti, hogy az álláspontok kifejtésében szerepet kapnak a különböző példák, melyek egy-egy álláspontot valós szituációkhoz képesek kapcsolni.

Az aktív tanulás azonban csak abban az esetben igazán hatékony, ha a vita minden résztvevőjét sikerül bekapcsolni a beszélgetésbe. A moderátornak tehát különösen figyelnie kell az egyébként csendesebb, visszahúzódó tanulókra, akiket az aktívabbak könnyen el tudnak nyomni azzal, hogy maguknál tartják a szót. A moderátor feladata, hogy ezt ellensúlyozza azonos megszólalási esély és azonos időkeret biztosításával.

Térszemiotikai szempontból kiemelten fontos a pedagógiai szituáció megteremtése. A tradicionális tanulási terek a frontális, tekintélyelvű oktatás színterei, amelyek elrendezésükben aszimmetrikus helyzetet teremtenek: a széksorok, pad-sorok egy irányba nézve irányítják a figyelmet a tekintéllyel rendelkező tanárra, akinek előjoga a megszólalás. A vitához a székeket egymás felé fordítva (például körben elrendezve) kell létrehozni azt a térbeli szituációt, amelyben a tanulók egymásra figyelve, egyenrangú módon tudnak részt venni a beszélgetésben. A tér elrendezése lehetővé teszi, hogy a figyelem fókusza mindig a megszólalóra irányuljon. Az egymás felé forduló székek annyiban is segítenek kilépni a tradicionális oktatási helyzetből, hogy így a résztvevők a lényeges tartalmak kimondását és kifejtését nem egyetlen személytől – a tanártól – várják, hanem egymástól. Mindemellett az

együtt gondolkodás az egyéni tanulási teljesítmény növelése mellett azzal az előnnyel is jár, hogy a résztvevők osztoznak a közös felfedezés, a kooperatív munka, és a társas tanulás élményében.

Az egyetemi hallgatók moderátori képzésének tartalma

A viták vezetése több, egymáshoz kapcsolódó feladatkört foglal magában. Ezek közül mi hármát emelünk ki, és azoknak a térbeli vonatkozásait vizsgáljuk a jeltérelmélet szemszögéből. A kiemelten fontos feladatköröket néhány alapelv szorosan összekapcsolja. Ilyen a másik, eltérő vagy ellenkező véleményű fél meghallgatása, egyenlő jogok a megszólalás lehetőségében, a vélemények kifejtésére vonatkozó időkorlátozás, és a választott témához való kapcsolódás.

A vita távlati fő céljának meghatározása és fenntartása

Egy közösség, tanulói vagy hallgatói csoport tagjai között nézetkülönbségek alakulhatnak ki meghatározott kognitív kérdésekben, amelyek azután belső vitákhoz vezethetnek. A vita lebonyolításával járó feladatkörök közül az első a vita tárgyának meghatározása a vita résztvevőivel együtt. A moderátor vagy vitavezető nemcsak abban segít, hogy a résztvevők tisztán lássák a vita tárgyát, hanem segít annak fenntartásában vagy akár a módosításában is, ha ez szükségessé válik. Ezt a célt érdemes valamilyen ikonikus vagy szimbolikus jellel megjelölni, amelyet azután lehet módosítani vagy kiegészíteni, ha szükségessé válik. A vita előhaladását és szaporodó eredményeit azzal is lehet érzékelteni, hogy ezt a jelet fokozatosan jelalakzattá, például egy jelsorrá bővítik. Ezen keresztül is kialakulhat egyfajta kötődés a vita meghatározott céljához, anélkül, hogy nagyon szoros definíciót kellene róla adni.

42

A kezdet kezdetén a moderátornak célszerű kijelölnie a vitatér szimbolikus középpontját, amelynek minél közelebb kell lennie a mértani, szemiotikai szempontból ikonikusnak tekinthető középponthoz. Itt érdemes emlékeztetnünk a bevezető példákra, ahol a tárgyaló felek között közvetítő diplomata hajszálpontosan a két fél között ül, tőlük egyenlő távolságra. Bár a vitatérben ilyen merevségre nincs szükség, a középpont tudatos kezelése nagyon fontos. A moderátor ugyanis lényegi bejelentésekre vagy döntések közlésére használhatja fel azt, ami azután menetközben egyre inkább szimbolikus erővel ruházza fel. A moderátor mindeközben rugalmasan eltávolodhat e szimbolikussá vált középponttól, amikor például kisebb konfliktusokat kezel. A szimbolikus középpont ügyes kezelése tekintélyt kölcsönözhet a moderátornak.

A hozzászólások tartalmi és módszertani kezelése

A második feladatkör az egyes hozzászólások kezelése a vita fő célkitűzését szem előtt tartva. A vitavezetőnek előtérbe kell állítania azokat a hozzászólásokat, amelyek tartalmilag vagy módszertani szempontból, vagy pedig mind a két szempontból előre viszik a vitát a döntések vagy egy közös vélemény kialakítása felé. A feladatkört felvállaló moderátor a vita ügyét szolgálja azzal is, ha a kisebb részeredmé-

nyekre rámutat, akárcsak azzal, ha a hasonló véleményeket összekapcsolja. A hozzászólások tartalmi kezelése magában foglalja a vita történeti előzményeinek bevonását, illetve az azokra való emlékeztetés gyakorlatát is.

A vélemények eltéréseit és hasonlóságait tapasztalva a moderátornak célszerű csoportok képzését javasolni, valamint azt, hogy az irányzatok elkülöníthetősége végett az egyező vagy hasonló véleményt képviselők üljenek egymás mellé, vagy ha ez nem lehetséges, akkor azonos vagy hasonló jellel mutassák ki összetartozásukat. A moderátor maga is adhat jeleket a különböző csoportoknak, amelyeket felhasználhat, amikor rájuk hivatkozik.

A vita résztvevői között és a vitavezető és a résztvevők közötti konfliktusok kezelése

A harmadik feladatkör a vita közben a résztvevők között keletkező konfliktusok kezelése. Erre azért van szükség, mert újra és újra megtörténhet, hogy a vitatkozó felek között vagy a személyes konfliktusok vagy az érdekkonfliktusok kerülnek előtérbe a vitatéma rovására. Ezek akadályozzák a vita célszerű menetét, az éppen tárgyalt kérdések kibontását. Emellett nemkívánatos mellékutakra terelhetik a vitát.

A vitavezetés stílusa is generálhat konfliktusokat, ezért a vitavezetőnek meg kell tanulnia önmérsékletet gyakorolni és időről időre az is szükséges lehet, hogy önkorrekciót gyakoroljon akár visszamenőleg is. Ez utóbbit akár a vita változó menete is szükségessé teheti.

A moderátor térbeli mozgása tekintetében a konfliktuskezelések képezik a legnehezebb feladatokat. A lehetőség szerint a vitás felek között állva és lehetőleg tőlük egyenlő távolságra állva fejezze ki közvetítői szándékát és semleges pozícióját a békítés során. Ugyanígy fontos az, hogy a vélemények meghallgatása során mindig a nyilatkozó fél felé forduljon, jelezve a nyitottságát a meghallgatásra és a közvetítésre.

A vita vezetése során érdemes törekedni arra, hogy az ellenvélemények megfogalmazása mindig a másik véleménnyel, ne pedig a másik személlyel szemben történjék. Szükség esetén a moderátor ezt segítheti azzal, hogy az álláspontok különbségeit hangsúlyosan megismétli, összefoglalja, az elhangzott érveket pedig megfelelően csoportosítja. Mozgásával, térbeli elhelyezkedésével azt kell hangsúlyoznia, hogy a vita álláspontok, nem pedig személyek közötti szembenállást jelent.

A három kiemelt feladatkör térszemiotikai összehangolása

A térszemiotikai eszköztár kialakítása olyan befektetés, amely már a vitafolyamat elején elkezdődik. A moderátor szerepét játszó hallgató figyelmét érdemes felhívni arra, hogy a felhasznált térszemiotikai eszköz – módosításokkal – a vita különböző szakaszaiban és a moderátori tevékenység mindhárom területén sikerrel felhasználható. Így a vita jelterének kialakuló szimbolikus középpontját mind a három moderátori funkció gyakorlásához fel lehet használni. A térszemiotikai tudatosság és kreativitás egyben a moderátori munkát egy sajátos pályára is tereli, amelyen érdemes tovább menni.

A vitakultúrát fejlesztő oktatási folyamat szakaszai

Itt célszerű visszautalnunk arra, hogy a térbeliség kezelésének részleteit két síkon közelítjük meg. Az egyik a kiemelt moderátori feladatkörök síkján történt meg, míg a másik most, a vitafolyamat szakaszokra való bontása során valósul meg. A vita egyes szakaszainak teendőit aszerint is áttekintjük, hogy a fentebb felvázolt három moderátori területen milyen konkrét teendők adódnak. Így a térszemiotikai teendőket és lehetőségeket is ebben a bontásban mutatjuk be.

Első szakasz – a vita előkészítése és a fő cél megállapítása

A vitát a kiválasztott téma előzetes bemutatásával és a róla alkotott eltérő vélemények ismertetésével lehet elkezdeni. Az előkészítő oktatási anyag felvezetése és a témaválasztás során különböző álláspontok fogalmazódhatnak meg, amelyeket az előkészítő szakaszba már bele lehet vonni. Ezek alapján már akár kezdeti véleménycsoportok is kialakulhatnak. E munkálatokkal a moderátor az első feladatkör egyes részeit végzi el. A moderátor vagy vitavezető számára kifejezetten előnyös lehet, ha a létrejövő vitajeltér kialakításához legalább előzetes vázlatokat készít. Teljes tervezés persze bizonyosan nem lehetséges a váratlan helyzetek és fordulatok miatt.

44

Az előkészítő rész után várhatóan értelmezési kérdések vetődnek fel, amelyek alkalmat nyújtanak egyrészt a ténybeli, másrészt pedig az értékelési pontosításokra. E pontosításokhoz a moderátor a második funkcióját gyakorolva jelentősen hozzájárulhat. E feladatkör keretében is folytatódhat a vita térbeli aspektusainak kialakítása. A térbeliesítés első szakaszában a témát kell először történelmi, és azután a jelenkori társadalmi, kulturális és tudományos térben elhelyezni, nevezetesen, hogy kik számára fontos ez a téma. A moderátor erre kérdésekkel ráirányíthatja a figyelmet, illetve részben maga is kifejthet néhány dolgot. A térbeliesítés egyik idevágó formája az, hogy az egyes témarészleteket, akárcsak az álláspontokat indexikus, ikonikus és szimbolikus jelekkel vagy jelalakzatokkal lehet jelölni. Ezeknek a jeleknek maguknak is térszemiotikailag tudatosan felépítettnek kell lenniük, vagyis lehetőség szerint térbeli viszonyokat is meg kellene jeleníteniük. A vita előrehaladásával ezeket azután pontosítani lehet, el lehet hagyni, vagy akár más jelekkel is fel lehet váltani. Ez azonban a kontextualizálásnak csak az első fontos lépése. A másik azoknak a témáknak a megismertetése és társadalmi-térbeli kontextualizálása, amelyekhez a kiválasztott téma közvetlenül kapcsolódik.

A történelmi vonatkozású térbeliség esetében például ilyen szempontok játszanak szerepet, mint hogy „hol fogalmazták meg először?” és „van-e közvetlen térbeli vonatkozása?” és „milyen földrajzi útvonalat írt le kialakulása és terjedése során?”. Ezt követheti a különféle álláspontok földrajzi lokalizálása, amelyet a sajátos problémafelvetések térbeli elhelyezésével lehet kiegészíteni. Ha lehetséges, akkor rekonstruálni kell a témával kapcsolatosan kialakult jelenkori álláspontok térbeli helyeit és útvonalait is. A vizualizálás itt is segíti a megértést: közösen, vázlatos térképen lehet jelölni tárgyalt helyeket, kitérve azok társadalmi-történelmi kontextusára, a terjedés útvonalának elemzésére.

Az említett szereplőkre vonatkozó narratív elemeket is célszerű a tér különböző részeivel összekapcsolni. A már elkülönített térrészeket jelalakzatokkal is össze lehet kötni. A térbeli aspektusok megvilágítása segít szemléltetni azt, hogy az egyetértés eléréséhez esetleg hosszabb erőfeszítésre lesz szükség

A vitatéma térbeli kibontakoztatásának egyik további lépése az, hogy az álláspontokat és egymáshoz való viszonyait valamilyen teret leképző vagy egybesűrítő diagramokban jelenítik meg vagy más ábrázolási formák készítésével szemléltetik. Ilyenkor a halmazelméleti és geometriai ábrákat felhasználó megközelítés alkalmazása is szóba jöhet. Mindazonáltal egyáltalán nem kívánatos az értelmezéseknek geometriai modellekre való redukálása. A jelek alkalmazása során különös tekintettel kell lenni a háromszatú szemantikai jelosztályozásra, amely az indexikus, ikonikus és szimbolikus jeleket különbözteti meg, és amelyek bizonyos kontextusokban alkalmasak egy fejlődési vonal szemléltetésére is.

A vélemények tartalmi és módszertani kezelését segíti elő olyan képzetes terek kialakítása, amelyek a vita valamilyen részletét elég hűen ki tudják fejezni. Erre a digitális technikai eszközök használata nagyon alkalmas lehet. Különösen fontos lehet ez bonyolultabb, összetettebb kérdések tárgyalásakor, amikor is egy előzetes vizualizáció megkönnyíti a probléma megértését és a megoldások lehetséges irányainak feltérképezését. A digitális interaktív eszközök lehetőséget biztosítanak arra is, hogy a csoport a fogalmi kapcsolatokat közös gondolattérképen jelenítse meg, megkönnyítve az egyéni csatlakozást, a személyes álláspont formálását.⁸ Ez a gondolattérkép már a jeleivel is reflektálhat az időközben kialakult térszemiotikai helyzetre.

A korábbi ábrák és térbeli reprezentációk átkonfigurálása is hasznos lehet. Ez a visszamenőleges kiigazítás megerősíti a vita lefolyásának narratív struktúráját. Arra is érdemes lehet felhívni a figyelmet, hogy a térbeli elhelyezések variálásával azt is elő lehet mozdítani, hogy valaki más irányból lásson rá a vita témájára vagy annak valamilyen részletére.

A harmadik feladatkör, vagyis a konfliktusok kezelése területén is megvalósítható a térbeliesítésnek egy sajátos formája. A rendelkezésre álló tér eltérő részeiben, egymástól távolabb lehet elhelyezni azokat a résztvevőket, akik között konfliktus kezd kibontakozni, például úgy, hogy a moderátor odahívja őket. A személyeskedésbe forduló konfliktusok ilyen jelöléssel való kiemelése fékezőleg hat a további kiszélesedéssel szemben. Ezzel szemben az azonos vagy nagyon hasonló véleményeket hangoztatók egymás mellé, vagy egymáshoz közel kerülhetnek, illetve ezt moderátori szóbeli jelzésekkel is meg lehet valósítani. Ezáltal az eltérő álláspontok is térbelileg fejeződnek ki. A moderátor a maga térbeli mozgásával időről időre óvatosan szintén jelezheti azt, ha esetleg valamely csoport véleményével jobban egyetért, mint a másikkal.

8 LEHMANN Miklós, *Digitális eszközök szerepe a fejlesztésben* = PÁLFI Sándor – VARGÁNÉ NAGY Anikó (szerk.), *Kora gyermekkori nevelés szakmai megújításának lehetőségei 1.*, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 144–151.

Második szakasz – a vita kibontakoztatása

E szakaszban az első feladatkör területén végbemegy a vita fő céljának érvekkel megtámogatott rögzítése és ezzel az előkészítő műveletek lezárása is. Ezt mint határállomást érdemes tudatosítani a résztvevőkben, és erre a már említett, leginkább előkészített jelek nagyon alkalmasak lehetnek. A vitavezető elsődleges feladata ebben a szakaszban a vita fő céljához kapcsolódó legerősebb vélemények kiemelése és egymással való szembeállítás. Ez nem jelenti a többi vélemény kiszorítását, hanem csak jelzi azt, hogy a vélemények felsorakoztatása után elindul azok szelekciója, amelyben a jó érveknek jut a kiemelkedő szerep.

Az eltérő vagy akár már ellentétes álláspontok kiteljesítésénél támaszkodunk az első szakaszban már kialakult térszemiotikai megjelenítésekre. Ezek továbbfejlesztésében egyáltalán nem csak a direkt szöveges kommunikáció az uralkodó, hanem olyan jelzések is vannak, amelyeket követni lehet újabb álláspontok kialakításához. Térszemiotikai és azon belül jeltérelméleti szempontból nézve ez a dolog legnehezebb része.

A második feladatkör területén a vita eme kibontakoztató szakaszában szükséges kezelni olyan véleményeket, amelyek olyan másodlagosnak látszó résztémákat hoznak elő, amelyek a főtémához mérten később esetleg fontosakká válhatnak. Ezeket is lehetőleg térbelileg megjelenítve azt a térszemiotikai helyzetet kell majd szemléltetni, hogy ezek kisebb jeltere mozgásban van a főtéma jóval nagyobb jelterén belül. Ezt a mobil jelterek jeltérelméleti sajátosságait felhasználva lehet szemléltetni. Ez esetben érdemes vizsgálni a kisebb mobil jeltér és a befogadó, a főtémához szorosabban kapcsolódó nagyobb jeltér közötti relációkat.

46

A harmadik feladatkör területén a moderátornak foglalkoznia kell az eddig hátrahúzódnak résztvevők motiválásával is. A moderátornak tisztában kell lennie azzal, hogy az érdeklődés és a motiváció leginkább akkor támad fel, amikor az ember már az adott területeken cselekszik. Nemcsak a vélemény megfogalmazása, hanem a vita terében történő mozgás kivitelezése és az elhelyezkedés is cselekvés. Ezért ebben a szakaszban arra kell inspirálnia a kevésbé aktívakat vagy a teljesen inaktívakat, hogy lépjenek elő a véleményükkel, vagy legalább csatlakozzanak valamilyen, már megfogalmazott álláspont képviselőihez. Az álláspontok kialakítását a bizonytalanok számára azzal is meg lehet könnyíteni, ha a moderátor reflektáló kérdéseket tesz fel számukra, akár egy-egy apróbb részlethez kapcsolódóan is; ezzel elkerülhető, hogy a résztvevők ne pusztán a többi vitapartnerrel szembeni szimpátia vagy antipátia alapján csatlakozzanak másokhoz. Elvárható, hogy az álláspontokkal való azonosulást mindenki érvekkel is meg tudja magyarázni a többiek számára. Az elköteleződések kialakulása az egyik legfontosabb feltétele a vita további kibontakozásának is. Ugyanakkor a kibontakozásuk óhatatlanul együtt jár a konfliktusok megjelenésével, amelyet a moderátornak csillapítania kell, hogy a vita tárgy-szerű jellegét továbbra is biztosítani tudja.

Harmadik szakasz – az ellentétek kibontakoztatása és a rejtett előfeltevések feltárása

Kezdeti feltevésünk szerint a vita térbeli kontextusba helyezése és egyes aspektusainak térbeli megjelenítései jelekkel és jelalakzatokkal elősegítik az ellentétes vélemények gyorsabb szembeállítását, az álláspontok letisztulását és a közös pontok megtalálását is. E folyamat keretében rejtett előfeltevések feltárására is sor kerül. A moderátor itt minden esetben rámutathat arra, hogy a feltárt előfeltevés eredetileg kívül volt a vitázók látókörén, de azzal, hogy explicitté tették, helyet is változtatott, és abba belekerült. Ilyen implicit módon a moderátor a szélesebb kitekintést és a kontextualizálást tanítja a térépítésre és a térszemléletre épülő metaforák segítségével.

A vita harmadik szakaszában az első feladatkör területén a moderátornak tisztáznia kell, hogy melyek azok a fontosabb vélemények, amelyek tárgyalása közelebb vihet a vita fő céljának eléréséhez. Ezért ezeket célszerű szemléltetni valamilyen szimbolikus vagy ikonikus jelekkel, vagy ha már az előző két szakasz valamelyikében ilyen jelek voltak, akkor azokat szükséges módosítani vagy továbbfejleszteni. Korábban utaltunk arra, hogy érdemes közös elmetérképen is megjeleníteni a legfontosabb tartalmakat; ezen a ponton érdemes ahhoz visszanyúlni, szükség esetén módosítani, kibővíteni, a vita minden résztvevőjében tudatosítva a változtatások okát. Ezért a moderátornak a vitater középpontjában érdemes ezekre szóban utalnia, amivel térbelileg is jelzi ezek központi szerepét.

A második feladatkör területén a moderátor feladata elsősorban elősegíteni azt, hogy a kialakult véleményeket vagy véleményáramlatokat egyszerűbb, lényegibb formára hozzák. Ez együttjárhat a helyesnek tartott rangsor megváltoztatásával is. Ehhez szorosan kapcsolódóan hozzátartozik az is, hogy a már letisztult fő véleményekről vagy véleményáramlatokról minden résztvevő pro és kontra elmondhassa fontosabb érveit. Ennek során tovább halad előre az a folyamat, hogy a lényeges kérdések különválnak a kevésbé lényegesektől. Itt lehet rámutatni a téves, vagy esetleg tévútra vezető vélemények részleges igazságtartalmára is.

Egy tipikus fordulat lehet a vitában olyan szempontok felvetődése, amelyek az addigi egyetértés eredményeit megkérdőjelezzik. Ez esetben szükség lehet arra a műveletre is, amelyet térbeli metaforával újrakerepezésnek neveznek. Az újrakerepezés egy tervnek, egy témának, egy dolognak teljesen új szempontokból való vizsgálatát és alakítását jelenti. Az újrakerepezéshez ismét csak érdemes olyan térszemiotikai eszközökhöz nyúlni, amelyek egy ilyen újraértékelésnek a szemléltetési és elhelyezési feltételeit meg tudják teremteni.

A harmadik feladatkör teendőit végezve a moderátornak a minimálisra kell csökkentenie az egyes résztvevők közötti esetleges konfliktusokat, amelyek elveszik az időt a leglényegesebb kérdések megtárgyalásától. Ez esetben a moderátor „a békebíró szerepében” a vita körén kívülinek minősíthet és kizárhat bizonyos megnyilvánulásokat. Az ezekből kibontakozó csoportképződést a moderátornak gátolnia kell, miközben a konstruktív vitatkozók körében továbbra is elősegítheti a csoportok kialakulását és azoknak nevet és jelet adhat. Ezzel egyidejűleg más módon is bátorítani kell azokat, akik a lényegessé vált véleményeket kifejtik és érdemes őket felkérni arra, hogy az időközben szimbolikus vitateri középponttá vált helyen foglalják össze saját véleményüket vagy a csoportjukét.

Negyedik szakasz – a vita összegzése és lezárása

A vita harmadik szakasza után – a vita eredeti céljára reflektálva - tartalmi összegzésre kerülhet sor, amelynek során a vitázók áttekintik az elért fontosabb eredményeket. E feladat elvégzése során az első és a második feladatkör teendői összefonódnak. Az összegzés során kifejezetten fontos támaszkodni az eddig felhasznált térszemiotikai eszköztár elemeire. Az ezek kialakításába, fenntartásába és tökéletesítésébe fektetett moderátori energia csak így térülhet meg. Így a moderátornak a vitatér központi részén érdemes az összegzéssel kapcsolatos véleményét megfogalmaznia, illetve ajánlható másokat oda behívnia. Ezzel szemben viszont a különvélemények megfogalmazása során célszerű a hozzászólóhoz közelítenie.

Érdemes ezen a ponton újrendezni a vita elején megkezdett és a további szakaszokban továbbfejlesztett interaktív gondolattérképet, melyen a fogalmi viszonyok átrendezése hatékony vizuális térszemiotikai segítség lehet. Ugyanakkor arra is tekintettel kell lenni, hogy nem feltétlenül jelez hibát, ha nem sikerül határozott, végleges lezárást találni a vitában. Számos probléma esetében a lezárás az adott ponton elérhető tudás vagy ítélet megfogalmazását jelenti, tudatosítva, hogy újabb szempontok vagy ismeretek figyelembevételével mindez megváltozhat.⁹

A harmadik feladatkör terén a moderátornak célszerű enyhítenie azt a presztízsvesztéséget, amelyet a vitában esetleg alulmaradt résztvevők elszenvedtek. Jó alkalom ez ismét annak felmutatására, hogy a fontos felismerésekhez ellentétes vagy részkérdéseket vitató véleményükkel ők is termékenyen hozzájárultak. Az eredmények a vitafolyamat egészének a produktumai, és így valamennyi résztvevő eredményei, még ha esetleg eltérő mértékben is.

48

Összefoglalás

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk meg térszemiotikai kontextusban, hogyan valószínűsíthető meg a vitavezetés oktatásának egy sajátos formája, amelynek keretében – a klasszikus vezetéstudományban azonosított három fő vezetési funkció nyomán – három fő vitavezetői feladatkört különböztettünk meg. A moderátor tevékenységének mindhárom feladatkörében – véleményünk szerint – igen jól használhatók térszemiotikai módszerek. Ezek egyrészt történelmi hagyománnyá szilárdultak Európában, másrészt pedig gondolkodáspszichológiai kutatási eredmények alapján is nagyon hatékonyak lehetnek.

Tekintettel arra, hogy a vitakultúra oktatásának egyik formáját vázoltuk fel, amelyben a térszemiotikai belátásoknak kiemelt szerepük van, az oktatási céllal lefolytatott vita, és kiváltképpen a moderátor szerepét betöltő egyetemi hallgató vagy tanuló tevékenységének értékelésében is a térszemiotikai eszköztár alkalmazásának eredményességét és hatékonyságát célszerű szem előtt tartani.

9 Ebben gyakran a kiindulást jelentő probléma természete a döntő. Lásd erről: MATTHEW Lipman, *Thinking in Education*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Irodalom

- LEHMANN Miklós, *Digitális eszközök szerepe a fejlesztésben* = PÁLFI Sándor – VARGÁNÉ NAGY Anikó (szerk.), *Kora gyermekkori nevelés szakmai megújításának lehetőségei 1.*, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 144–151.
- LIPMAN, Matthew, *Thinking in Education*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- NÖTH, Winfried, *Handbuch der Semiotik. 2.*, vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2000.
- SZIVÓS Mihály, *A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete*, Budapest: Tankönyvkiadó – Universitas, 2005.
- SZIVÓS Mihály, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir Kiadó, 2013.
- SZIVÓS Mihály, *Jelterek. A jeltérelmélet alapjai és a jeltérelmezés módszertana*, Budapest: Magánkiadás, 2022.
- TVERSKY, Barbara, *Mozgásban az elme. Hogyan formálja a cselekvés a gondolkodást?* ford. HEGEDŰS Péter, Budapest: HVG Könyvek, 2019.

A sign-space theory-based method of teaching and developing the culture of debate

Abstract. The main aim of this study is to promote the teaching of debate culture in secondary schools and universities. The topicality of this long-neglected subject stems from the fact that it is hardly possible to educate young people in democratic thinking without debates. On the other hand, the changes in values and new knowledge that globalisation brings with it point to the need for debate. In order to develop a culture of debate, the authors have drawn above all on the semiotics of space, the theory of tacit knowledge and the innovative use of important concepts in management science. They examine the role of the debate moderator over time and divide debates into four phases. They also highlight the conditions for the simultaneous exercise of three main classical functions coming from management sciences: leadership, management and conflict resolution.

Keywords: the semiotics of space, tacit knowledge, the theory of controversies, debate culture, leadership, management and governance.

Szívós Mihály
Budapest
Az MTA nyugalmazott
tudományos főmunkatársa
szivosml@yahoo.de

50

Lehmann Miklós
Budapest
egyetemi docens
ELTE TÓK Társadalomtudományi Tanszék
lehmannm@tok.elte.hu

Beborítják a jelek

A könyvborító mint sajátos jeltér

Absztrakt. Tanulmányomban a könyvborító jeltérként való értelmezése mellett érvelek. Irányadó elméleti kiindulópontként Szívós Mihály Jelterek c. monográfiája szolgál a számomra, az abban kifejtett szempontok és fogalmak segítségével teszek kísérletet a borító arculatát és a mű előzetes megértését megalapozó legfontosabb jelek és jelalakzatok elkülönítésére és jellemzésére. A könyvborítót olyan sokfunkciós, szuggesztív hatású jeltérként írom le, mely egyaránt rendelkezik a fizikai és a képzetes térbeliség tulajdonságaival. A borítót alkotó verbális és vizuális jelek mindegyike az irodalmi műre mint jeltárgyra vonatkozik, s többségük nem csak az adatközlésben, hanem a ráhangolásban, az előismeretek mozgósításában és különböző mértékű előértelmezésben is érdekelt.

Ha egy tanulmány a könyvborító szemiotikai szempontú megközelítését ígéri, akkor ez minden valószínűség szerint legalább három tudományág, az irodalomelmélet, a dizájn és a marketing érdekeltségi köréhez fog kapcsolódni¹. A borító egyformán fontos szerepet tölt be az irodalmi művek struktúrájával és értelmezésével foglalkozó irodalomtörténet, a könyvtárgy formai és vizuális kivitelezésért felelős designerek és a könyv eladási esélyeinek növelésére törekvő reklámszakemberek számára. Nem szorul bizonyításra, hogy mindegyik említett diszciplínának „van köze” a szemiotikához, az irodalmi szöveg, a dizájn és a reklám szemiotikája önállóan is létező alkalmazott ágai a jeltudománynak. Mindhárom területen viszonylag régóta vizsgálnak jeleket (akár ugyanazokat is) és működési sajátosságait, csak éppen ezt eltérő indíttatásból és többé-kevésbé eltérő célokat követve teszik. Nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy a megközelítési szempontok különbségei ellenére ezek az érdekkörök gyakran metszik egymást, s épp a szemiotikai látásmód járulhat hozzá nagy mértékben ahhoz, hogy a közös mintázatok még markánsabbá váljanak. Tekintettel arra, hogy – Voigt Vilmos szavait idézve – a szemiotika egyfajta „keresztmetszet-tudomány”².

Tanulmányom alcímének azonban van egy másik, nem kevésbé „terhelt” hívószava is: a tér. Ha most eltekintünk a humán-és társadalomtudományok különféle

1 Itt most nem érintve, ugyanakkor nem feledve azt, hogy milyen fontos forrásanyagként szolgálhat a borító a könyvtörténettel vagy a vizuális kultúra történetével foglalkozó kutatások számára.

2 VOIGT Vilmos, *Bevezetés a szemiotikába*, Budapest: Loisir Kiadó, 2008, 74.

ágazataiban folyó, térrel kapcsolatos kutatások szerzteágazó spektrumától³, és figyelmünket kizárólag a szemiotikára korlátozzuk, akkor is a megközelítések gazdagságával szembesülünk⁴. S ugyanez mondható el az irodalomelmélet, a narratológia és azok eredményeire támaszkodó irodalmi szövegelemzés vonatkozásában is.

Mindezeket tekintetbe véve éppen ezért alapvető módszertani kérdésként vetődik fel, hogy a könyvborító szemiotikai szempontú teoretizálására milyen jel- és térkonceptióból kiindulva kerül majd sor, s az miben hoz újat az eddigiekhez képest. Fejtegetésem elméleti kiindulópontját Szívós Mihály *Jelterek* című monográfiája képezi. Ebben a szerző a peirce-i szemiotika szellemében⁵, annak megközelítésmódját és fogalmait következetesen alkalmazva tesz kísérletet a jeltér elméleti alapjainak és az ebből eredő elemzési módszertannak a kidolgozására. Teszi ezt azzal az ambiciózus szándékkal, hogy koncepciója „kifejezetten széles ívű szemiotikai és interdiszciplináris alapkutatásokhoz is keretfogalomként”⁶ szolgáljon, elősegítve ezzel a különböző jelterek vizsgálatakor feltárt sajátosságok és törvényszerűségek kölcsönös összehasonlítását, s azok hatékony továbbfejlesztését is. Szívós megkülönböztet valós, képzetes és vegyes összetételű jeltereket. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a *jeltér* mindaddig üres fogalom marad, amíg nem kerül sor szintaktikai viszonyainak differenciálására. Mert bármilyen természetű jelterekről legyen is szó, azok mindig „a bennük lévő jelek és jelalakzatok és a közöttük kialakult viszonyok, valamint mozgásaik alapján határozódnak meg”⁷. Ezért is fordít nagy gondot ezek körültekintő, aprólékos kidolgozására, s mutatja be őket nagyon változatos szemléltető példákon keresztül.

52 A jeltérelmélet lehetséges alkalmazási területei közül kettőnek szentel kitüntetett figyelmet: a designnak és a képelemzésnek. Mint írja, a „jeltérelmélet segítségével összekapcsolhatjuk a műalkotások és a formatervezett késztermékek elemzését.”⁸ Tanulmányom központi tárgyának, a könyvborítónak az egyik sajátosságát épp az adja, hogy mindkét említett területhez kapcsolódik. Azon túl, hogy alapvetően vizuális látványként szólítja meg a befogadót, gyakran tartalmaz értelmezésre szoruló, művészi igényű képeket is (eredetiket vagy azok reprodukcióit), ugyanak-

3 Vö. DÁNÉL MÓNika – HLA VACSKA András – KIRÁLY Hajnal – VINCZE Ferenc (szerk.), *TÉR – ELMÉLET – KULTÚRA. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2019.

4 Másfajta terek és a terek eltérő aspektusai kerülnek előtérbe attól függően, hogy erről a társadalmi szemiotika, a bioszemiotika, a vizuális szemiotika vagy éppen az irodalomszemiotika keretében esik-e szó. És a széttartó jelleget erősítő további tényező az irányzati hovatartozás is. Alice Giannitrapani könyvének címe például általános igényű bevezetést ígér a problematikába, miközben a tér szemiotikáját szinte kizárólag a greimasi elmélet felől közelíti meg: Alice GIANNITRAPANI, *Introduzione alla semiotica dello spazio*, Roma: Carocci, 2013.

5 Ennek részletes kifejtését, illetve a szemiotika eltérő felfogásaival (mindenekelőtt a saussure-i hagyományvonallal) szembeni kritikai számvetést *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című monográfiájában találjuk meg (Budapest: Loisir Kiadó, 2013).

6 Szívós Mihály, *Jelterek*, Budapest: Magánkiadás, 2022, 211.

7 *I.m.*, 14.

8 *I.m.*, 222.

kor pedig kiemelt fontosságú, integráns részét képezi a könyvdizájnnak. Ez a kettőség teszi zökkenőmentessé a köztük megvalósítható szemiotikai transzfereket. Alábbi okfejtésem is ezirányú próbálkozásként határozható meg, annyi megszorítással, hogy ezt az átvitelt az irodalmi szemiotika és a hermeneutika igényeit szem előtt tartva igyekszem véghez vinni. Ami itt azt jelenti, hogy a szöveg előzetes megértését és értelmezését leginkább meghatározó alkotóelemekre – verbális és vizuális jelekre összpontosítok majd, s mellőzöm azok tárgyalását, amelyek ennek formálásába nem különösebben játszanak bele (kiadói logó, ár, vonalkód).

Tanulmányom három fő részből áll. Először a borító jelszerűségével és térszerűségével kapcsolatban fogalmazok meg néhány általános, felvezető jellegű gondolatot. Ezután kerül sor az érdemi részre, a jeltérelméleti fogalmak, mindenekelőtt a szintaktikai jelfunkciók és jelalakzatok rövid ismertetésére és alkalmazására. Végezetül összegzem az elmondottakat, és felvázolom a továbbgondolás és a bővítés útjait, szempontjait.

A borító mint jel, tér és jeltér

A borító két alapvető vonatkozásban is **jelnek** tekinthető. Egyfelől az adott kiadvány, s rajta keresztül a mű helyett áll, azt helyettesíti, képviseli az irodalmi és a kereskedelmi kommunikáció megannyi fórumán és mediális felületén – könyvesboltok, internetes könyvkereskedések nyomtatott és online katalógusaiban, nyomtatott és digitális folyóiratok különféle reklámhirdetéseiben, recenziós rovataiban, plakátokon, booktrailerekben, könyvjelzőkön, valamint a rajongói kultúrát kiszolgáló megannyi használati tárgyon és élvezeti cikkek csomagolásán. Másfelől a borító maga is jelekből épül fel, nyelvi és vizuális jelek, Genette fogalmával élve paratextusok⁹ komplex együttese alkotja, melyek közül adott jelszituációban, adott jelértelmező számára bármelyik kiemelt jelentőségűvé válhat.

S ugyancsak kétféle (noha az előbbitől eltérő) módon közelíthető meg a térbelisége is. A borító mint az irodalmi mű materiális hordozójaként felfogott nyomtatott könyv része fizikai, azaz látható és tapintható térként válik megtapasztalhatóvá, mely három alkotórészből áll: elülső borító, hátsó borító, gerinc. Ugyanakkor a paratextusok (különösen a cím és az alcím) átmeneti, köztes pozíciójából adódóan a borító többé-kevésbé már a mű fikciós világának terébe is „belenyúlik”, vagy – a mérsékeltebb álláspont szerint – legalábbis érintkezik azzal.

A jelszerűségről és a térszerűségről mondottakat összekapcsolva válik immár pontosabban meghatározhatóvá, hogy milyen értelemben beszélhetünk a borítóról jeltérként.

A könyv mint az irodalmi műalkotás jelhordozója¹⁰, épp a részét képező borítónak köszönhetően minősül **vegyes jeltérnek**: míg a külső és belső paratextusok

9 Gérard GENETTE, *Paratexts. Thresholds of interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

10 A jelhordozó olyan „dolog, tárgy, esemény, folyamat, történés, hang, szag, íz, tapintási érzet, gondolati elem vagy egyéb jelenség, amely egy jelviszony keretében jellé válik, jelfunkcióra tesz szert. A jelhordozó tehát nem azonos a jellel, mert annak csak egy részét képezi.” SZIVÓS Mihály, *A jeltől a kódig*, 447.

együtt valóságos, fizikai jelteret alakítanak ki, addig a fiktív történetvilág cselekménytere képzetes jeltérként tételeződik, amelybe ráadásul elvileg további, egymásnak alárendelt vagy egymás mellett létező képzetes jelterek is beágyazódhatnak (narratív vagy leíró módon kibontott álmok, emlékek, vágyképek terei)¹¹. A borító e kétféle jeltér határán áll, s ezért tud közvetíteni közöttük; ebben az értelemben médiumként viselkedik, ami kihatással van a percepcióra is. A könyvvel való ismerkedés kezdeti fázisában tekintetünk a borító fizikai terét járja be különböző irányokban és változó tempóban (vándorol, cikázik, elidőzik egy-egy helyen, halad előre, majd vissza-visszatér), közben viszont a látványtól felcsigázott képzelet már a nyelvi és képi jeleken keresztül sugalmazott világokat, s ezáltal hozzájuk tartozó tereket is vízionál. Egyszerre „vagyunk jelen” a három borítórész mérete és alakja által behatárolt valós jeltérben, amit a tapintás útján szerzett érzéki tapasztalatok is megerősítenek, és az elménkben (még csak) formálódó, képzelet alkotta mentális jeltekben.

A borító mint tudatosan tervezett jeltér egyedi **jelekből** és egyszerűbb **jelalakzatokból** épül fel, mely egészében és alkotórészeiben is az irodalmi műre mint jeltárgyra¹² vonatkozik, arra utal. Ezt a közös jeltárgyat mindegyik paratextus a maga módján (de a többitől nem függetlenül) és csak meghatározott aspektusokból világítja meg, mégpedig a borító koncepciója által meghatározott szintaktikai szerveződések jelentésképző keretében. Az elemek kölcsönös meghatározottságából és információgazdagságából eredő nagyfokú kohézió teszi a borítót az irodalmi műalkotáshoz valamelyest hasonlatossá¹³, sőt, egyes álláspontok szerint, viszonylagos önállósággal bír, akár a könyvtől függetlenül is vizsgálható mediális terméké.¹⁴

54

A fizikai térbe kihelyezett jelek száma és gyakorisága, s ezáltal a jelentés telítettsége nagyban helyfüggő is. A legmagasabb fokú jelsűrűséggel általában az előlő borító rendelkezik (ezért is foglalkozom majd vele a legrészletesebben), legkevésbé terhelt pedig a könyvgerinc, ahol az esetek döntő többségében legfeljebb három adatot kifejező verbális és/vagy vizuális paratextus szerepel (szerző neve, a

11 Az irodalmi narratív terek a jelviszonyok sokrétűségével, magas fokú jelsűrűséggel és jeltipológiai változatossággal tűnnek ki, részletes bemutatásuk már csak ezért sem lehetséges ebben a tanulmányban.

12 „A jel (...) két merőben különböző összetevőből, a jelhordozóból és a hozzá kapcsolódó, nem dologi jelentésből áll. Az a dolog, amit a jel jelöl vagy helyettesít, az a jeltárgy.” Szívós Mihály, *A jeltől a kódig*, 108. Az eltérő nyelvi és terminológiai hagyomány szerint korábban „denotátum”-nak vagy „jelöletnek” nevezett jeltárgy nemcsak (kézzelfogható) dolog lehet, hanem „helyzet, folyamat vagy történés”, illetve „gondolati kép” is (*l.m.*, 117., 118.).

13 WUNDERLICH Péter, *A könyvdesign szemiotikája* = KROÓ Katalin (szerk.), *The Book Phenomenon in Cultural Space – A könyvjelenség a kulturális térben*, Budapest – Tartu: Eötvös Loránd University – University of Tartu, 2019, 110.

14 Jiří PAVELKA, *A Book Cover as an Expression of Conceptualization and a Tool of Social Identity Construction: The Interpretation Based on the Example of G. Ritzer's book McDonaldization of Society*, *International Journal of Humanities and Social Sciences*, 2013/5., 1106–1111.

mű címe, a kiadó lógoja), miközben ezek bármelyike hiányozhat is – sőt, vannak üres, felirat nélküli könyvgerincű kiadványok is.

Ezt tudatosítva könnyen belátható, hogy a borító, a paratextusok e koncentrált jelenlétének köszönhetően, **sokfunkciós szuggesztív jeltérként** jellemezhető: informál, eligazít, ugyanakkor sugalmaz és kommentál is, s ezzel együtt érzelmek, hangulatok kiváltását is célozza. Egyszóval: ráhangol, előzetesen kondicionál az olvasásra, sőt bizonyos mértékig előértelmezi a szöveget, s mindeközben vásárlásra is próbál ösztönözni. A szemiotikai elemzés épp annak az árnyaltabb megvilágításában segíthet, hogy ez a kommunikáció milyen típusú jelek és jelalakzatok segítségével történik, illetve mely jelértelmezési irányok mentén valósul meg.

A jeltérként értett borító működésmódjának leírásához alapvető jelentőséggel bír a **zárt könyv – nyitott könyv** oppozíciója¹⁵. A borító a maga fizikai valójában takarja a szöveget, elzárva előlünk annak valódi jelentésgazdagságát. A performatív felhajtó erővel bíró paratextuális jelei viszont éppenhogy ennek az állapotnak a megszüntetésén, azaz a könyv megnyitásán „munkálkodnak”, mégpedig azzal, hogy – ha csak megszűrve és nagy mértékű leegyszerűsítés árán is, de azért – némi bepillantást engedjenek a fedésben lévő, „mögöttest tartalomba”. Az irodalmi mű komplex nyelvi jeleinek és jelstruktúráinak nyelvi-vizuális jelegyüttessé történő szimplifikáló átalakítását tekinthetjük az interszemiotikai fordítás esetének¹⁶, de véleményem szerint a **kivonatszerű újrafogalmazás** jobban visszaadja ennek a műveletnek a lényegét.

A borító jelterének szintaktikai elemzése

55

Szívós Mihály jeltérelméletének egyik újdonságát a jelek különböző szintű szintaktikai funkcióinak a meghatározása jelenti. A szerző tizenkilenc ilyen jelfunkciót különböztet meg¹⁷. Ezek kimerítő ismertetésére nincs mód e tanulmány keretei között, de nem is feltétlenül szükséges. Elegendő kiemelni közülük azokat, amelyek a borító mint jeltér jellemzéséhez nélkülözhetetlenek bizonyultak a számomra. Ezek a következők: *domináns jel*, *előjel*, *eligazító jel*, *határjel*, *kísérő jel*, *nyitó jel*. A továbbiakban mindig a borító adott paratextuális eleme kapcsán adom meg – idézet vagy parafrázis formájában – a felsorolt jeltípusok definícióját. Ezek a jelek a borító terében sajátos jelalakzatokba is rendeződnek. Az ennek megvilágítását elősegítő tipológiát a szerző korábbi monográfiájában dolgozta ki, különbséget téve

15 WUNDERLICH Péter, *A könyvdesign szemiotikája*, 100.

16 Így fogja ezt fel Marco Sonzogni, aki *A rózsá neve* különféle kiadásainak borítóin azt vizsgálja, hogyan fordította le a borító készítője a szöveg verbális jeleit egy dominánsan nem verbális jelrendszer kulturálisan kódolt képeibe. A borító jellegét és funkcióit alakító tényezők közül a szerző szándékát, az olvasói elvárásokat, a kiadói stratégiát, a dizájnér kreativitását, a kulturális hagyományokat, valamint a helyi és globális piaci trendeket emeli ki: Marco SONZOONI, *Re-Covered Rose. A case study in book cover design as intersemiotic translation*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011, 5.

17 SZÍVÓS Mihály, *Jelterek*, 89–104.

egyszerű (*jelpár, jelhármás, jelsor, jelcsoport, jelminta*) és összetett (*jelstruktúra, jelrendszer, jelvilág*) szintaktikai jelalakzatok között¹⁸. A vizsgálat tárgya szempontjából az előbbieket érdemelnek kiemelt figyelmet, jellemzésükre szintén már az alkalmazás, a konkrét példák apóráján térek ki.

A szerzői név mint domináns jel és eligazító jel

A szerző saját neve vagy különböző okokból használt álneve az esetek többségében *domináns jelként*¹⁹ vesz részt a borító által előírányozott jelentésképzésben, amiben a jelalkotó személy kreatív tevékenységének elismerése nyilvánul meg. A borító mint jeltér jeltárgyának (meg)alkotójáról van szó, amihez a jelhordozó minden nyelvi és vizuális összetevője valamilyen módon viszonyul, azaz különféle jelentésbeli aspektusokat rendel hozzá. A szerző mint jelalkotó és a mű mint jeltárgy között szoros a kapcsolat, amit az olyan, általánosan elterjedt nyelvi fordulatok használata is bizonyít, amelyek a szerzői névvel helyettesítik a művet: olvastam Shakespeare-t, olvasom Stephen Kinget.

A szerzői név főként akkor domináns jel, ha már egy szélesebb körben ismert („befutott”) vagy klasszikus szerzőről van szó. Legerősebb domináns pozícióban az tekinthető, amikor a szerzői név irodalmi márkanevként használatos, azaz már branddé vált. Az először publikáló, addig ismeretlen szerző neve viszont általában még nem lesz domináns jel, ezt a rangot ki kell vívnia, mégpedig az olvasókkal, a kritikusokkal, a régebbi és a kortárs írókörrel folytatott kommunikációs megméretés keretében. A szerzői név (jel)térbeli dominanciája tehát időben kibomló folyamatok eredményeként áll elő.

A szerzői névnek a borító többi paratextusához képest megmutatózó elsőbbségét és domináns helyzetét sokszor e jeltérben elfoglalt kiemelt helye és nagysága is megerősíti. Ez utóbbi körülmény pedig már arra világít rá, hogy a szerzői név fontos *eligazító jel* is²⁰, mindenekelőtt abban a vonatkozásban, hogy mutatja, kinek az alkotásáról, azaz kinek a szellemi tulajdonáról van szó. Az eligazító jelként értett szerzői név szemantikai relációban megképződő jelentése azonban nem pusztán az identifikációra vagy a szerzői jog- és tulajdonviszony kifejezésére terjed ki; a néven keresztül számos életrajzi, történelmi, irodalomtörténeti, műfaji és kulturális előismeret mozgósítására kerül(het) sor. Ez pedig különféle elvárásokat képez meg a

18 Szívós Mihály, *A jeltől a kódig*, 149–169.

19 A domináns jel (és a belőlük képzett jelalakzatok) sajátosságát Szívós Mihály szerint az adja, hogy „meghatározó szerepet tölt be a többi, alárendelt jel vagy jelalakzat között. Ezért relációs meghatározás, mert az utóbbiakhoz viszonyítva nyeri el a saját meghatározottságát.” Alapvető szerepe van tehát a jelhierarchia kialakításában. A jeltér centrumában általában sűrűbb a domináns jelek előfordulása, mint a periférián (*Jelterek*, 93.).

20 „Az eligazító jel vagy jelalakzat az a kiemelkedő helyzetű jel vagy jelalakzat, amely a jelértelmezés, a jelhasználat, a jelalkotás és a jelentésintegráció, egészében véve a figyelem különböző formái számára fontos támpontot jelent több hozzá kapcsolódó jel alkotta környezetben. (...) A járulékos vagy alárendelt jelek az eligazító jelhez vagy jelalakzathoz integrálódnak, mert a jelentésük az ő jelentésének a kialakítását vagy pontosságát szolgálja az értelmezési, használati vagy alkotási folyamatban.” (*Jelterek*, 94.)

befogadóban, és valószínű jelkövetkeztetéseket irányoz elő. Az „eligazító” jelleg tehát abban nyilvánul meg, hogy a név különféle ismeretköröket és asszociációs irányokat jelöl ki. Következik ez a tulajdonnevek jelentésének enciklopédikus jellegeből, amely az egyén denotátumról szerzett ismereteinek és tapasztalatainak a mértékétől függően mutatja a részletes vagy a kevésbé részletes kidolgozottság jegyeit²¹. Minél többet tud tehát az olvasó a szerző munkásságáról, annál képzetgazdagabb, konnotációkkal telítettebb jelként funkcionál majd a név a számára. Ez a körülmény pedig már a jelentésalkotás – korábban már érintett – pragmatikai oldalára vet fényt, a szerzői eligazító jeleknek a művészi-irodalmi szemiozist (olvasás) előkészítő, kondicionáló szerepére.

A szerzői név mint domináns és eligazító jel szintaktikai viszonyjelentését a borító további névalapú paratextusaihoz (fordítók, kritikusok és más írók neve) fűződő kapcsolatainak jellege határozza meg. Első lépésben érdemes ilyen szempontból összevetni az eredeti és a fordításban megjelent művek névadási gyakorlatát²².

A fordító neve mint alárendelt eligazító jel

A fordító nevének feltüntetése a borítón korábban nem volt általános, csak fakultatív, s ha megtörtént egyáltalán, akkor az a belső paratextusok valamelyikére korlátozódott, vagy a szöveg végén volt olvasható. Szemben a szerző nevével, amelynek mondhatni kötelező érvénnyel kellett szerepelnie (s kell mai is) a zárt könyv külső paratextusaként. A fordító presztízsének és a fordítás kreatív alkotómunkaként való elismerésének megerősödésével azonban ez a gyakorlat fokozatosan megváltozott. Ma már egyre inkább megszokott, hogy a borítón a szerző neve mellett ott találjuk a fordítóét is, különösen akkor, ha újrafordításról van szó. Jelzője ez annak az egyébként evidens, de sokszor elfelejtett, nem kellő mértékben tudatosított ténynek, hogy a fordításmű a fordító önálló, saját alkotása, mely egy eltérő nyelvű szöveg – meglehetősen bonyolult – értelmezői, adaptációs és transzformációs műveletek alkalmazása útján létrehozott változata. A szerzői név viszont, mindezek ellenére – jöllehet valamelyest csökkentett érvénnyel, de – továbbra is őrzi domináns jelpozícióját. A fordító neve az esetek többségében kisebb betűkkel, eltérő betűtípussal és kevésbé központi pozícióban szerepel a borító jelterében.

Megállapítható tehát, hogy a fordító neve a szerzői név mint domináns jel vonatkozásában egy neki alárendelt *eligazító jel*, mely azon túl, hogy az eredeti művet értelmező személyt identifikálja, értelmezésének sajátosságát vagy újszerűségét is szignalizálhatja, legalábbis némi támpontokat kínálhat fel ennek előzetes

21 HOFFMANN István, *Név és jelentés* = BAUKO János – BENYOVSZKY Krisztián (szerk.), *A nevek szemiotikája*, Nyitra – Budapest: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem – Magyar Szemiotikai Társaság, 2014, 216.

22 A szerző és a fordító nevével mint paratextussal egy korábbi tanulmányomban foglalkoztam: BENYOVSZKY Krisztián, *A név mint paratextus a műfordítás gyakorlatában*, Névtani Értesítő, 2021, 45–67.

megítéléséhez²³. Mégpedig azon ismeretek és tapasztalatok függvényében, amelyeket a fordító korábbi fordításműveinek, esetleg a saját, önálló alkotásainak kontextusa jelöl ki és határoz meg döntő mértékben. Tehát itt is, akárcsak a szerzői név esetében, számolni kell a jelértelmező tudásbéli és tapasztalati horizontjának befolyásával: a fordító nevének jeltárgya a pragmatikai jelentésviszonyban nyeri el kidolgozottságának végső, egyéni formáját.

A névalapú idézetek és utalások mint eligazító jelek

Nemcsak a szerzői név, a cím vagy az illusztráció hívhatja fel magára a figyelmet, s ösztönözheti a potenciális vásárlót a könyv megvételére, hanem sokszor az is, ha egy általa ismert, a kortárs kultúrában jelentős szerepet betöltő alkotó vagy profi értelmező neve köszön vissza a borítóról. Ez leggyakrabban az előszót, az utószót jegyző vagy a művet kommentáló kritikusokat, írókat, művészeket takarja.

Általánosan elterjedt gyakorlat (különösen a populáris kultúrában), hogy az elülső vagy a hátsó borítót, esetleg még az előzéklapot is, több-kevesebb nevesített idézet tarkítja. Ezek leggyakrabban a mű egészére vagy annak egyes összetevőire (téma, narráció, stílus, karakterek) vonatkozó személyes értékítéletet vagy ajánlást fogalmaznak meg, s alapvető rendeltetésük a marketing sikerességének előmozdítása. Ha például egy debütáló horror-szerző regényének borítóján Stephen King szuperlatívuszokban gazdag elismerő sorai olvashatók a szóban forgó műről, ez nagyban növelheti annak az esélyét, hogy megszavazzuk neki a bizalmat, s megvegyük a könyvet. Ilyen esetekben a borítón szereplő idézet szerzőjének neve – a magasabb presztízs okán – domináns pozícióba is kerülhet az értékelt mű szerzőjének nevével szemben.

58

Szemiotikai szempontból ezek a mottóhoz hasonlatosan működő idézetek és azok szerzői – a borító terében elfoglalt kiemelkedő helyzetük és a névviselő személy elismertsége okán – szintén *eligazító jelek*nek minősülnek. Ilyenkor az idézett szerző kanonikus pozíciója vagy népszerűsége jelent(het) egyfajta jótállást, (persze teljes garanciával azért fel nem érő) ígéretet a mű kvalitásaira nézve. Azért indokolt itt az óvatosabb fogalmazás, mert olyan szubjektív olvasói meglátásokkal, értékelő reflexiókkal van dolgunk, melyekhez az írói teljesítmény adja a fedezetet. Egy „jó” író viszont nem feltétlenül „jó” olvasó is, pontosabban abból adódóan, hogy íróként olvas, egy nagyon sajátos aspektusból látja és láttatja a szöveget, ami nem feltétlenül vagy legalábbis nem minden tekintetben kell, hogy visszaigazolja majd az irodalmi kommunikációban pusztán befogadóként résztvevők tapasztalatait. Nem beszélve arról, hogy véleménye ugyanúgy izlésfüggő is, mint bárki másé.

Más megközelítésben, de az előszó szerzőjének a neve is betölthet eligazító jelfunkciót. Az előbbi képzeletbeli példához visszatérve: Ha a borítón, a cím alatt az szerepel, hogy „Stephen King előszavával” vagy „Stephen King ajánlásával”, akkor

23 Persze vannak olyan esetek is, amikor a fordító neve hamis jelként lepleződik le, s valójában a szerző nevét takarja. Például az első P. Howard-regények címlapján Rejtő Jenő még fordítóként van feltüntetve. Ezekről a kérdésekről lásd: BENYOVSZKY Krisztián, *A név mint paratextus a műfordítás gyakorlatában*, 50–55.

ez az olvasóban hasonló attitűd kialakításához járulhat hozzá, mint a dicsérő jelentéstartalmú idézetek sora. Ebben az esetben annak van jelentősége, hogy éppen ő, a nevezett személy találta a művet érdemesnek arra, hogy kommentárt írjon hozzá. Okkal feltételezzük ugyanis, hogy e bevezető-keretező szerepet betöltő paratextus (melyre a borító csak utal, s nem idézi azt) a megjelent mű erényeiről, s nem pedig fogyatékoságairól ad majd számot.

A cím mint előjel, eligazító jel és nyitó jel

A cím már egy felszínesebb megközelítés alapján is a szöveg jelének tekinthető, pontosabban egy olyan jelhordozónak, amely egy nálánál sokkal komplexebb jel-tárgyra utal. Ez az utalás (referálás) éppen ezért csak részleges lehet: a cím mindig csupán bizonyos szempontból világítja meg a szöveget. Lehet ez a történet helyszíne, központi eseménye, a főszereplő alakja, műfaji, intertextuális vagy intermediális kapcsolódásai stb. Ez az aszimmetria és gazdaságosság a jelek működésére általános jellemző. A borító jelterében elhelyezett, verbális paratextusként értett cím vizsgálata jelszerűségének további, differenciáltabb megvilágítását teszi lehetővé.

A cím a szöveggel alkotott jelviszonyban *előjelnek* minősül, s mint ilyen az időbeliség tapasztalatához kötött inkább. Az olvasási folyamat kezdetén jelenik meg, illetve annak kezdetét jelzi, s az általa keltett asszociációk révén bizonyos események bekövetkezését, illetve helyzetek, tárgyak vagy személyek valószínű előfordulását „jelenti be”. Ezeket a szemantikai anticipációkat pontosíthatja az alcím, amely a cím viszonyában *kísérő jel*, mert „egy nála erősebb funkciójú jelet kísér, amikor az megjelenik a jeltérben.”²⁴ A szöveg elolvasása után a cím átértelmezésen megy keresztül, mégpedig a beteljesült és a meghiúsult elvárások függvényében, ami viszont nem érinti azt az előjel-funkcióból eredő képességét²⁵, hogy (később majd) fel tudja idézni a jelértelmező elméjében az addig megtett út fontosabb állomásait.

Kiemelkedő helyzete és jelkörnyezetétől elütő egyedi, nem egyszer attraktív jellege folytán a cím is képes arra, hogy könnyen magára irányítsa a jelértelmező figyelmét, s ezáltal magához integrálja azoknak a szomszédos verbális vagy vizuális jeleknek a jelentését is (pl. az alcímét vagy az az illusztrációét), amelyek „az ő jelentésének a kialakítását vagy pontosítását”²⁶ szolgálják a borító jelterének értelmezési folyamatában. Ezt tekintetbe véve belátható, hogy a cím *eligazító jel* is.

Köztes pozíciójából adódik ugyanakkor egy következő jelfunkció is. A cím egyrészt egy valóságos, fizikai jeltér (borító) alkotórésze, másrészt – bizonyos értelmezés szerint már – az irodalmi mű alkotta képzetes jeltér első eleme is. Mivel e két jeltér határán áll, tehát bizonyos fokig mindkettőnek része, egy képzeletbeli átmeneti sávot képez meg közöttük – azaz *határjelnek* tekinthető. Ez a jelfunkció dominán-

24 Szivós Mihály, *Jelterek*, 98.

25 „Az a jel szolgál előjelként, amely egy folyamat vagy történés kezdetén jelenik meg, de annak ismertsége folytán – a meglévő tapasztalat alapján – képes felidézni az elmében e folyamat egészét, vagy annak legalább egy lényeges részét.” (*Jelterek*, 93.)

26 *Jelterek*, 94.

san a térbeliséghez kapcsolódik, ugyanakkor a változás ígéreteként valamelyest azért az időbeliséggel is érintkezik.

S végezetül az előbbi jellemzésből következik egy másik fontos és nagyon hasonló jelfunkció is: a cím mint az irodalmi mű első eleme *nyitó jel*ként is funkcionál. Egy jelsor első tagjaként nyitja meg és ezáltal vetíti előre a rákövetkező jelek és jelalakzatok szoros kapcsolatokon alapuló láncolatát.

A műből vett idézetek mint nyitójelek

A nevek kapcsán már szó esett a borítóra kiemelt idézetek szerepéről. Ezt kiegészítve kell említést tenni a műből származó idézetek szemiotikai státuszáról is, amelyek szintén gyakran szerepelnek az elülső vagy a hátsó borító kitüntetett helyein. Figyelemfelhívó, kíváncsiság-fokozó és kedvcsináló funkciójuk van elsősorban²⁷, jelentésüket egyrészt a térben hozzájuk közel fekvő és transzparens cím, illetve alcím, másrészt a – csukott, olvasásra váró könyv jelértelmezői alapszituációjában – még ismeretlennek számító mű viszonylatában nyerik el. Működés módjuk több tekintetben is hasonló a címhez, attól részben elütő sajátosságukat viszont az adja, hogy *határsértő nyitójelek*ként viselkednek. A borító készítői a műből kiragadott idézetekkel előzetes „jelmintát”, vagy, ha több van belőlük, akkor jelmetszetet²⁸ kínálnak fel az olvasóknak a szövegből. Ilyenformán idejekorán felvillantanak, célirányosan fókuszba emelnek a szöveget képező jelsorból bizonyos jeleket, megbontva ezáltal e jelsorok értelmezésének szerző által előirányozott irányát és időrendjét. Minthogyha az új könyvben taláalomra lapozgató olvasók nem teljesen kockázatmentes – hol tudatos, hol reflexszerű – gesztusát képeznék le, illetve előlegeznék vagy „előznék” meg ezzel. Innen nézve mondhatjuk azt is, hogy olyan *megelőlegezett eligazító jelek*kel van dolgunk, amelyek jelentésére és jelentőségére visszamenőlegesen derül majd fény. A fókuszba emelésük egyik célja és következménye épp az lehet, hogy ismételt felbukkanásuk iránti várakozást és beállítódást képezzenek meg a jelértelmezőben, aki a szöveget olvasva azt is „lesi” majd, hol és mikor következik be ez a reszemantizáció. Szó szerint ugyanazt a mondatot (vagy mondatokat) találja majd ott, mely azonban addigra már – az irodalmi szöveg képzetes jelterében megtett út szemantikai hozadékainak köszönhetően – jelentésében nem lesz teljesen identikus.

Ez a kettős kódoltság, mely a két különböző jeltérben megjelenő ugyanazon szövegrészből származik, megerősíteni látszik az idézet egy fontos jeltipológiai jellegzetességét. A forrásmegjelöléssel élő idézetet – a térbeli érintkezés okán – általában az indexek közé sorolják²⁹. Ivo Osolsobë szerint viszont a verbális (szóbeli

27 Ebből a szempontból párhuzamba állíthatók a filmtrailerekben elhangzó szöveges idézetekkel, valamint a reklámszlogenekkel is.

28 A *jelmetszet* az érzékelési folyamat szemiotikai leírására szolgáló fogalom. A valóság megismerése során a jelértelmező vagy a jelhasználó figyelme által lehatárolt, elkülönített, mintegy „kimetszett” jelek (azaz jelviszonyba állított jelenségek) csoportja. Vö: *Jelterek*, 80–86.

29 *Jelterek*, 136.

vagy írásban rögzített) idézetek az eredeti kifejezések ikonikus jelének foghatók fel. „Az idézet mint TOKEN (= egyedi példány) az EREDETI KIFEJEZÉS IKONIKUS JELE, értünk bár alatta TOKEN-t vagy TYPE-ot.”³⁰ Peirce-i fogalmakkal élve az idézet egy *szimbólum ikonja*³¹, sőt, hozzátehetjük, hogy a másolatszerű ikon (image)³² tökéletes megvalósulási formáját képviseli. Míg a nyelvi jelek jelhordozóját leggyakrabban (ha nem is kizárólagosan)³³ szimbolikus viszony fűzi jeltárgyához, addig az idézet mindig ikonikusan („egy az egyben”) utal (vissza) jeltárgyára, ami ugyancsak egy verbális jelsor (a szöveg részlete), s amihez a szinte tökéletes hasonlósággal egyenértékű analógiás viszony fűzi. Azonban épp a kontextusváltás eredményeként beálló (bármennyire is apró) jelentésbeli elmozdulások az okai annak, hogy ez a hasonlóság csak látszólag jelent maradéktalan egyezést, röviden – az idézet mindig csak jel, s nem maga a jeltárgy.

Az eredeti kontextusuktól megfosztott és új összefüggésrendszerbe helyezett szövegrészek a borítón egyfajta verbális ready made-ekhez válnak hasonlatossá; annyi megszorítással, hogy a képzőművészeti példákkal ellentétben az eredeti rendeltetésüket meghatározó környezet (a forrásmű mint jelhely) közelségének köszönhetően viszonylag gyorsan és könnyen dekódolhatóvá válnak az ettől részben eltérő, a kiemelés, izolálás és felmutatás gesztusából következő alkalmi, járulékos jelentéseik (konnotációik). Metaforikusan szólva ezek az idézetek olyan kiállítási tárgyak, amelyek a „tárlat”, tehát az irodalmi mű egészéből adnak – pars pro toto – ízelítőt³⁴.

A kivonat mint ikonikus eligazító jel és kísérő jel

61

A műből vett nyelvi jelminták közül, az idézetek mellett, a tartalmi összefoglalót nyújtó kivonatokat (summary) is önálló paratextusoknak tekintjük. Ezek a többihez képest terjedelmesebb szövegek általában a hátsó borítón kapnak helyet, s fő rendeltetésük az ismertetés és sejtetés: leegyszerűsített, vázlatos formában fogalmazzák meg a mű fő témáját. Innen nézve parafrázisok tehát, még ha ebben az esetben – a terjedelmi eltérés mértéke miatt – erősen reduktív is az átfogalmazás jellege. A mű kicsinyített másaként is kezelhetjük őket, ami fényt vet ikonikus természetükre: a főszöveghez való hasonlatosság ígérletét hordozzák magukban. Ennek foka azon-

30 Ivo OSOLSOBĚ, *Padesát klíču pro semiotiku* = Uő, *Ostenze, hra, jazyk*, Brno: Host, 2003, 205.

31 Ivo OSOLSOBĚ, *Slovo jako exponát, jako hrdina a jako herecká postava. Enklávy divadla v jazyce a literatuře* = Uő, *Ostenze, hra, jazyk*, 313.

32 Szívós Mihály, *A jeltől a kódig*, 211–212.

33 A nyelvi jelekben és struktúrákban megnyilvánuló ikonicitásról lásd Roman JAKOBSON tanulmányát (*A nyelv szemiotikai vizsgálata* = Uő, *Hang – jel – vers*, Budapest: Gondolat, 1969, 93–113.), a kérdéskör tágabb és részletesebb elemzéséhez pedig: Olga FISHER – Max NÄNNY (szerk.), *The Motivated Sign. Iconicity in Language and Literature 2*, Amsterdam/Phialdelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001.

34 Az idézet és a ready made, illetve az idézet mint exponátum szemiotikai összefüggéseiről lásd: Ivo OSOLSOBĚ, *Slovo jako exponát, jako hrdina a jako herecká postava. Enklávy divadla v jazyce a literatuře*, 296–298., 314.

ban sohasem közelíti meg a borítóra kiemelt idézetekét, mivel velük ellentétben a kivonatok stílusát az allúzió és a sejtető, sugalmazó körülírás dominanciája határozza meg.

E rövid jellemzésből következik, hogy a kivonat a műre vonatkozóan olyan *eligazító jel*, amely tematikus fókuszok kijelölésében érdekelt. A címhez való viszonyában pedig *kísérő jel*ként működik, mivel az alcímhez hasonlóan (de attól terjedelmesebben) a nálánál kiemeltebb, ezért erősebb pozíciójú jel értelmezésének a szolgálatában áll, annak jelentését bővíti, konkretizálja és árnyalja.

Vizuális paratextusok jelfunkciói

A borítón szereplő kép (legyen az kidolgozott grafika, vázlatos rajz, analóg vagy digitális fotó, festmény-reprodukció stb.) a nem annyira távol lévő, de mégis láthatatlan szöveggel értelmező viszonyba állított vizuális jel. Jelentése annyiban sajátos a könyvben szereplő, belső illusztrációkkal szemben, hogy nem egy konkrét jelenet, esemény, szereplő, tárgy vagy gondolat vizuális értelmezését nyújtja, hanem globális, a mű egészére vonatkoztatható jelentéseket közvetít (sejtet, sugalmaz inkább, mintsem állít). Mégpedig – ez a másik különbség – nem a vonatkozó szöveg hely kontextusában, annak fizikai közelségében teszi ezt, hanem áttételesen, a címen keresztül, azt értelmezve és egyúttal befogadva az onnan érkező jelentésbeli impulzusokat. A zárt könyv jelértelmező szituációjában tehát közvetlen szemantikai interferenciák nem az irodalmi mű valamely részlete és a kép, hanem a borító jelte rének verbális és vizuális paratextusa – a cím és a borítókép között játszódnak le. A könyv elolvasása után ez a „párkapcsolat” kiegészül a szövegművel, tehát jelhármassá bővül, ami jelentésbeli feltöltődést, differenciálódást von maga után, de akár gyökeres átértelmeződéshez is vezethet.

A borítókép jellegétől, mindenekelőtt vizuális attraktivitásától függően vehet fel különféle, térbelileg szignifikáns jelfunkciókat. Lehet a címnek alárendelt visszafogott *kísérő jel*, azzal egyenrangú, szorosan hozzákapcsolódó vagy vele nemegyszer verbális-vizuális egységet alkotó *eligazító jel*, de némely esetben akár a jeltér egészét uraló *domináns jel* is (pl. tabusértő képek, közismert festmények reprodukciói, a könyvből készült népszerű filmadaptáció jelenetfotója vagy plakátja a borítón).

A szerző fényképe, mely leggyakrabban a hátsó borítón szerepel, e képfajta szemiotikai státuszából adódóan, egyszerre, de két külön jelviszonyban indexikus és ikonikus jel. Egyfelől visszautal a készítés helyére és időpillanatára (az ábrázolt személy létezésének lenyomata), másfelől a jelhordozó és a jeltárgy tulajdonságainak nagy mértékű hasonlóságával tűnik ki. Jóllehet hajlamosak vagyunk a portréfotót a másolatszerű ikon (image) kategóriájába sorolni, ez nem minden esetben felel meg a valóságnak. Csak akkor, ha a képen egyértelműen és világosan beazonosíthatók a jelölt személy arcvonásai. Amikor ez – a beállítástól, a megvilágítás módjától, ruházattól, tárgyi környezettől stb. függően – csak részben valósítható meg, már az ikonikusság csökkentett mértékével van dolgunk. Az arc részleges elfedése (pl. felhajtott gallér, álarc, sál, kalap, lepel viselése következtében), árnyékba borítása, szándékolt torzítása vagy fotó alapján készült karikatúra szerepeltetése egyaránt vezethet oda, hogy az így kapott stilizált portrét nem másolatszerű ikonként,

hanem inkább diagramként, illetve a kettő közötti átmeneti formaként szemléljük, mely csupán az arc némely jellegadó vonását teszi felismerhetővé. S amikor a szerző figurája helyett valami rá hasonlító vagy őt jellemző tárgy, ruhadarab, házi kedvenc látható a fotón (mert erre is van példa), akkor vagy vizuális metaforával (az ikonikusság szélső, gyenge pólusa), vagy szimbólummal van dolgunk. Az utóbbi esetben a szerző személyével történő értelemteljes összekapcsolás feltétele valamilyen előzetes, közmegegyezészerű ismeret.

A (hátsó) borító jelterében a szerző fotója (legyen szó a másolatszerű vagy a diagrammatikus típusról) a szerzői nevet vizuálisan támogató és hitelesítő *kísérő jel* elsősorban, melynek eredendően referenciális funkciója van. A tulajdonnévhez hasonlóan ez nem csak megkülönböztető és azonosító szerepet takar (denotáció), hanem a látványon és az előismereteken nyugvó képzetfelidéző erő is (a portré konnotációs potenciálja talán még a névénél is jelentősebb). A szerző irodalmi kánonban elfoglalt pozíciójának szilárdságát vagy más eredőjű népszerűségének, ismertségének mértékét jelzi, ha az őt ábrázoló fotó tölti be a borítókép szerepét. Ilyenkor az a személynévvel együtt az elülső borító domináns jelpárjává is előléphet.

Az irodalmi misztifikáció kortárs kultúrában is elterjedt gyakorlata miatt azonban számba kell venni olyan fotók alkalmazását is, amelyek nem a szerzőt ábrázolják, s a vizuális hitelesítés helyett a megtévesztés a céljuk. Amíg nem derül ki a név és a fotó társításának önkényessége, addig az ilyen kép a jelértelmezők döntő többsége számára hagyományos, hitelesnek látszó portréfotóként funkcionálhat, amint viszont ez lelepleződik, hamis jellé, pontosabban a hamisság jelévé változik át.

A borító paratextuális jelalakzatai

A fent jellemzett verbális és vizuális paratextusok nemcsak kitöltik, hanem szervezik, sajátos módon strukturálják is a borító jelterét. Ennek erőteljes szervezettségi fokát mutatják a közöttük létesülő jelalakzatok.

Legtöbbjük a *jelpárok* közé sorolható. A jelpár a leggyakoribb jelalakzatok egyike. Két, önálló jelentéssel bíró jel alkotja, s ez az autonóm jelentés a szétválásuk után sem módosul alapvető mértékben, csak árnyaltsága csökken valamelyest.³⁵ Ilyen a szerzői név és a cím, a cím és az alcím, a cím és a borítókép, a cím és a tartalomismertető kivonat, a szerzői név és a fordító neve, vagy a szerzői név és a portréfotó kapcsolata. A jellemzésüknél kitértünk arra, hogy a két elem közül általában (ha nem is mindig) az egyik domináns a másikhoz képest.

A borítón ezenkívül találkozhatunk *jelhármasokkal* is. A jelhármas olyan jelalakzat, „amelyben három olyan jel kapcsolódik össze, amelyek az esetleges szétválásuk után is lényegében megőrzik az önálló jelentésüket. Ez az önálló jelentés egymástól független jelhordozókhoz társult.”³⁶ A szerzői név + cím + alcím jelhármasként határozható meg, akárcsak a cím + alcím + kivonat kapcsolata. Ez utóbbi integráló hatású közös nevezője a műhöz és az egymáshoz fűződő kommentárszerű viszony. S jóllehet nem esett szó róluk, mivel nem mindig szerepelnek a borítón, de a bibli-

35 Szívós Mihály, *A jeltől a kódig*, 150.

36 *I.m.*, 152.

ográfiai adatok kötelező triász, a kiadó neve + kiadás helyszíne + kiadás éve is a jelhármasok közé sorolható.

Végezetül említést kell tenni a *jelsorokról*, melyeket térben vagy időben egymáshoz kapcsolódó jelek képeznek meg. Ezek „azonos vagy más és más jelentést hordozhatnak”, de „egy részük, alcsoportjuk között összefüggés is lehet.”³⁷ Jelsor például a hangok alkotta szó, a szavak alkotta mondat, a mondatok alkotta szöveg, vagy (más területekről véve a példát) a tettes személyéhez elvezető nyomok láncolata, illetve egy regény különféle adaptációinak (színpadi mű, film, képregény, opera) sora is. Esetünkben a borító jelterének specifikus jelsora a művet értékelő kommentárok listája, ahol is az egyébként egymástól független szövegek (kritikák, recenziók, blogbejegyzések) idézeteit a közös jeltárgy és az azonos attitűd fogja össze. Ez utóbbi jelenség a mondatok stilisztikai hasonlóságában nyilvánul meg (a személyes érintettség és az érzelmi bevonódás jelzése, illetve a dicsérő, túlzó, nemegyszer bombasztikus kijelentések túlsúlya). Tágabban tekintve viszont – épp a térbeli lehatároltság és strukturáltság következményeként – a borító egésze is felfogható jelsornak, még pontosabban vegyes jelsorok hálózatának.

Összegzés és kitekintés

A felvázolt elméleti szempontrendszer produktivitását borítóelemzéseknek kell majd igazolniuk, melyre azonban itt – részben terjedelmi okokból, részben a fejtegetés elméleti jellege miatt – nem kerülhetett sor. Egy konkrét kiadás borítójának szemiotikai elemzése viszont már a nyitott könyv jelszituációjában szerzett tapasztalatok alapján végezhető csak el, amelynek részét képezi a zárt könyvet körülfogó borító „üzeneteinek” és az egyéni szövegértelmezés konklúzióinak az ütköztetése is.

Néhány általános szemiotikai érvénnyel bíró következtetés azonban már az eddigiek alapján is megfogalmazható:

1. A borító jeltere a jelalakzatokba szerveződő verbális és vizuális paratextusok révén egy olyan értelemadó keretrendszert jelöl ki, amelynek elsősorban rávezető és előrevetítő funkciója van. Rajta keresztül szerző és kiadó a még ismeretlen irodalmi mű megközelítését előkészítő célirányos **jelmetszeteket** kínál fel a potenciális olvasóknak. Ezek sajátos esztétikai beállítódások és figyelemfókuszok kijelölésében, irodalomtörténeti előismeretek és kulturális háttér tudás mozgósításában, és nem utolsósorban vásárlásra sarkalló attitűdök kialakításában érdekeltek.
2. A borító alapján megfogalmazható jelkövetkeztetések jellege megerősíti azt az általános szemiohermeneutikai tapasztalatot, hogy már az egyszerűbb, de különösen a komplexebb művészi jelegyüttesek elemi alkotórészeinek (cím, alcím) interpretációjakor sem a bizonyosságok, hanem **a valószínűségek terepén járunk**, az erős kódok által előirányozott egyértelmű és szükségszerű hozzáren-

delés helyett³⁸ sokkal inkább a kísérleti jellegű, feltételezésen alapuló abdukció műveleteire vagyunk ráutalva.

3. A paratextusok szinte mindegyike **többfunkciós jelként** működik: ugyanaz a kifejezés vagy kép egyszerre legalább két különböző szempontból teszi megközelíthetővé a képzetes jeltárgyként értett irodalmi művet.
4. A borító jeltérként való vizsgálata bizonyos szintaktikai **jeltípusok szoros összetartozására** is rávilágított. Például arra, hogy a nyitó jel gyakran egyúttal előjel is (cím, mottók). S ezzel összefüggésben a térbeliség és időbeliség hol szorosabb (előjel), hol lazább (határjel) összefonódására is fény derült.
5. A jelek mindhárom, szemantikai szempontból elkülönített típusa – index, ikon, szimbólum – előfordul a borítókon. Egyik vagy másik túlsúlya, a közöttük megképzett hierarchikus mintázatok és kölcsönhatások jellege alapját képezheti egy szemiotikai szempontú **borítótipológia** megalkotásának. A borítófajták árnyalását adott jelalakzatok gyakoriságának, dominanciájának és térbeli struktúrájának számbavétele további aspektusokkal gazdagíthatja.

Tanulmányomban ezúttal csak a **rögzített** jelekként felfogott paratextusokat vettem számba. A könyv valóságos, fizikai jelterében és a mű világának képzetes jelterében egyaránt **mozgó**, illetve az olvasó által mozgatott verbális és vizuális paratextusok (hivatalos és személyes jellegű szövegdokumentumok, könyvjelzők, fotók, képeslapok), illetve az ugyancsak dinamikus, mozgatható védőborító működés-módjának szemiotikai szempontú magyarázata önálló tanulmányt igényelne.

Irodalom

- BENYOVSZKY Krisztián, *A név mint paratextus a műfordítás gyakorlatában*, Névtani Értesítő, 2021, 45–67.
- DÁNÉL Mónika – HLAVACSKA András – KIRÁLY Hajnal – VINCZE Ferenc (szerk.), *TÉR – ELMÉLET – KULTÚRA. Interdiszciplináris térelméleti szövegyűjtemény*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2019.
- FISHER, Olga – NÄNNY, Max (szerk.), *The Motivated Sign. Iconicity in Language and Literature 2*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001.
- GENETTE, Gérard, *Paratexts. Thresholds of interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- GIANNITRAPANI, Alice, *Introduzione alla semiotica dello spazio*, Roma: Carocci, 2013.
- HOFFMANN István, *Név és jelentés* = BAUKO János – BENYOVSZKY Krisztián (szerk.), *A nevek szemiotikája*, Nyitra – Budapest: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem – Magyar Szemiotikai Társaság, 2014, 5–21.

38 Ilyen lehet a név és viselője (tehát a jelölt személy) vagy a kiadói logó és a jelölt intézmény összekapcsolása. A rejtőzködő névhasználat gyakorlata azonban ideiglenesen gyengítheti ezt a viszonyt, illetve téves következtetések melegágya lehet.

- JAKOBSON, Roman, *A nyelv szemiotikai vizsgálata = Uő, Hang – jel – vers*, Budapest: Gondolat, 1969, 93–113.
- OSOLSOBĚ, Ivo, *Padesát klíču pro semiotiku = Uő, Ostenze, hra, jazyk*, Brno: Host, 2003, 138–212.
- OSOLSOBĚ, Ivo, *Slovo jako exponát, jako hrdina a jako herecká postava. Enklávy divadla v jazyce a literatuře = Uő, Ostenze, hra, jazyk*, Brno: Host, 2003, 290–327.
- PAVELKA, Jiří, *A Book Cover as an Expression of Conceptualization and a Tool of Social Identity Construction: The Interpretation Based on the Example of G. Ritzer's book McDonaldization of Society*, *International Journal of Humanities and Social Sciences*, 2013/5., 1106–1111.
- SONZOGNI, Marco, *Re-Covered Rose. A case study in book cover design as intersemiotic translation*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011.
- SZÍVÓS Mihály, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir Kiadó, 2013.
- SZÍVÓS Mihály, *Jelterek*, Budapest: Magánkiadás, 2022, 211.
- VOIGT Vilmos, *Bevezetés a szemiotikába*, Budapest: Loisir Kiadó, 2008.
- WUNDERLICH Péter, *A könyvdesign szemiotikája = KROÓ Katalin (szerk.), The Book Phenomenon in Cultural Space – A könyvjelenség a kulturális térben*, Budapest – Tartu: Eötvös Loránd University – University of Tartu, 2019, 100–116.

Covered in Signs. The Book Cover as a Specific Sign-Space

Abstract. In my study I argue for the interpretation of the book cover as a sign-space. I use Mihály Szívós's monograph *Sign spaces* as a theoretical starting point, and with the help of the aspects and concepts it explains, I attempt to isolate and characterise the most important signs and sign-formations that form the basis of the cover's image and the preliminary understanding of the work. I describe the book cover as a multi-functional, suggestive sign space that possesses both the properties of physical and figurative spatiality. All of the verbal and visual signs that make up the cover refer to the literary work as a denotatum, and most of them are interested not only in communicating data, but also in setting the mood, mobilising prior knowledge and, to varying degrees, pre-interpreting the text.

Keywords: semiotics, book cover, sign-space, paratextuality

Budapesti bűnügyek kamaszoknak

Kortárs ifjúsági regények a krimi noir vonzásában

Absztrakt. A kortárs ifjúsági krimiket a bűntény felderítése köré épített meglehetősen, merev szerkezeti forma és karaktertípológia megtartása mellett új hangsúlyok, új szerkezeti megoldások, színterek és karakterelemek megjelenése teszi változatosabbá, vizsgálatuk nemcsak irodalomtörténeti, hanem recepcióelméleti szempontból is izgalmas terület. A következőkben két kortárs ifjúsági krimi példáján (Szécsi Noémi *Mandragóra utca 7.* és Mészöly Ágnes *A kupolák titka*) kísérlem meg felvázolni, hogy milyen tipikus párhuzamok és különbségek fedezhetők fel a különböző korosztályokat (kiskamasz, kamasz és felnőtt) megszólító műfaji változatok között. Ehhez kapcsolódóan arra is kitérek, hogy a krimi noir jegyeinek megjelenése milyen lehetőségekkel bővíti az ifjúsági krimi eszköztárát az olvasók érzelmi bevonása és fejlesztése szempontjából.

Az ifjúsági krimi esztétikai-pedagógiai keretrendszere

67

A krimi műfaja ma az egyik legkedveltebb zsáner a fiatalok olvasók körében. Annak ellenére, hogy a bűnügyi regény ifjúsági változata jóval a felnőtt irodalmi megjelenése¹ után alakult ki, azonnal meghatározó tényező lett a gyermekkönyvpiacra, ahol a felnőtt szegmensben már bevált formula adaptációja előre kalkulálható élvezetet és eladási eredményeket szavatolt. A bűnügyek felderítése iránt ez idő tájt lelkesedő populáris nyugati kultúrában olyan nagy sikerű kötetek alapozták meg a gyerek- és ifjúsági krimi népszerűségét, mint az amerikai bestseller *The Hardy boys* (1927) vagy az európai olvasókat meghódító *Emil és a detektívek* (1929), amelyek az ifjúsági szerzők számára azonnal követendő mintává is váltak. Az ifjúsági krimi aranykora a kezdeti időszak utáni két-három évtizedre tehető, ekkor nemcsak az irodalomban, hanem a film- és a képregénykultúrában is kiemelkedő népszerűségnek örvendett, és a különböző médiumok terében transzmediális zsánerként fejlődött tovább. Fejlődése az aranykor elmúltával is folyamatosnak bizonyult, és egy bizonyos logikát követ: a kiskorúakat megszólító bűnügyi történetek műfaji sémáikban többnyire továbbra is a felnőtt krimi nyomdokain haladnak, ugyanakkor tekintettel vannak befogadóik sajátos igényeire és képességeire is, amelyek meghatározása viszont mindig a biológiaiilag determinált állandók és kulturális-ideológiai

1 A krimi keletkezését 1841-re szokás datálni, amikor Edgar Allan Poe *A Morgue utcai kettős gyilkosság* című novellája megjelent. Vö. Martin PRIESTMAN, szerk., *Cambridge Companion to Crime Fiction*, Cambridge University Press, 2003.

giai változók értelmezésének függvénye, ezért az ifjúsági krimire is rányomja bélyegét az az időben is változó pedagógiai horizont, amelyhez a szövegek keletkezésük és befogadásuk révén kötődnek. Ez a pedagógiai kötelék jelenti a legfontosabb különbséget a gyermekirodalom és az általános irodalom között,² de megjegyzendő, hogy ez nem szubsztanciális eltérés, hiszen végső soron az általános irodalom sem mentes olyan ideológiai és pedagógiai funkcióktól, mint az érték közvetítés vagy éppen bizonyos mentális képességek fitten tartása.

Az ifjúsági krimi a kognitív kritika tükrében

A zsáner folyamatos megújulásának tulajdonképpen az esztétikai-pedagógiai összefüggésrendszer ad keretet. Mai változataiban a bűntény felderítése köré épített meglehetősen merev szerkezeti forma és karaktertipológia megtartása mellett – más műfajok bevonásával vagy azok nélkül is – új hangsúlyok, új szerkezeti megoldások, szinterek és karakterelemek megjelenése teszi változatossá ezt a korpuszt, amelynek vizsgálata nemcsak irodalomtörténeti, hanem recepcióelméleti szempontból is izgalmas terület. Az ifjúsági krimivel való foglalkozás ezen túl azért is vonzó, mert eddig viszonylag kevés kritikai figyelmet kapott. Egy-két kivételtől eltekintve a krimi műfajra fókuszáló művek éppúgy elhanyagolják, mint a gyermek- és ifjúsági irodalomnak szentelt munkák, és ez a hiány a hazai kortárs ifjúsági krimi vonatkozásában még feltűnőbb. Vagyis a kifejezetten szórakoztatóipari terméknek tekintett ifjúsági irodalom halmozottan hátrányos helyzetű: elenyésző kritikai figyelem irányul rá, alulértékelt és alulreprezentált nemcsak a felnőtt irodalomhoz képest, de még a felnőtt irodalom viszonylatában szintén hátrányt szenvedő gyermek- és ifjúsági irodalom területén is. Sokak számára ezek a szövegek ugyanis pusztán magánjellegű örömök forrásai, nem pedig olyan „valódi irodalmi” művek, amelyek az olvasókat lekötik, megváltoztatják és intenzív reakciókat váltanak ki belőlük.

Ezen a felületes véleményen szerencsére felülemelkedik a populáris műfajokat is figyelemre méltató kritika,³ illetve a krimi befogadásának kognitív szempontú vizsgálata is, hiszen ez utóbbi a műfaj lényegi elemét éppen az erőteljes érzelmi és kognitív olvasói válaszokban határozza meg,⁴ és hangsúlyozza, hogy az olvasóban kiváltott érzelmek (feszültség, meglepetés, kíváncsiság) az esztétikai élmény fontos alkotóelemei. Kognitív nézőpontból azonban az irodalmi szövegek nemcsak esztétikai tárgyak, hanem olyan kulturális eszközök is, amelyek használata egyéni, közösségi, sőt akár evolúciós előnyökkel is jár, mivel az emberi elme számára „gyakorlótérpül” szolgálnak. Befogadásuk az élet más területein is használt és hasznos mentális mechanizmusokat vesz igénybe anélkül, hogy gyakorlásuk valós kockázatot

2 Maria NIKOLAJEVA, *Children's Literature Comes of Age: toward a new aesthetic*, London – New York: Routledge, 2016, 3.

3 BENYOVSZKY Krisztián, *Ifkrimik. Változatok a detektívtörténetre az ifjúsági irodalomban* = BENYOVSZKY Krisztián és H. NAGY Péter, szerk. *Lepipálva. Tanulmányok a krimiről*, Dunaszerdahely: Liliium Aurum, 2009, 192–217.

4 HORVÁTH Márta – SZABÓ Erzsébet szerk., *Hogyan olvasunk krimi? Új perspektívák a detektívtörténet kutatásában*, Budapest: Ráció, 2019.

jelentene, hiszen az olvasók a fikció biztonságos terében tehetik meg mindezt. Az irodalmi fikciók befogadása tehát számottevő képességet és előzetes tudást gyakoroltat, illetve vár el az olvasóktól: a szövegből származó információk nyelvi dekódolása a feldolgozás során bonyolultabb kognitív összefüggések konstruálásával egészül ki, és többek között az elmeolvasás, empátia, morális ítélkezés képességeit is igénybe veheti. A koherens olvasat létrehozása – még az egyszerűbb gyermekirodalmi szövegek esetében is – egy igen komplex mentális folyamat, az olvasónak ekkor is egy egész „lehetséges világot” kell berendeznie.

A gyermek- és ifjúsági irodalmi szövegek befogadása kapcsán azzal kell még kiegészítenünk a kognitív alapelveket, hogy a kiskorú befogadó és a felnőtt szerző között számolni kell egy alapvető kognitív különbséggel, amit a sikeres kommunikáció érdekében a produkció – a szöveg létrehozása a szerző által, illetve a közvetítés – kiadás, kritika, irodalomoktatás stb. – pólusain is figyelembe kell venni. A szerző és a befogadó közti kognitív különbségből adódik az is, hogy a gyermekirodalmi szövegek bizonyos tudást és képességeket nemcsak elvárnak, hanem a kialakulásukhoz is hozzájárulnak, így tulajdonképpen pedagógiai funkciót is kifejtnek, és éppen ezért nem túlzás az irodalmi befogadást az informális tanulás terepének is tekinteni.⁵ Ez csak úgy valósulhat meg, ha a szövegek elvárásainak és kínálatának a befogadó képességeihez és igényeihez történő igazodása nem azt jelenti, hogy semmilyen mértékű kihívást nem támasztanak a befogadóval szemben. Visszatérve az ifjúsági krimihez, pedagógiai nézőpontból is meghatározó sajátosságnak vélem például, hogy a karakterek érzelmeinek ábrázolásával és fejlődésével ezek a szövegek az érzelmi működésre vonatkozó tudást közvetítenek olyan befogadók számára, akiknek ehhez a tudáshoz más, reflektív hozzáférési lehetőségeik még nincsenek, mert nem sajátították még el azokat az absztrakt fogalmakat, amelyekkel az érzelmek működésén elgondolkodhatnának. A tanulmány utolsó részében ez a kérdéskör részletesebben is előkerül majd.

Két kortárs ifjúsági krimi és a krimiműfaj tradíciói

Az alábbiakban két ifjúsági krimivel foglalkozom abból a szempontból, hogyan vesznek át a felnőtt krimiből bizonyos műfaji jegyeket, illetve hogyan igazítják ezeket a befogadó kognitív és érzelmi érettségéhez. Bár a szóban forgó szövegek első sorban az odaértett olvasók szórakoztatását, érdeklődésének felkeltését tűzik ki célul, és kevésbé törekszenek a műfaji és formai kísérletezésre, mégis tapasztalható bennük igyekezet arra, hogy új ötletekkel és perspektívákkal frissítsék a műfaj regisztert, kifejezetten kortárs témákkal és megoldásokkal nyerjék el (?) olvasóik tetszését. A két szerző, Szécsi Noémi és Mészöly Ágnes ismert és elismert prózaírók,

5 A tanulás kifejezést az irodalmi befogadással kapcsolatban egyre több gyermekirodalmi-kutató használja főleg kognitív szemléletű munkákban. Vö. Maria NIKOLAJEVA, *Reading for Learning. Cognitive Approaches to Children's Literature*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin's Publishing, 2014. Bettina KÜMMERLING-MEIBAUER, *Von Bilderbüchern lernen. Zum Zusammenhang von früher Literacy und der sprachlichen und kognitiven Entwicklung des Kindes*, *JuLit* 2014/2., 14–22., Lisa ZUNSHINE, *Theory of Mind as a Pedagogical Tool*, *Interdisciplinary Literary Studies* 2014/1., 89–109.

hasonló generációs kötődésekkel, és mindketten írnak felnőtteknek is. Az előbbi életművében a felnőtteknek szóló szövegek dominálnak, míg az utóbbiiban inkább a gyermek- és főként kamaszkorúakat megszólító művek.

Szécsi Noémi *Mandragóra utca 7.* című regénye 2012-ben jelent meg először az Európa Kiadónál,⁶ majd 2018-ban a Magvetőnél. Két kislány, Ida és Tamara nyomozásának történetét beszéli el a címmel megnevezett, rejtélyekkel teli bérházban. A paratextuális információk (elsősorban a könyv borítója, címe és fülszövege) is megerősítik, hogy a helyszín kulcsfontosságú, és a narratív sémákra is kihatással lesz. A cselekmény terének ilyen kiemelt szerepkörével jellemzően a gótikus regényekben (Wallace: *Az otrantói várkastély*) és nyomdokaikon haladva számos krimi alműfajban vagy azzal rokon zsánerben találkozunk (a krimi noirban – Miller *Sin city* képregénye, a történelmi vagy művelődéstörténeti krimiben – Umberto Eco: *A rózsza neve* és a pszichothrillerben is – Stephen King: *Kedvencek temetője*). Az ábrázolt tér ezekben a szövegekben több mint díszlet, strukturális szempontból inkább egyfajta szereplői vagy aktáns funkcióval bír, ezen túl pedig az átláthatatlan hálózat vagy lélekvesztő labirintus kronotoposza, ami egyaránt felfogható a rejtély és a megértendő szöveg metaforájaként (legalábbis egy gyakorlott olvasó megközelítésében). A krimi magva a rejtély, a hivatkozott regények közös vonása pedig, hogy a rejtély metonimikusan kapcsolódik egy térbeli alakzathoz, egy épülethez, épületrészhez, ami a címekben elfoglalt pozíciója révén a rejtély jele is lesz.

70 Mindez azért lehetséges, mert a helynek itt szelleme van, olyan múltja, ami a megátkozás beszédaktusán keresztül (*Mandragóra utca 7.*) vagy egy szerencsétlen tudományos kísérlet folytán (*A kupolák titka*) kihat az aktuálisan elbeszélte történetre, a jelenre. A *Mandragóra utca 7.* számú ház egy korábbi boszorkánytanya helyén épült, ezért átok ül rajta. Szécsi Noémi jó érzéssel kapcsolja össze az elvárásolt kastély motívumát a terjeszkedő nagyváros urbanisztikai realitásával – aminek immár természetes velejárója az a gazdaságilag racionalizált gyakorlat, hogy ősi, szakrális funkciójú területeket építenek be. Itt *egy kettős kódolású kommunikációs folyamatot* is tetten érhetünk, amellyel a szerző nemcsak a tizenegynéhány-éveseket, hanem az idősebb, gyakorlottabb olvasót is megszólítja, hiszen csak róluk tételezhető fel, hogy képesek érteni és értékelni a modern életformán élcelődő ironikus áthallásokat. Az ilyen rejtett és esztétikai igényeikben egymástól markánsan eltérő címeztcsoportokhoz egyszerre szóló kommunikáció a gyermek- és ifjúsági irodalomban tulajdonképpen megszokott, míg a felnőtt irodalomban csak a modern normákat felforgató posztmodern jegyként jelenik meg.

A fentiekből talán már látszik, hogy ez a két kortárs darab több tekintetben is eltér a *mainstream* krimitől, illetve annak legparadigmatikusabb válfajától, a klasszikus detektívregénytől. A különbségek jó részét már az ifjúsági változat tekintetében műfajteremtő Kästner-regény, az *Emil és a detektívek* is határozottan felmutatja, vagyis ezek elsősorban nem a kortárs alkotók sajátos látásmódjának köszönhetőek, hanem régebbi keletűek. A tisztánlátás kedvéért tekintsük át röviden, miben mások általában a kamaszoknak írt művek, mint a klasszikus felnőtt zsáner!⁷ Az egyik

6 Szécsi Noémi, *Mandragóra utca 7.*, Budapest: Európa Kiadó, 2012.

7 A felnőtt és ifjúsági krimi műfaji változatai közti különbségek részletesebb tárgyalását lásd. BENYOVSKY, I. m.

lényeges eltérés, hogy az ifjúságnak szóló művek kevesebb erőszakot ábrázolnak és az elkövetett bűntett csak ritkán követel emberéleletet. Ha van is gyilkosság ezekben a művekben, mint ahogy a nagyobb kamaszoknak szóló *A kupolák titkában* is előfordul, azt egyrészt valamilyen gonosz varázslat lengi körül, másrészt a halál egy kevésbé fontos mellékszereplőt érint, gyors lefolyású, nem jár együtt a szenvedés ábrázolásával, még akkor sem, ha a szöveg egyébként realiztikus társadalmi környezetet és pszichológiailag árnyaltabb karaktereket konstruál. Míg a korábbi krimikben gyakran a magán- vagy köztulajdon ellen elkövetett vétség, lopás, rablás volt a tipikus bűntett, addig érdekes módon ezek az újabb szövegek hatalmi konfliktusokat jelenítenek meg, ami jellegzetes krimi noir téma.

Ennél érdekesebb megfigyelés viszont az, hogy a kétféle célközönséget megszólító művek a feszültségkeltés és bizonyos kognitív képességek – elsősorban az emlékezet, az elemolvasás és a kauzális következtetés – igénybevétele tekintetében is eltérnek egymástól. Míg a klasszikus felnőtt detektívregény elsősorban a „Ki a tettes?” kérdés köré szerveződik, és erőteljesen épít a feszültséget és kíváncsiságot kiváltó mechanizmusokra azzal, hogy az olvasó elképzeléseit a történet alakulásával és a tettes kilétével kapcsolatosan rendre megcáfolja, addig a gyerekváltozat, bár kíváncsiságot kelt a cselekmény fejleményeivel szemben, nem fokozza a végletekig a *suspense-t*, nem teszi ki sorozatos frusztrációnak olvasóját, és nem viszi bele olyan bonyolult elmeolvasási láncokba sem, mint némely felnőtt krimi. Ezzel együtt az ifjúsági krimiben is megvannak a krimi konstitutív alapelemei, mindenkor teljesül az a legelőnyösebb feltétel, hogy a nyomozás cselekményszála „a dramatikus struktúra kristályosodási pontjaként szolgál”,⁸ viszont a feszültség, ami „a megfogalmazott kérdés és a beígért válasz közötti késleltető mechanizmusok eredménye”,⁹ nem kap akkora teret, mint a klasszikus felnőtt változatban.

Ahhoz, hogy ezek a kognitív különbségek az ifjúsági krimiben érvényre jussanak, egy másik típusú főszereplőre van szükség, mivel az olvasó többnyire a központi figurával, a detektívvel mozog a történet kognitív dimenziójában. Tudjuk, hogy a Sherlock Holmes-típusú detektív elsősorban a hipotézisalkotás mestere: zseniális dedukciói vagy inkább abdukciói¹⁰ révén oldja meg a rejtélyt, olyan merész logikai ugrásokkal alakítja ki saját értelmezését a történetekről, amit mások – az olvasóval az élen – nem mernének megkockáztatni, mert jellemzően alig érzékelhető és/vagy esetlegesnek tűnő részleteken alapulnak. Azért tud a végső megoldás a meglepetés erejével hatni, mert a bűntény rendkívül nehezen megoldható feladvány. A klasszikus detektívtörténet a tudományos gondolkodás módszertani lépéseit imi-

8 KIRÁLY Jenő, *A mágikus mozi. Műfajok, mítoszok, archetípusok a filmkultúrában*, Budapest: Korona Kiadó, 1998, 37.

9 BÉNYEI Tamás, *Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000, 84.

10 Az abdukció Charles Sanders Peirce-nél megjelenő szemiotikai-logikai fogalom, amelynek következményei nem szükségszerűek, mint a dedukció esetében, hanem inkább lehetségesek. Az abduktív következtetés ezért merészebb távolságokat hidal át, legjellemzőbben a zseni sajátja, legyen az tudós vagy művész. Az irodalomban a legjellemzőbben a detektív képviseli ezt a következtetéstípust, aki a legextrémebb esetekben akár pusztán fejben is megoldja az esetet. Vö. Umberto Eco, *Sugli specchi e altri saggi*, Milano: Bompiani, 1985, 161.

tálja szerkezeti felépítésben: „egy jelenség (a gyilkosság észlelése), a módszeres adatgyűjtés (árulkodó jelek, tanúvallomások) és a megoldás formális levezetése (leleplezés), sőt annak kvalifikált fórumon való bizonyítása és megvédése (bíróági tárgyalás)”.¹¹

A hagyományos mesterdetektív (vagy később mesterdetektívnő) ezenkívül pedig kivételesen sikeres „mentalista” is: empátikus megérzései találóak, és jeleskedik a szereplők mentális tartalmai közti összefüggésekre vonatkozó hipotézisek felállításában, vagyis képes követni vagy felderíteni az egymásba ágyazott tudatok komplex mintázatait¹² (például rájön arra, hogy X tudta, hogy Y azt remélte, hogy Z nem ismeri fel, hogy Y hazudik). Lisa Zunshine szerint a detektívregényben a bizonytalanság és a felfokozott állapot akár gyötrővé is válhatna az olvasó számára azáltal, hogy nem tudja, ki hazudik és ki mond igazat, ha nem tudná, hogy ő maga biztonságban van, és a történet végén majd helyreáll a rend, a tettest leleplezik.¹³ *Az ifjúsági krimi azonban nem erősíti meg teljesen e megállapítások érvényességét, a tudatok egymásba ágyazását nem viszi általában a harmadik, esetleg a negyedik szinten túl, mivel még nem feltételez olvasójáról teljesen kifejtett mentalizációs képességet és memóriát.* Ez nem jelenti viszont azt, hogy kortárs szövegekben nem találunk tökéletes elmeolvasó nyomozókat. *A kupolák titkában* az egyik főszereplő, Seres Panni, akinek figurája kifejezetten Harry Potter hatását mutatja, egy gyerekkorában elszenvedett villámcsapás következményeképpen belelát a gondolatokba, és nemcsak olvasni képes a gondolatokat, hanem telepatikusan kommunikálni is. Esetében a mások elméjéhez való hozzáférés egy csoda eredménye, nem kellett megtanulnia, viszont még így sem bizonyul egyszerű kognitív feladatnak, mert rengeteg energiát emészt fel, amit kalóriadús táplálékkal kell folyamatosan pótolnia. Mészöly Ágnes a figura csodás telepatikus képességét ráadásul narrációs szempontból is igen ötletesen hasznosítja, mivel így – ha nem is túl elegánsan, de annál frappánsabban – megoldja, hogy az újabb és újabb szereplőknek ne kelljen elismételni a történet addigi folyását. A fenti különbségek fényében tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy *az ifjúsági műfaj atipikus a műfaji kategórián belül, más kognitív keretek közt működik, mint azok a Whodunit-történetek, amelyek a kognitív tanulmányok fő referenciapontjai.*¹⁴

Ugyanakkor, ha az ifjúsági krimiket nem az angol hagyománnyal, hanem az ahhoz képest későbbi – és a műfaji elemzésekben periférikusabb helyet betöltő – kemény krimikkel és a velük megjelenő krimi noir tradícióval vetjük össze, akkor már több hasonlóságot is felfedezünk. A Dashiell Hammett és Raymond Chandler művei nyomán kialakult amerikai hard-boiled krimi vonalát olyan történetek fém-

11 KESZTHELYI Tibor, *A detektívtörténet anatómiája*, Budapest: Magvető, 1979, 113.

12 Vö. Lisa ZUNSHINE, *Why We Read Fiction? Theory of Mind and the Novel*, Ohio State UP, 2006.

13 Uo.

14 A klasszikus ifjúsági krimi és a felnőtt detektívregény kognitív szempontú összehasonlításával részletesebben foglalkoztam itt: SZILVÁSSY Orsolya, *Émile, Emil és a detektívek. A gyerekkrimi és olvasója a kognitív gyermekirodalom-kritika tükrében* = HORVÁTH Márta – SZABÓ Erzsébet szerk., i. m. 104–127.

jelzik, amelyekben nem a szellemi erőpróba a tét. A nyomozót nem a kíváncsisága hajtja, és noha a rejtély megoldásának itt is meg kell haladnia az átlagos olvasó intelligenciáját, a detektív nem magasodik kognitív tekintetben az olvasó fölé, sőt narratív sémaként megjelenhet az is, hogy a bűnügyi szituáció látszólag meghaladja a képességeit. A főhős ezenkívül nem passzióból úzi ezt a foglalkozást, mint ahogy az úri angol krimikben szokás, a bűnüldözés neki egyrészt kenyérkereső munkája, másrészt erkölcsi küldetése, ezért a kortárs olvasók realitásához, szociális valóságához is közelebb áll. Éppen ezért a kemény krimi ideális keretet biztosít a realiztikus ábrázolás hagyományainak folytatására a jelen megváltozott irodalmi ízlésviszonyai között is. „A korszerű valóságábrázolás »terhét« a krimiirodalom örökölte, és az amerikai hard-boiled-szerzők, a skandináv krimiírók képesek is »tükört tartani« korunk társadalmi valósága elé. Ma már jobbra a krimiszerzők képviselnek valamiféle 20–21. századi poszt-realizmust.”¹⁵

Az ifjúsági krimi szintén szívesen konstruál valószerűbb figurákat. A gyereketektív pszichológiai modellje legtöbbször egy vele egykorú, átlagosnak mondható gyerekének felel meg, vagy ha a figura különös képességekkel rendelkezik, mint ahogy erre már utaltam, és ami leginkább a krimi a fantasyval kombináló változatokban fordul elő, ezek háttérben valamely véletlen esemény áll, nem pedig a veleszületett, rendkívüli értelmi intelligencia. A karakterek ezenkívül még a fantasztikus világokban is realiztikus viszonyrendszerben mozognak, ahol legtöbbször a társas kapcsolatok kerülnek előtérbe, például az iskolai közösségben betöltött szerepkörök. Mindkét szóban forgó regényben terjedelmes jelenetek játszódnak az iskolában, hiába jelennek meg meseszerű vagy fantasztikus lények a történet különböző pontjain, a szereplők közti kapcsolatok az adott életkornak megfelelő, tipikus szociális viselkedésmódokat képezik le. Míg a befogadók életkori adottságaira érzékenyen, a Mandragóra utca 7. inkább a tanár és diák szerepeknek szentel figyelmet – és a narrátor élvezetesen gúnyolódik Dalma néni és nevelési módszerein –, addig A kupolák titka a fiatalok közti jellegzetes kapcsolatok (barátság, szerelem, ellenségeskedés, klikkek), valamint tipikus magatartásminták bemutatásával és kialakulásával foglalkozik. Ezek az iskolaregényekből és lányregényekből is ismert témák szintén ahhoz járulnak hozzá, hogy az olvasók érzelmi reakcióit és morális értékelő mechanizmusait mozgósítsák, és elveszik a teret a tettes kilétére irányuló kíváncsiságból fakadó feszültségtől.

A társas jelleg, ami a gyermek- és ifjúsági irodalom egyik sajátos vonása, megmutatkozik abban is, hogy a művek igen gyakran nemcsak egyetlen főszereplőt, hanem egy kollektív karaktert,¹⁶ egy egész csapatot állítanak az események középpontjába. A magányos hős oldalán olyan segítők lépnek fel, akik a főszereplővel szinte egyenrangúakká válnak, és ezáltal is megmutatkozik, hogy a gyereketektív erejét igazából a szociális képességeik alkotják. A krimi zsánerben a társak bevonása a nyomozásba egyfelől azért is szükséges, mert a gyereknemző életkorából adó-

15 BÁNKI Éva, *A bűn nyelvét megtanulni. Tanulmányok a kemény krimiről*, Budapest: Napkút Kiadó, 2014, 7.

16 Vö. Maria NIKOLAJEVA, *The Rhetoric of Character in Children's Literature*, Scarecrow: Lanham, 2002.

dóan nem valódi detektív, csak szerepet játszik. A *kiskorú nyomozóknak a felnőttel ellentétben nem áll rendelkezésre profi infrastruktúra, ezért kénytelenek más módszerekhez folyamodni*, például nem léphetnek fel nyilvánosan detektívként, nem fordulhatnak beosztottaikhoz segítségért, és az autós üldözés sem könnyű feladat számukra, de *A kupolák titkában* azért ezt is megoldják.

Másfelől *a legtöbb ifjúsági krimi a nyomozással párhuzamosan egy másik történetet is elbeszél, mégpedig a társakra találás történetét*, ami számtalan egyéb gyermekirodalmi zsánerben jelen van, és nem túlzás talán kijelenteni azt sem, hogy *a gyermek- és ifjúsági irodalom egyik narratív alapformulája*. Twist Olivértől kezdve Emil Tischbeinen keresztül Harry Potterig rengeteg kezdetben magányos gyerekhőssel találkozunk, akik később barátokra tesznek szert. Amint a kritika is hangsúlyozza, az árvaság és izoláltság háttérben elsősorban nem reális társadalmi jelenségek reprezentációját kell keresnünk, hanem műfaji okokat, akárcsak a mítoszok és varázsmesék esetében, amelyek szintén azért választják el a hőst családjától, és szakítják ki megszokott környezetéből, mert az elbeszélte történet szempontjából ezekre az elemekre nincs szükség, a hősnek és nyomában az olvasónak csak az akadályok leküzdésére kell összpontosítani. (Vannak olyan alműfajok, amelyek más narratív eszközökkel oldják meg ezt az elválasztást, ezért például a vakációregényekben sokkal kevesebb árva bukkan fel.) A gyerekhős magányossága tehát a klasszikus ifjúsági krimikben elsősorban elbeszéléstechnikai megoldás, aminek nincs valós társadalomkritikai vonatkozása, sajátos módon azonban ebben a nem mimetikus funkciójában is képes hatni az olvasói érzelmekre, az együttérzés kialakulására, legfőképpen azért, mert *a kiskorúak olyan kezdő, naiv olvasók, akik tendenciózan mimetikusán olvasnak, és nem morfológiai funkciókat vagy jelkombinációkat keresnek a szövegben*.¹⁷ Lényeges viszont mindezt azzal kiegészíteni, hogy a magányosság műfaji klisé volta nem zárja ki annak lehetőségét, hogy bizonyos hangsúlyok áthelyezésével akár reprezentációs tartalmat is kapjon ez a motívum. *Fontos elmozdulás véleményem szerint ezekben az ifjúsági krimikben az, hogy a merev műfaji kereteken lazítva a szerzők a magányos hős sémát valódi reprezentációs jelentéssel is igyekeznek megtölteni*.

A most tárgyalt két regényben a családi háttér tekintetében a szülők hiánya olyan valós élethelyzetekre utal, amelyekkel az empirikus olvasó is találkozhat, vagy esetleg maga is küzd. Bár az árvaság sem tűnik el teljesen, sokszor újabb, a mai szociális viszonyokra jobban jellemző formái kerülnek elő. Ezt a funkciót gyakran a szétesett család motívuma oldja meg, amelynek háttérben állhat a szülők időhiánya, fogva tartása vagy mentális betegsége. *A Mandragóra utca 7.*-ben Ida tulajdonképpen egy elhanyagolt gyerek, akinek édesanyját éppen megbűvölte egy lidérc udvarló, miközben édesapja külföldön dolgozik. *A kupolák titkában* a két női főszereplő, Hárs Dóra és Seres Panni is félárva, az egyik fiú főhős pedig elvált celeb szülők gyermeke, a másik fiú apja sikkasztásért ül börtönben. A szülők hiánya ezekben a történetekben nem egy fél mondattal felvázolt szituáció, hanem a szereplők gondolataiban, érzelmeiben folyamatosan jelen lévő körülmény, ami viselkedésüket és olykor a karakterfejlődésüket is motiválja, és arra utal, hogy *ezek a szövegek nemcsak*

cselekményre, hanem a szereplők pszichológiai történéseire is fókuszálnak. Ehhez képest a felnőtt detektív figurája szinte kivétel nélkül éppen mitikus változatlanóságával gyakorol vonzerőt a befogadóra: a kiegyensúlyozott Sherlock Holmes és Miss Marple, de még a kevésbé kiegyensúlyozott kemény detektívek is olyan állócsillagok a krimiégbolton, akik nemcsak egy művön belül, hanem egész sorozatokon keresztül ugyanazokat a jellemvonásokat mutatják fel. *A gyerekszárner ezt a modellt általában felülírja: a gyerekdetektív fejlődőképes, érzelmi és fizikai izolációja olyan kiinduló hiányállapot, ami a történet folyamán megoldódik. A gyerekváltozatban tehát több történet fonódik egymásba: a bűntény felderítése, a barátokra találás és a lelki problémák megoldása egymás mellett kibomló narratívumok.*

*Ezekben a szövegekben a bonyodalmak a lelki mechanizmusok szélesebb spektrumát fogják át, mint a találós kérdés jellegű klasszikus detektívregényben, és összetettebb figurákkal találkozunk, mint a hideg fejfel gondolkodó racionális típusú detektívek.*¹⁸ Hasonló megállapításokat tehetünk a krimi noirok esetében is, anélkül természetesen, hogy a párhuzam hátterében valamilyen közvetlen hatást kellene keresnünk a konkrét szövegek között. Az eredeti hard-boiled formulában a detektív szintén az érzelmek viharába kerül, elsősorban azért, mert múltja van, ami kihatással van a jelenre. Egy tipikus Chandler-hős olyan férfias típust testesít meg, akinek előélete miatt általában kapcsolata van a bűnözői alvilággal is, és ez a kapcsolat fenyegetést jelent számára. De nemcsak az alvilág hatalmas veszélyezteteti, hanem saját ösztönei is gyakran önpusztításra vagy irracionális tettekre csábítják – leginkább a végzet asszonya archetipikus nőalakjában. Érzelmi vívódása ezenkívül gyakran morális dilemmákkal is párosul, mert a bűn és a bűnös fogalmi ezekben a regényekben nem mindig egyértelműek: a detektívfigura rugalmas felfogása a jóról és a rosszról azt is lehetővé teszi számára, hogy olyan igazságot érzékeljen, amelyet az igazságszolgáltatási rendszer képtelen felfogni.

Mind az ifjúsági krimikben, mind a krimi noirokban gyakori továbbá az a megoldás, hogy már a történet vége előtt felfedik a tettes kilétét, ezért a detektív számára nem is annyira az igazság megtalálása, hanem az elkövető kézre kerítése, fizikai legyőzése a feladat. Az üldözés, a bűnös bekerítése ezért egy hosszabb részt tesz ki a cselekményben, ami a kalandregényhez, illetve a filmes változatban az akciófilmhez viszi közelebb a műfajt. A roman noir jellemzői közé tartozik, hogy „az olvasók figyelmét nem a múltban elkövetett bűncselekmény köti le, hanem az, ami a regény jelen idejében történik. A regény »itt és most« idősíkján bármi megtörténhet, a nyomozó már nem sérthetetlen szereplő, az olvasó még csak nem is sejti, hogy előbbi élve

18 Chandler ars poetica-jellegű esszéjében több különbséget is felmutat az angol hagyomány és saját írásmódja között: „I suppose the principal dilemma of the traditional or classic or straight deductive or logic and deduction novel of detection is that for any approach to perfection it demands a combination of qualities not found in the same mind. The coolheaded constructionist does not also come across with lively characters, sharp dialogue, a sense of pace, and an acute use of observed detail. The grim logician has as much atmosphere as a drawing board. The scientific sleuth has a nice new shiny laboratory, but I'm sorry I can't remember the face. The fellow who can write you a vivid and colorful prose simply will not be bothered with the coolie labor of breaking down unbreakable alibis.” Raymond CHANDLER, *The Simple Art of Murder*, DigiCat, 2022.

ússza-e meg a nyomozást. A feszültséget tehát nem az ok (bűncselekmény) váltja ki, hanem az okozat (az egyre növekvő bizonytalanság, a nyomozóra leselkedő veszélyek, az egymást követő akciójelenetek). Éppen emiatt állítja azt Todorov, hogy a noir és a kalandregény között olyan sok a hasonlóság, hogy valójában nincs is éles határ a két műfaj között.¹⁹

Ugyanakkor az összetettebb karakterek megalkotása azt eredményezi, hogy a suspense okozta érzelmek (félelem, feszültség) megélésén kívül a barátság és szerelem apropóján a bánat és az öröm emóciói is jelentőségre tesznek szert, és ezáltal egy érzelmes zsáner, a románc jegyei is egyértelműen jelentkeznek.

Érzelmi kompetenciafejlesztés

Amint fentebb már utaltam rá, a kognitív gyermekirodalom-kritika képviselői abból indulnak ki, hogy az irodalomból nyerhető, az irodalom által fejleszthető képességek, ismeretek elválaszthatatlanok a valós tapasztalatoktól, többek között azért, mert ugyanazok a kognitív és érzelmi mechanizmusok működnek bennünk olvasás közben, mint valóságos szituációk átélésekor. Irodalompedagógiai szempontból is fontos meglátás, hogy a fiktív szövegeken kívül nem nagyon találunk olyan emberi invenciót, amely hasonló hatékonysággal működne az elme „gyakorló pályájaként”, és hasonló bőséggel kínálna fel befogadójának olyan mesterséges szituációkat, amelyekkel az egyébként valóságosan nem vagy csak ritkán találkozna.

76 Az irodalmi befogadás ebben a keretben a kognitív és érzelmi fejlődést támogató folyamat, és ideális esetben már csecsemőkorban belép a gyermek életébe, mert – amint a fejlődépszichológusok is állítják – az érzelmi kompetenciák fejlődése kulcs a szociális integrációhoz is. A másokkal való kapcsolatok sikeressége ugyanis nagymértékben függ attól, miként tudjuk kifejezni különböző érzelmeinket a másik fél számára, vagy mennyire értjük meg mások felénk irányuló jelzéseit. A fejlődés, fejlesztés igényét a gyermekkel szemben éppen ezért a környezet támasztja, és formáit is megteremti: jellemzően különféle tevékenységekbe integráltan, személyekkel, valamint kulturális tudást reprezentáló tárgyakkal történő interakciók során megy végbe, mint amilyen például a képeskönyvek felnőttel közös olvasása. A gyermeki elme a korai literációs szakaszban bámulatos sebességgel tanul, a kognitív, nyelvi és szociális kompetenciák egymással összekapcsolódva fejlődnek és az (irodalmi) elbeszélés befogadásához szükséges képességekben találkoznak.

Azonban nemcsak a legelső könyvekre, hanem a gyermek- és ifjúsági irodalom jelentős részére tekinthetünk ebből a szempontból úgy, mint szocializációs irodalomra, amely esztétikai kvalitásainak és technikáinak köszönhetően anélkül járul hozzá az érzelmi kompetenciák fejlődéséhez, hogy olvasóit nyíltan okítaná. Számos példát találhatunk arra, hogy érzelmek keltésével és a szereplői érzelmek ábrázolá-

19 KÖRÖMI Gabriella, *A kortárs magyar ifjúsági krimi nyomában*. = Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei (Új sorozat 22. köt.) Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Litterarum [Kánonok és kultuszok a gyermek- és ifjúsági irodalomban], 2019, 63–64.

sával a gyermekirodalmi művek igen változatos módon képesek az érzelmekre vonatkozó tudást közvetíteni. Az érzelmi kompetenciának nevezett igen összetett képességrendszer legtöbb részterülete megjelenhet ebben a fejlesztő folyamatban, mivel a „gyakorlás” lehetősége kiterjed az érzelmek felismerésére és kifejezésére, az érzelmek kognitív dimenziójára, vagyis ismeretére és megértésére, valamint az érzelmek és a cselekvés kapcsolatára, az érzelem szabályozására is.²⁰

A gyermekirodalmi vizsgálódások középpontjában az érzelmi kompetenciafejlesztés területén elsősorban az empátia áll, ami azonban nem egyetlenegy képesség, hanem inkább bizonyos képességek összehangolt működése. Ha ugyanis empatikusan viszonyulunk valakihez, akkor bele tudunk helyezkedni a helyzetébe, megértjük a nézőpontját, és erre azonnali érzelmi választ adunk. Az empátia így egyszerre jelenti mások nézőpontjának megértését és saját intuitív és érzelmi reakciónk felismerését is, vagyis affektív, kognitív és fiziológiai folyamatokat egyaránt magában foglal. Az affektív folyamatot az érzelmi együttérzés alkotja, a kognitív folyamat a perspektívaváltás és a másik ember helyzetébe való behelyezkedés lehetőségére utal, a fiziológiai folyamat az idegrendszer autonóm tevékenységeire vonatkozik, például a másik örömeinek, szorongásának vagy fájdalmának átélésére. *Az irodalmi befogadás során nyilvánvalóan az olvasó és szereplő közti viszonyban nyílik erre alkalom, mert fiktív szereplőket is ugyanazokkal a mentális mechanizmusokkal értünk meg, mint valóságosakat, tehát a hús-vér személyekhez hasonlóan a fiktív alakokhoz is viszonyulhatunk empatikusan, amennyiben az irodalmi szöveg megteremti ennek feltételeit, illetve amennyiben az olvasó diszpozíciói is megfelelőek.* Noha a hagyományos, strukturális narratológiák a karakterképzés területét meglehetősen elhanyagolták, mert igyekeztek kizárni mindenfajta pszichologizmust, a kognitív megközelítés elsősorban kognitív pszichológiai kutatásokra hivatkozva ezt a kérdéskört új aspektusaiban vizsgálja, ami a gyermek- és ifjúsági irodalmi szövegek befogadása szempontjából azért is jelentős pozitívum, mert itt a karakter és befogadó kapcsolatai mindig is jobban a fókuszba kerültek. A narratívum ugyanis emberi intenciókról szól, „emberi szándékok viszontagságaival foglalkozik,”²¹ amelyeket karakterek visznek színre még akkor is, ha ezek nem öltének emberalakot, hanem – amint a gyermekirodalomban gyakran előfordul – állatok vagy játékszerek.

Fikciós szövegeket gyakran minősít a kritika abból a szempontból, hogy a narrációban a cselekmény vagy a szereplők pszichológiája domináns. Az előbbi és történetileg is első csoportba olyan narratívák kerülnek, amelyekben a karakterek csak narratív funkciók hordozói, belső vívódásaik, érzéseik, gondolataik nem képezik az elbeszélés tárgyát, csak éppen annyira jelennek meg a tudati tartalmak, hogy a tettek közvetlen motivációi érthetők legyenek. Legtipikusabb példa erre a népmese, de a klasszikus detektívregény is ide tartozik, és illeszkedik abba a klasszikus (arisztotelészi) poétikai koncepcióba, amelynek értelmében a karakterek a tetteknek és

20 Vö. SZILVÁSSY Orsolya, *A félelem játszóterén: Érzelmi kompetenciafejlesztés negatív érzelmeiken keresztül a gyermek-és ifjúsági irodalomban*, nCOGNITO-Kognitív Kultúraelméleti Közlemények, 2022/2., 72–92.

21 Jerome BRUNER, *Valóságos elmék, lehetséges világok*, ford. EHMANN Bea – ÜLKEI Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2005, 23.

eseményeknek vannak alárendelve, ezért alantas vagy nemes jellemvonásokon kívül nem rendelkeznek más tulajdonságokkal.

A karakterközpontú narratívák ehhez képest már modern fejlemények, a lelki történeteket állítják fókuszba, és az elbeszélő változatos elbeszélői technikák segítségével hozzáférést nyújt az olvasó számára a szereplői tudatokhoz is. A gyermek- és ifjúsági irodalom epikai művei a két elbeszélésmódot bizonyos mértékben általában kombinálják, ám azért a legtöbb esetben eldönthető, hogy melyik közülük a meghatározóbb, illetve kétségtelenül vannak olyan szövegek is, amelyek az olvasói hozzáállástól függően akár mindkét besorolást is megengedik. Sokszor gender-preferenciákat is emleget a szakirodalom a kétféle elbeszélésmód kapcsán, miszerint a fiúk a pergő cselekményű, akciódús szövegeket, míg a lányok a karakterek érzelmi életére is fókuszáló történeteket kedvelik jobban. Véleményem szerint mindkét ifjúsági regény – bár alapvetően cselekményközpontú – lehetővé teszi a kettős olvasási lehetőséget, és valószínűnek tartom, hogy itt a szerzők és kiadók részéről egy tudatos döntés áll a háttérben, hogy minél szélesebb közönséget megszólítsanak.

A Mandragóra utca 7. és a félelem története

78

A *Mandragóra utca 7.* nyitó jelenetében a narrátor a főszereplő kislány érzékelési tapasztalatait követve beszéli el, hogy a szereplő éjszaka egyedül van és fél. („Éjfél már elmúlt, amikor kipattant az alvó kislány szeme.”) Maga a félelem szó egyszer sem fordul elő a szövegben, sem az, hogy mit érez pontosan a szereplő, de a leírt szituáció, a kislány óvatos mozdulatai erre az érzésre utalnak. A szereplő tudattartalmát az elbeszélő tehát nem direkt módon közli (*telling*), hanem inkább indirekten mutatja (*showing*), azt a benyomást keltve az olvasóban, hogy maga látja az eseményeket. Bár a felnőtt narrátor és a gyermek befogadó közti távolságot ez a narratív technika csökkenti, a gyermekirodalomban többnyire mégis az explicit elbeszélői tevékenység dominál, valószínűleg azért, mert a szerzők nem bíznak abban, hogy a közönségük a megmutatásból megfelelő következtetéseket von le, amely tendencia különösen erős az érzelmek ábrázolását megvalósító részekben.²² Ezért a kérdés, hogy mit is érez a kislány, egy bizonyos fokig megválaszolatlan marad, ami nagyobb aktivitásra serkenti a szövegfeldolgozó elmét, és arra indítja a befogadót, hogy saját élettapasztalataira támaszkodva egészítse ki az üres helyeket, illetve más, nem szöveges információkat vegyen figyelembe.

Ez utóbbi lehetőség a *Mandragóra utca 7.*-ben messzemenőig adott. Az olvasó ugyanis nem a szöveggel találkozik először, amikor a könyvet kézbe veszi, hanem P. Szathmáry István izgalmas illusztrációjával, amely a borítón és az első oldalon is ugyanazzal a színes képpel mutatja be a rettentő bérházat és még rettentőbb lakóit. A kezdő jelenetet az illusztrátor azután egy külön grafikával is felvezeti: ezen az látszik, hogy a kislány állig betakarózva mered az ablaka előtt elvonuló fekete árnyra. Az illusztrációknak egyben azt a funkcióját is megfigyelhetjük itt, hogy a

22 Maria NIKOLAJEVA, *Beyond the Grammar of Story, or How Can Children's Literature Criticism Benefit from Narrative Theory?* Children's Literature Association Quarterly, 2003/1., 6.

befogadói figyelmet határozottan irányítják, hozzájárulnak ahhoz, hogy egyes verbális elemek könnyebben az értelemképzés előterébe kerüljenek, ami a kezdő olvasók számára nagy segítség, mert a megértés csak nyelvi információk feldolgozásával nehezebben menne.

A továbbiakban is hasonló eljárást találunk, nemigen esik szó a félelemről, ugyanakkor a regény számos eleme félelmet kelthet a befogadóban, a félelem többször előtérbe, majd újra háttérbe kerül. (Itt arról a kognitív pszichológiából is ismert folyamatról van szó, hogy a szöveg bizonyos elemei az előtér és háttér [foreground/background] viszonyaiban dinamikusan mozognak aszerint, hogy milyen utasításokat tartalmaz a szöveg, hogyan irányítja a narratívum a jelentések keresését.) A félelemkeltésben a tér ábrázolásának fontos szerep jut. A regény első fejezete továbbra is a szereplő érzékelési fókuszához csatlakozva mutatja be a környezetet, és ügyel rá, hogy a tér egyszerre tűnjön reálisnak és irreálisnak. Álomszerű hatás is érvényesül – ami megint áthallást enged a krimi noir irányába –, hiszen a bevezető jelenet, ami az első, színes kiadásban vizuálisan is elkülönítve, piros betűkkel szedve jelent meg, úgy végződik, hogy a kislány elalszik. („Félálomban még látni vélte, amint egy sötét árny eloson az ablaka előtt.”²³) A történet ezért akár a szereplő álmanak is tekinthető, bár ennek a lehetőségnek a felismerése olyan mentalizációs következtetés, ami kezdő olvasóktól nem várható el feltétlenül, ők valószínűleg kronológiai viszonyba helyezik a bevezető részt a folytatással. Ebből is látszik, hogy a karakterek lelki működésének megértése az irodalomértési kompetencia szempontjából is lényeges, és csak egy jártasabb olvasó képes arra, hogy egy összetettebb figurát és komplexebb mentalizációs struktúrát a szövegrészletekből felépítsen.²⁴

Noha a mesei cím is a fantasztikum irányába mutat, az első fejezetben a ház leírása alapján nehéz eldönteni, hogy egy felújításra szoruló budapesti bérház jelenik meg, amely ideális helyszíne lehet bármely krimi noirnak, vagy egy elvarázsolt kastély, amelynek elemei mindjárt életre kelnek. („A foltoktól eltekintve sötétszürke, omladozó vakolat borította a házat. A kis utcára nyíló oldalában éppen ezért dúcolták alá teljes hosszában – nehogy valakinek a fejére essen egy mészke tengeri csikó, kagylóhéj, valamelyik nagydarab római isten lábfeje vagy egy karcsú nimfa alkarja.”²⁵) A látási viszonyok is a találgatásoknak kedveznek: az éjszakai jelenettel induló történet késődélutánival folytatódik („Még újdonságnak számított, hogy sötétben kell hazamenni az iskolából...”), és a sötét helyszínek végigkísérik a meglehetősen szereteágazó cselekményt, amelyben a furcsa lakókhöz kötődő rejtélyek megfejtése az összekötő szál. A belső perspektívából ábrázolt helyszínek mintha mindig mozgásban lennének, magukban hordozzák a múltat és a varázslatot, megteremtik a mágikus és a racionális közti átjárás lehetőségét, ami a kora kamaszkori kognitív fejlődés, identitáskeresés és érzelmi labilitás állapotát is tükrözi. A félelmet keltő és kétértelmű szintér baljós fejleményeket ígér, azt sugallja, hogy a láthatatlan tartományában fenyegető lények rejtőzködnek, hiszen az éjszaka és a sötétség az ösztönök, a félelmek, az agresszió és a bűn archetipikus közege.

23 SZÉCSI Noémi, *l.m.* 8.

24 Maria NIKOLAJEVA, *The Rhetoric of Character in Children's Literature*, 17.

25 SZÉCSI Noémi, *l.m.* 11.

A félelem, amely a gyermeki psziché egyik meghatározó alapélménye, lényeges eleme a befogadói folyamatnak. Az empátikus együttérzés révén az irodalmi szövegek ugyanis alkalmat kínálnak arra, hogy olvasóik a fikció biztonságos közegében próbálják ki és saját individuális igényeik szerint éljék át ezt az érzelmet, amely egyszerre képes vonzó és taszító hatást kifejteni. A gyerekolvasók gyakran akár sokszoros újraolvasással, akár bizonyos részletek figyelmen kívül hagyásával saját lelki diszpozícióikhoz igazíthatják az érzelmi és esztétikai hatást, ezért történhet meg, hogy bizonyos történetekhez jobban kötődnek, mint másokhoz, és akár hányszor is hajlandóak meghallgatni vagy elolvasni. Az irodalmi szöveg ugyanis azért tudja az olvasót magába vonni, mert „nem arra szolgál, hogy szabványos reagálást váltson ki, hanem hogy együvé kovácsolja mindazt, ami az olvasó repertoárjában az anyaghoz illő és érzelmileg eleven.”²⁶

Hogy a regényben a félelem a központi érzelmi konfliktus, abban is megmutatkozik, hogy ezen a területen valósul meg a főszereplő fejlődése. A regény végén a narrátor a karakter gondolatait tolmácsolva foglalja össze közérthetően az egész történet didaktikus tartalmát. „Minden éppen olyan rémisztőnek bizonyult, mint képzelte, vagy talán annál kicsit rémisztőbbnek is, és ő mégis megjárta a pincét, kihallgatta a boszorkányokat és szembeszállt a lidércel. Ettől mintha a félelme is elpárolgott volna. Pedig továbbra is ugyanabban a házban kellett laknia.”²⁷ A *Mandragóra utca* 7.-ben így az olvasó a nyomozás kalandjain túl megismerkedhet a félelem fenomenológiájával, az érzés keletkezésével és bizonyos testi tüneteivel, azokkal a jellegzetes helyzetekkel, amelyek kiváltják, továbbá betekinthez a félelemmel való megküzdés példaértékű folyamatába is, ami az érzéssel való sorozatos találkozás és elfogadás útján lehetséges.

A kupolák titka és az empátia

A másik ifjúsági regény is a krimi noir sötét tematikáját és atmoszféráját idézi meg Budapesttel (gondoljunk csak Kondor Vilmos *Budapest noirjára*), itt is a város valaha jobb időket megélt, ma azonban inkább pusztuló részei jelentik a színteret, ahol a bűn és a rend képviselői összecsapnak. A *kupolák titka* a nyolcadik kerület Palotanegyedében egy a történet idejét jóval megelőző jelenettel indul, egy félresikerült kísérlet végzetes következményét ábrázolja. A világjobbító csodaszernak azonban komoly mellékhatása van, az emberek elveszítik normális testi halmazállapotukat, fekete füstgomolyagként örökre a sötét padlások jószándékú szellemeivé, a kupolák foglyaivá válnak. Innen származik a nevük is: „kupolások”. Ettől eltekintve azonban a térábrázolás itt nem kap akkora hangsúlyt, mint Szécsi Noéminél, Mészöly Ágnes regénye olyan cselekményorientált narratíva, ami elsősorban a szereplői tudatokhoz hozzáférést biztosító narratív technikák miatt érdekes számomra.

A belső fokalizálás fókuszának az idősikkal együtt történő váltásai már a regény elején egy izgalmas elbeszélői diskurzust ígérnek, és próbára teszik az olvasót. A különböző napszakokkal megnevezett rövid fejezetek felszabdadják az idő

26 Jerome BRUNER, *Valóságos elmék, lehetséges világok*, 38.

27 SZÉCSI Noémi, *I.m.* 287.

folyamatosságát, és az is kiderül, hogy a hajnal, reggel, délelőtt, délután, alkonyat, este és éjjel első sorozata nem is ugyanannak a napnak a részei. Ráadásul a fokalizáló szubjektumok is cserélődnek, illetve a narrátor mindig másik történet elbeszélésébe fog anélkül, hogy az olvasó tudtára adná, kik ezek a szereplők. Az elbeszélés így igen rejtélyes olyan alapkérdések vonatkozásában is, hogy mikor és hol játszódik, illetve kiről és miről fog szólni a regény, vagyis a narrátor meghatározó információkat tart vissza kíváncsiságot keltve azokban az olvasókban, akiket ezek a kognitív hiányok motiválnak.

Noha a regény a következő, immár egy és ugyanazon naphoz tartozó napszakokra tagolt részekkel meglehetősen szokványosan és eseménycentrikusan folytatódik, a belső perspektíva alkalmazása később is jó eszköznek bizonyul arra, hogy egyes jelenetekben a suspense hatás fokozódjon azáltal, hogy csak egy érzékelési fókuszhoz köthető tapasztalatok jelennek meg, minden más homályban marad az olvasó számára. Továbbá az empatikus kapcsolódást is jobban lehetővé teszi a szereplőkhöz, mint egy olyan elbeszélésmód, amiben a narrátor egy mindent átfogó külső nézőpontból tudósít. Az elbeszélő ezzel azt is eléri, hogy a négy főszereplő, akik mint fokalizálók is megjelennek az elbeszélés más-más pontjain, majdnem teljesen egyenrangú státust töltenek be a történetben, és ezáltal az olvasó döntheti el, hogy kit is tekint leginkább magáénak, „a” főszereplőnek. Vagyis egy kollektív főszereplőről van szó, ami tulajdonképpen több szereplőt egy strukturális tényezőként, egy aktánsként egyesít. Ez a narratív eljárás a felnőtt irodalomban meglehetősen szokatlan, az ifjúsági szövegekben viszont nem megy ritkaságszámba.²⁸ Háttérben feltételezhetően a sokkal erőteljesebben diverzifikált fiatal olvasói igények állhatnak, hiszen a kiválasztást olyan életkori, nemi vagy érdeklődési preferenciák is befolyásolják, amelyek felnőtt olvasók esetében már nem figyelhetők meg ilyen egyértelműen. A főszereplő meghatározásában az egyik lényeges tényező az, hogy a befogadó tud-e empatikusan kapcsolódni a figurához. Ezt olyan szövegstratégiák segítik, amelyek megengedik a metareprezentációs hozzáférést a szereplő belső világához, motivációihoz és ahhoz, hogy mit tud más karakterek tudattartalmairól. A hozzáférés mind a négy főhős esetében megvalósul, és hasonló a személyes érdekeltségük, motivációjuk is a konfliktus megoldásában, nemükben és személyiségjegyeikben azonban különböznek. Az, hogy a két fiú és két lány más-más külső és belső tulajdonságokkal és érdeklődési körrel rendelkezik, és a korosztályuknak megfelelő fiatalos szlenget beszél, szintén elősegíti, hogy a velük egykorúakkal könnyebben megtalálják a közös hangot, és az olvasók beleéljék magukat a helyzetükbe.

Az empátia azonban kapcsolódhat egy negatív szereplőhöz is. A *kupolák titka* az antagonista, a szintén elmeolvasó képességekkel rendelkező Sipeki érzelmi életébe is betekintést ad. A narráció részletekben nyújt ehhez információkat, és az olvasónak kell összeillesztenie az egymáshoz illő darabokat, ami mindenképpen fokozottabb figyelmet és tartósabb memóriát kíván, illetve a kognitív feszültséget is fokozza. Kiderül például az is, hogy a regény elején felvázolt egyik történet Sipeki kiskori sérülését beszélte el, aminek következtében – amint ezt egy másik részből

megtudjuk – egy tompa, depressziószerű érzés lett rajta úrrá, ettől akar szabadulni. De nemcsak szövegértési szempontból jelent olykor kihívást a narráció, hanem egy tapasztalatlanabb olvasó számára megnehezíti azt is, hogy morális ítéletet hozzon, mert a negatív szereplőhöz közelebb engedő eljárás az ellenfelet óhatatlanul humánusabbá, sajnálhatóbbá teszi. A befogadói empátikus készségek fejlődése szempontjából azonban mindenképpen méltányolandó a karakterek motivációinak pontosítása, jellemvonásaik árnyalása, ami a nagyobb kamaszok érzelmi intelligenciaszintjéhez is illeszkedik. Ezzel kapcsolatosan egy visszatérő tendenciát is megfigyelhetünk: az ifjúsági irodalmi fikciók gyakran feltételeznek a morálisan elítélendő cselekedetek és az érzelmi képességek között összefüggést azzal, hogy a morálisan elítélhető magatartást egy érzelmi deficitre is visszavezetik.

Úgy tudjuk, hogy az empátia kialakulása egy változó időtartamú, intenzitású és sebességű folyamat, ami a késő kamaszkorig tart. Az ifjúsági fikciónak ezzel a fejlődéssel kell tehát lépést tartania, mégpedig úgy, hogy megfelelő kognitív kihívásokat támaszt az olvasóval szemben. *A kupolák titkában* Seres Panni figurája az olvasó metaforájának tűnik, aki azzal, hogy beelát a fejekbe, olvassa mások gondolatait, és ezt a képességet saját boldogulása szolgálatába állítja, a fikcióolvasás előnyeit reprezentálja. A vizsgált regények itt megemlített aspektusai alapján is látszik, hogy a fikciós szöveg egy olyan páratlan invenció, amely lehetővé teszi befogadói számára, hogy megismerjék mások érzéseit, gondolatait anélkül, hogy azokat teljesen átvennék, a szereplőkkel feltétlenül azonosulnának. Az érzelmek, gondolatok, vágyak, szándékok karakterekhez kötött megjelenítése, illetve az olvasói érzelmek egyéb narratív eszközök általi generálása az emocionális működés megéléséhez vezetnek, de a fikció azt is lehetővé teszi, hogy az olvasók bizonyos reflektív vagy akár kritikai távolságtartással viszonyuljanak az érzelmekhez. Itt egy olyan komplex tudás formálódásáról van szó, ami sok területen hasznos és sok területen fejlődik egyszerre, a szociális szférában, a gyerekek játéktevékenységében és a fikciós szövegek befogadásában egyaránt, érdemes ezeket a területeket ezért egymással összefüggésben is vizsgálni.

Irodalom

- BÁNKI Éva, *A bűn nyelvét megtanulni. Tanulmányok a kemény krimiről*, Budapest, Napkút Kiadó: 2014.
- BÉNYEI Tamás, *Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.
- BENYOVSZKY Krisztián, *Ifkrimik. Válogatás a detektívtörténetre az ifjúsági irodalomban* = BENYOVSZKY Krisztián és H. NAGY PÉTER, szerk. *Lepipálva. Tanulmányok a krimiről*, Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2009, 192–217.
- BRUNER, Jerome, *Valóságos elmék, lehetséges világok*, ford. EHMANN Bea – ÜLKEI Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2005.
- CHANDLER, Raymond, *The Simple Art of Murder*, DigiCat, 2022.
- ECO, Umberto, *Sugli specchi e altri saggi*. Milano: Bompiani, 1985.
- HORVÁTH Márta, SZABÓ Erzsébet, szerk. *Hogyan olvasunk krimi? Új perspektívák a detektívtörténet kutatásában*, Budapest, Ráció: 2019.
- KESZTHELYI Tibor, *A detektívtörténet anatómiája*, Budapest: Magvető, 1979.

- KIRÁLY Jenő, *A mágikus mozi. Műfajok, mítoszok, archetipusok a filmkultúrában*, Budapest: Korona Kiadó, 1998.
- KÖRÖMI Gabriella, *A kortárs magyar ifjúsági krimi nyomában* = Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei (Új sorozat 22. köt.) Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Litterarum [Kánonok és kultuszok a gyermek- és ifjúsági irodalomban], 2019, 59–68.
- KÜMMERLING-MEIBAUER, Bettina, *Von Bilderbüchern lernen. Zum Zusammenhang von früherer Literacy und der sprachlichen und kognitiven Entwicklung des Kindes*, JuLit, 2014/2., 14–22.
- MÉSZÖLY Ágnes, *A kupolák titka*. Budapest: Cerkabella, 2020.
- NIKOLAJEVA, Maria, *Reading for Learning. Cognitive Approaches to Children's Literature*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin's Publishing, 2014.
- NIKOLAJEVA, Maria, *Children's Literature Comes of Age: toward a new aesthetic*, London – New York: Routledge, 2016.
- NIKOLAJEVA, Maria, *The Rhetoric of Character in Children's Literature*, Scarecrow, Lanham 2002.
- NIKOLAJEVA, Maria, *Beyond the Grammar of Story, or How Can Children's Literature Criticism Benefit from Narrative Theory?* Children's Literature Association Quarterly, 2003/1., 5–16.
- PRIESTMAN, Martin, szerk., *Cambridge Companion to Crime Fiction*, Cambridge University Press, 2003.
- SZÉCSI Noémi, *Mandragóra utca 7.*, Budapest: Európa Kiadó, 2012.
- SZILVÁSSY Orsolya, *A félelem játszótérén: Ézelmi kompetenciafejlesztés negatív érzelmeken keresztül a gyermek- és ifjúsági irodalomban*, nCOGNITO-Kognitív Kultúraelméleti Közlemények, 2022/2., 72–92.
- SZILVÁSSY Orsolya, *Émile, Emil és a detektívek. A gyerekkrimi és olvasója a kognitív gyermekirodalom-kritika tükrében* = HORVÁTH Márta; SZABÓ Erzsébet, szerk. *Hogyan olvasunk krimi? Új perspektívák a detektívtörténet kutatásában*, Budapest, Ráció: 2019, 104–127.
- ZUNSHINE, Lisa, *Theory of Mind as a Pedagogical Tool*, Interdisciplinary Literary Studies, 2014/1., 89–109.
- ZUNSHINE, Lisa, *Why We Read Fiction? Theory of Mind and the Novel*, Ohio State University Press, 2006.

Budapest crimes for teenagers. Contemporary young adult novels with a touch of crime noir

Abstract. While retaining the rather rigid structural form and character typology built around the investigation of crime, contemporary juvenile crime fiction is diversified by new emphases, new structural solutions, settings and character elements, and their study is an exciting field not only from the point of view of literary history but also from the point of view of reception theory. In the following, I will use the examples of two contemporary youth crime novels (Noémi Szécsi's *Mandragóra utca 7* and Ágnes Mészöly's *A kupolák titka*) to outline the typical parallels and differences between the genre versions that address different age groups (young adolescents, teenagers and adults). In this context, I will also discuss how the emergence of the characteristics of crime noir can add to the toolbox of youth crime fiction in terms of the emotional involvement and development of readers.

Keywords: youth crime fiction, noir fiction, emotional literacy, contemporary children's literature, cognitive criticism

Szilvássy Orsolya
főiskolai tanár
Gál Ferenc Egyetem, Pedagógiai Kar
szilvassy.orsolya@gfe.hu

Balaton – nosztalgia és geopolitikai összefüggések

Zajác D. Zoltán Véres Balaton trilógiájáról

Absztrakt. A Balaton kiemelt szerepet játszik a magyar kollektív emlékezetben, emlékezet-helyként is tekinthetünk rá. A kulturális alkotások a Balaton köré épült reprezentációkra támaszkodnak, ezeket variálják, alakítják, rögzítik. Ebben a kontextusban is vizsgálhatjuk Zajác D. Zoltán *Véres Balaton* trilógiáját, amelyet a kiadó hangsúlyozottan „retro krimi”-ként marketingelt. Az alábbiakban egyfelől arra vagyunk kíváncsiak, hogy a regények milyen geopolitikai összefüggésekbe ágyazzák az elmesélt történetet, majd pedig a poétikai sajátosságok elemzése után arra keressük a választ, hogy – egy másik szinten, az irodalmi kommunikáció szintjén – milyen feszültség keletkezik a szövegek és a (kiadói) paratextusok között.

Magyarországon – egyelőre – nincs komoly hagyománya az ún. regionális krimiknek, ellentétben például Németországgal vagy Franciaországgal. Azonban ennek ellentmond a Balaton hangsúlyos szerepe a bűnügyi regényekben. A teljesség igénye nélkül: Kristóf Attila Dér Ádám kriminálpszichológusnak szentelt regényei közül néhány itt játszódik, s e rendszerváltozás előtti korszak másik példáját Magyar K. László *Halott van az ágyamban* című regénye szolgáltatja. A veszprémi újságíró, Kellei György regényeinek jelentős része szintén a Balaton körüli településeken játszódik, a közelmúltból pedig Szlavicsek Judit, illetve Zajác D. Zoltán regényeit említhetjük. A kortárs magyar krimi egyik legnagyobb hatású szerzője, Kondor Vilmos részben szintén ebbe a régióba helyezte az *Örvényben* című regényének történéseit. A Balatonhoz kötődő bűnügyi regények egy már régóta létező reprezentációrendszer elemeiből merítenek, ezeket örökítik tovább.

Ezzel összefüggésben a Balatonra emlékezhelyként is tekintünk. A Debreceni Egyetem kutatási projektje nyomán megszületett Emlékezhely-portálon¹ ugyan a Balaton nem szerepel az emlékezhelyek listáján, azonban egy vitaindítóként elkészült, interneten is elérhető ppt² (többek között Kolozsvárral, Budapesttel, Hortobággal és Tokajjal) a „magyar tengert” is említi a tájak mint emlékezhelyek között. Máta Mónika *A Balaton emlékezhely* című cikkében egy folyamatban lévő

1 S. VARGA Pál, DEBRECZENI Attila, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, TAKÁCS Miklós (szerk.), *Magyar Emlékezhelyek*, <https://deba.unideb.hu/deba/emlekezhely/index.php>.

2 *Magyar emlékezhelyek. Vitaindító, 2021 szeptember 10.*, https://deba.unideb.hu/workshop/prezentaciok/tortenelem_es_emlekezet_2.ppt, (utolsó letöltés: 2023. január 15.).

kutatás legfontosabb elemeit ismerteti: figyelmet kell fordítani a Balatonnál játszódó filmekre; a tóhoz kapcsolódó sajtóforrásokra (kulturális, gazdasági, turisztikai, politikai referenciákra); a Balatonra mint a hidegháborús Kelet-Nyugat párbeszéd kiemelt területére; a tó körüli települések társadalomtörténetére és ennek egyik kiemelt területeként a turizmusra.³ Több olyan írás is született a közelmúltban, amely az emlékezhelyként működő Balaton egyes aspektusait vizsgálja. A fürdőélet is része a Balaton-imagináriusnak: Katona Csaba Deák Ferenc *Balaton-Füredi Napló* című írása segítségével térképezi fel mindezt⁴; Hermann Veronika a Balaton retorikai és szimbolikus használatát vizsgálja három Kádár-kori nemzedéki film esetében⁵; Trädler Henriettát az érdekli, hogy az enyhülés időszakában hogyan lesz a Balaton a hidegháborús megbékélés színhelye⁶, miközben egyúttal – egy másik írás tanúsága szerint – az állambiztonsági megfigyelés terepe is.⁷

A Balaton-reprezentációk és a krimi műfajának összekapcsolására talán Bujtor István Ötvös Csöpi-filmjei szolgáltatják a legjobb példát: a vígjáték, a krimi és az akciófilm műfaji sémáinak vegyítésével a filmek a sötét oldal mellett/helyett a fényesebb oldalra fókuszálnak: nyár, turizmus, pihenés, helyiek vs. idegenek – a halált, a veszélyt részben a gyerekszereplők hangsúlyos jelenlétével tompítva, ellensúlyozva.⁸

Ebben a kontextusban is vizsgálható Zajác D. Zoltán fentebb említett trilógiája, amelyet a kiadó hangsúlyozottan „retro krimi”-ként marketingelt. Az alábbiakban egyfelől arra vagyunk kíváncsiak, hogy a regények milyen geopolitikai összefüggésekbe ágyazzák az elmesélt történetet, majd pedig a poétikai sajátosságok elemzése után arra keressük a választ, hogy milyen feszültség keletkezik a szövegek és a (kiadói) paratextusok között.

Geopolitikai összefüggések

Zajác D. Zoltán regényeinek⁹ cselekménye 1979 júliusa és 1982 februárja között játszódik. Mivel hasonló elemek ismétlődnek bennük, a tethelyek leírásai különféle

3 MÁTAI MÓNika, *A Balaton emlékezhely*, Médiakutató 2020/3., 5–10.

4 KATONA Csaba, *Haza, szabadság, hullám, szerelem és Deák Ferenc: a Balaton-Füredi Napló (1861-1863)*, Médiakutató 2020/3., 11–21.

5 HERMANN Veronika, *Ez történt Lellén. A Balaton retorikai alakzatai a Kádár-rendszer nemzedéki filmjeiben*, Médiakutató 2020/3., 49–58.

6 TRÄDLER Henrietta, *Bikini és bisztró a vasfüggöny mögött*, Médiakutató 2020/3., 59–69.

7 NAGY RÓBERT: *Egy ügynök élete és lázadása a Balatonnál: a „Varga-akta”*, Médiakutató 2020/3., 71–84.

8 Ebben az összefüggésben az sem mellékes, hogy Bujtor „1985-ben *Az elvárászolt dollár* forgatására céget alapított, »összekalapozta« a szükséges pénzt, így Magyarországon évtizedek után ez volt az első, nem állami finanszírozásból készített film.” MTI, *Bujtor István ma lenne 80 éves*, Kultúra.hu, 2022. 05. 05., <https://kultura.hu/bujtor-istvan-80/>, (utolsó letöltés: 2023. január 15.).

9 ZAJÁC D. Zoltán, *Véres Balaton*, Budapest: General Press, 2021; *Haragos Balaton*, Budapest: General Press, 2022; *Dermesztő Balaton*, Budapest: General Press: 2022. A továbbiakban a hivatkozások ezekre a kiadásokra vonatkoznak, idézetek esetében – mivel ebook kiadásokat használtam – a fejezetek számát adom meg.

értelmezési irányokat jelölhetnek ki. Az első regény esetében egy semleges, mindentudó narrátori pozícióból történik a tóba ültetett, kivájt szemű lány holttestének leírása. A második regényben egy Budapest melletti erdőben fedez fel két holttestet egy idős úr kutyája, és mint később kiderül, Balatonnál nyaraló NDK-beli lányok az áldozatok. A harmadik regényben pedig a Balaton jege alatt halászók egy fiatal észts nő holttestére bukkannak. Az egyik vizsgálati szempont – magától értetődően – a regényekben színre vitt és a kiadó által hangsúlyosan kezelt táj, a Balaton és így megjelenítésének mikéntje, a *couleur locale* elemeinek számbavétele lehet. Másodsorban, a három regényben az áldozatok döntő részben nők – ez pedig a funkciók (elkövetők, nyomozók, áldozatok, gyanúsítottak) elemzését implikálhatja. Harmadrészt pedig a külföldi áldozatok miatt hangsúlyosan eshetnek latba a regények által színrevitt geopolitikai relációk – a továbbiakban ezekre koncentrálnunk.

A geopolitika terminus a 20. század során ideológiailag rendkívül terhelte fogalomként vált.¹⁰ Napjainkban a geopolitika a hatalmak és a területek közötti dialektikát vizsgálja, Yves Lacoste szerint az új geopolitika azoknak a kapcsolatoknak a tanulmányozásából áll, amelyek egy nemzet vagy egy társadalmi csoport által folytatott hatalmi politika és azon földrajzi keretek között léteznek, amelyek között ezt a politikát gyakorolják.¹¹ Az utóbbi években egyre gyakoribb annak a vizsgálata is, hogy a populáris kultúra termékei milyen módon reprezentálnak geopolitikai összefüggéseket¹², és ehhez kapcsolódóan a média geopolitikája abból az alapfeltevésekből indul ki, hogy a média egyszerre tekinthető a geopolitikai folyamatok aktorának és az ezen folyamatokról alkotott reprezentációk termelőjének.¹³

Ugyan csak három regényről, tehát trilógiáról beszélünk, mégis azt látjuk, hogy a regények mind a négy évszaktot színre viszik: az első regény nyári történet, az események 1979. július 14-e és augusztus 23-a között játszódnak; a második regény történései ősszel kezdődnek (1980. október 3.), de az elhúzódó nyomozás a következő év tavaszáig tart (1981. április 2.); a harmadik regény pedig a leghidegebb évszakba helyezi az eseményeket (1981. december 27. – 1982. február 11.).

Mivel az ügyek horderejénél fogva nemcsak a helyiek nyomoznak, hanem az Országos Rendőrfőkapitányság nyomozói is, a regények a topográfiát tekintve többféle variációt ajánlanak fel. Az első regény többpólusúnak tekinthető: az egyik a Balaton (Zánka, Tihany, az itt lakók és a nyaralók közötti viszonyok); a másik Budapest és környéke (Vecsés, Pilisszentlászló) – ebben az esetben az egyik áldozat, Kozák Edit életének színtereiről is szó van; a harmadik pedig Nyugat-Európa (Párizs, Brüsszel) – Adorjáni Máté magánéletének szálai kapcsolódnak ide. Ebben a regényben az események döntően a Balaton környékén játszódnak, és részben emiatt illeszkedik legtökéletesebben a kiadói paratextusok (borító, műfaj, fülszöveg...) kel-

10 Mindehhez ld. például Friedrich Ratzel vagy Karl Haushofer tevékenységét (Cédric TELLENNE, *Introduction à la géopolitique*, Paris: La Découverte, 2019, 1. fejezet).

11 Yves LACOSTE, *La Géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*, Paris: La Découverte, 2013.

12 Klaus DODDS, *Geopolitics*, Oxford: Oxford University Press, 2019, különösen a 4. fejezet: *Popular Geopolitics*, 71–97.

13 Philippe BOULANGER, *Planète médias. Géopolitique des réseaux et de l'influence*, Paris: Armand Colin, 2021.

tette várakozásokhoz, amelyek hívószavai: turizmus, gyerekkor, nyár, strand és az ezekhez kapcsolódó nosztalgia. Ehhez képest viszont a másik két regény egypólusú, és a pólust nem a Balaton jelenti. A két lány holttestét Budapest mellett találják meg, bár Balatonfürednél vész nyomuk stoppolás közben. A 75 fejezetből csak 5 játszódik a Balaton mellett, jóllehet az ügy a nyárhoz, a nyaraláshoz kapcsolódik, ezt az időszakot idézik fel a szereplők, ezt rekonstruálja a nyomozás. A harmadik regény esetében szintén Budapestre koncentrálódnak a történések, bár három fejezet Moszkvában játszódik. A holttestet Balatonedericsnél találják meg, Nemesgulácsra is eljutnak a nyomozók, de ebben a regényben két balatonföldvári nyaralónak lesz (két fejezet erejéig) fontos szerepe. A regények topográfiai viszonyai tehát (részben) ellentétben állnak a regények címével (*Véres Balaton*, *Haragos Balaton*, *Dermesztő Balaton*), amelyek szinte antropomorf lényként jelenítik meg a természeti tájat. A későbbiekben erre az ellentmondásra még vissza kell térnünk.

A regények egyik hangsúlyos eleme a geopolitikai relációk felvázolása – több szinten, többféle módon. Az egyik regény színre lépteti a rendszer kulcsfiguráját: „Bogdán csak most ismerte meg a szürke kalapos férfit: Kádár János volt, az MSZMP Központi Bizottságának első titkára. Még innen, távolról is látszott, hogy mennyire öreg és meggyötört.”¹⁴ A jelenet nyilvánvalóan szimbolikus: a titokban – bár fekete Mercedesszel – érkező, beteg vezető a rendszer válságát jelzi.

88 Mindhárom regény történései arra utalnak, hogy bár a vasfüggöny létezik, a határok egyre inkább átjárhatók: a trilógia a Kelet és a Nyugat¹⁵ közötti relációk modulációinak is tekinthető. Ennek egy példája lehet a következő narrátori információ: „A Jehova Tanúi illegálisan működött Magyarországon, 1979-ben azonban született egy hallgatolagos megállapodás a belügyminisztérium és az egyház között, amelyet a brooklyni központ is jóváhagyott. A mérföldkönek számító találkozóra titokban, egy fővárosi hotel egyik szobájában került sor.”¹⁶ A narrátori diskurzus egyik eleme az ilyen típusú tudásközvetítés, amely a regények eseményeit nemzetközi kontextusba helyezi. A geopolitikai összefüggések megvilágításának egyik módjaként tekinthetünk tehát az ilyen típusú, világpolitikai eseményekre történő allúziókra (a harmadik regény egy pontján például a szereplők Észak-Cyprus török megszállásáról beszélnek).

Az utazás és ezen belül a turizmus mint jelenség szintén a határok fellazulásának példája. Azon túl, hogy az utazás lehetővé teszi a szereplők szétesztését, mozgását, a fentebb azonosított tudásközvetítéshez is kapcsolódik: a második regény például pontosítja, hogy egy magyar állampolgár háromévente csak egyszer utazhatott Nyugatra. Az első regény elszórt információi azonban a mobilitást hangsúlyozzák: lengyel turisták vannak Brüsszelben és a Balatonon is, ahová rajtuk kívül a vasfüggönyön túlról (nyugatnémetek) is érkeznek. A nyomozások miatt külföldről Magyarországra vezényelt rendőröket a második és a harmadik regényben is levi-

14 *Dermesztő Balaton*, i. m., 40. fejezet.

15 Jelen esetben Keleten és Nyugaton a hidegháborús időszak alatt megszilárdult reprezentációkat és azok működését értjük. Mint majd látni foguk, a regényekben a szereplői reflexiók egyik fontos eleme az eme reprezentációkhoz való viszony.

16 *Haragos Balaton*, i. m., 5. fejezet.

szik a Balatonra, hiszen a bűntények ide kapcsolódnak, ennek ellenére a külföldiek számára a tó turisztikai látványosságként válik érdekessé. A második regényben a turizmus jelensége a fő cselekményszálhoz kapcsolódik: a két lány Karl-Marx-Stadtból titokban jön a Balatonhoz, mert félnek, hogy a szülők azt hiszik, hogy innen akarnak emigrálni – vagyis már a szabadidő eltöltésének megtervezése sem nélkülözi a geopolitikai megfontolásokat. A szülők úgy tudják, hogy a lányok Lengyelországba mennek nyaralni. A harmadik regény esetében pedig a szilveszter napján a Forum Hotelben sorra kerülő esemény illeszkedik a nemzetközi méreteket öltő turizmus körébe: „A mai egyébként különleges napnak ígérkezett, hiszen a szinte kizárólag nyugati országokból érkezett vendégek a szálloda éttermében óhajtották elbúcsúztatni az óévet. A hotel vezetése különleges produkciókkal készült az estére. A legjobb hazai illuzionisták, táncosok, táncdalénekesek alkották a műsor gerincét, sőt egy világhírű japán akrobata és egy kubai táncsoport is színpadra lépett. Az étterem séfje, Tuzson Tamás is ki akart tenni magáért: olyan egzotikus menüsört állított össze, ami a szocialista tábor országainak ízeit vonultatta fel.”¹⁷ Egy újra globalizálódó világban Nyugat és Kelet keveredése a látványosság dimenziójába illeszkedik.

A turizmus miatti helyváltoztatáson túl a regényekben vannak olyan szereplők, akik munkájuk miatt utaznak (vagy kénytelenek utazni): rendőrök, diplomaták (Adorján Máté apja brüsszeli nagykövet), stewardessek (akik éppen az állandó helyváltoztatás miatt lehetnek alkalmasak arra, hogy részt vegyenek a futárláncban), művészek. Más szereplők viszont helyhez kötöttek, a turizmusból csak indirekt módon tudnak profitálni: ilyen Kepics László, a füredi kemping karbantartója, helyi lakos, akinek a problémái nem csupán dadogásából, hanem abból is adódnak, hogy a neki tetsző lányok csak időlegesen, néhány napig vannak itt, s akinek a helyváltoztatása később csaknem tragédiához vezet. Ebből a szempontból Adorján Máté, az egyik főszereplő családi és professzionális háttere alapvetően meghatározza a regény értéktulajdonító mechanizmusait. Máté diplomata családban nő fel (hozzá kötődnek az első regény párizsi és brüsszeli fejezetei), az apja párizsi, majd brüsszeli nagykövet, és a történések kezdetén Máté egyik feladata egy megállapodás előkészítése a magyar és a belga rendőrség között. Máté személyes tapasztalata a szabadság relativitását helyezi előtérbe: „A gimnáziumi éveimet Párizsban töltöttem. Azt mondják, ez az ember életének az egyik legfogékonyabb időszaka. Ezek az évek kitágították a látókörömet. Amikor anyám halála után hazajöttünk, sokáig nem is értettem, mi történik Magyarországon. Felfoghatatlan volt, hogy nem lehet szabadon vállalkozni, hogy nincs vélemény szabadság, hogy nincsenek szabad választások.”¹⁸ A második regényben Máté hasonló típusú megnyilatkozása arról tanúskodik, hogy szét tudja választani a munkáját és egyéni meggyőződéseit: „És ne feledd, te meg én nem azért vagyunk rendőrök, hogy tüntetéseket oszlassunk vagy ellenzéki szervezkedést leplezzünk le, hanem azért, hogy megtaláljuk az elrabolt Marion Morelt, vagy letartóztassuk Kozák Edit gyilkosát.”¹⁹ Máté azért vonul háttérbe a har-

17 *Dermesztő Balaton, i. m., 9. fejezet.*

18 *Véres Balaton, i. m., 23. fejezet.*

19 *Haragos Balaton, i. m., 6. fejezet.*

madik regényben, mert egyfajta diplomata szerep vár rá is: ő lesz az Interpol magyar irodájának vezetője. Máté (és vele együtt Laura) idealizált figurák, a regény világában privilegizált helyzetben vannak, nemcsak hogy jó nyomozók, hanem éleslátók is, és nem véletlen, hogy a regény ideológiai horizontján a nyugati típusú demokrácia jelenti azt, amihez minden más rendszer mérhető.

A bűntényeknek mindhárom regényben nemzetközi dimenziója van, így a Balaton hangsúlyosan geopolitikai tényező lesz. Az első regényben a zánkai táborba nem csupán a szocialista tábor országaiból érkeznek diákok (akár Kubából vagy Vietnamból is), hanem – mivel 1979-et az ENSZ nemzetközi gyermekévvé nyilvánította – nyugati országokból is jönnek táborozók, „persze szigorúan az ottani kommunista pártok vezetőinek jóváhagyásával.”²⁰ Így utaznak gyerekek Olaszországból, Franciaországból és Spanyolországból a Balatonhoz. Mivel az egyik francia lány, Marion Morel, aki ráadásul a párt vezetőségi tagjának lánya, eltűnik, nemzetközi botrány lehetősége van a levegőben: a rendőrség hírzárlatot rendel el, a nyomozás folyamatába implikálódik a belügy- és a külügyminisztérium is. Mint láttuk, az, hogy keletnémet lányok tűnnek el (akiket először tehát Lengyelországban keresnek, így ez magyarázza, hogy a nyomozás Magyarországon csak ősszel kezdődik), nemzetközi nyomozáshoz vezet: egy keletnémet rendőr érkezik, aki csak nagyon rövid ideig van Magyarországon, mivel a német hatóságok csak arról akarnak megbizonyosodni, hogy a lányok nem disszidáltak. Ahogyan az első regényben Marion szülei, úgy itt a lányok szülei kénytelenek Magyarországra (és így a Balatonra) utazni. A harmadik regény esetében a szálak részben a múltba vezetnek. Az áldozat, Riina anyja az ötvenes években mérnökként Sztálinvárosban dolgozott. Lánya – titokban – itt fogant meg, Riina pedig később itt próbálja megtalálni magyar apját, akit nem ismer. Ebben ez esetben Irina Grigorenko őrnagy, „a moszkvai életvédelmi osztály egyik legtehetségesebb nyomozója”²¹ érkezik Budapestre. A regény hangsúlyos eleme az interkulturális helyzet színre vitele: Irina (és így a magyar olvasó számára, aki kénytelen belehelyezkedni a külföldi rendőrnő perspektívájába) Magyarország jelenti a másságot, amellyel már utazása előtt kénytelen szembesülni: „így volt ezzel a középiskolai barátnője, Galina katonatiszt nagybátyja is, aki évekig egy Debrecen nevű városban teljesített szolgálatot. Azt mondta, a boltok tele voltak áruval, a világon mindent lehetett kapni a húsféléktől a kávéig át a legfinomabb illatszerekig.”²² Ittléte alatt Magyarország egyre vonzóbb lesz számára a szabadság nagyobb foka és az egyre inkább fogyasztóivá váló társadalom előnyei miatt.

A geopolitikai relációk egyik lehetséges módja a kémkedés. A trilógiában két olyan regényt is találunk, amelyben a kémtevékenység többé vagy kevésbé hangsúlyos. Az első regény esetében csupán mellékszálról beszélhetünk: a Marion utáni nyomozás során a rendőrök egy nyugatnémet rendszámú Opel Commodore-ra figyelnek fel. A hajó büfése a futár szerepét játssza egy nemzetközi kémhálózatban

20 *Véres Balaton, i. m.*, 1. fejezet.

21 *Dermesztő Balaton.*, 25. fejezet.

22 *Uo.*, 27. fejezet.

– „[i]pari kémkedés, katonai objektumok megfigyelése”²³ –, amelyet aztán az elhárítás le is leplez. A harmadik regényben viszont ez lesz az egyik fő szál – Riina kapcsán az észti függetlenségi törekvések és az ehhez kapcsolódó futárlánc működése hangsúlyos szereppel bír. A Szovjetunió és Svédország (ahová a független észti kormány menekült) között szerveződő lánc működése leginkább a hotelben dolgozó Mártán és a könyvtáros Horváth Andoron keresztül jelenik meg. Márta nagybátyja 1956 után elhagyta az országot, majd Svédországból látogat haza 1974-ben, és egy fonyódi villában szervezi be unokahúgát, aki a családja előtt is titokban tartja e tevékenységét. A futárláncban Riina is egy láncszem, csakúgy, mint Boriszlava, a szovjet stewardess, akihez a moszkvai fejezetek kapcsolódnak (az ő vőlegénye Jurij Orlov munkatársa volt). Boriszlavát letartóztatja a KGB, és innentől kezdve Magyarországon is az elhárítás veszi át a nyomozást. A regény az elhárítás és a rendőrség közötti ellentéteket is ábrázolja, és ez lesz a regény végi suspense alapja: vajon sikerül-e megmenekülnie a futárlánc magyar tagjainak? A fentebb már érintett értéktulajdonítás fontos eleme, hogy a magyar rendőrök az észtek mellett állnak (ennek lesz köszönhető Laura beavatkozása is). Az epilógus a szereplők további sorsát is összefoglalja (először börtön vagy szibériai munkatábor, majd amnesztia, rehabilitáció).

A fentiek alapján látható, hogy a geopolitikai összefüggések (amelyeknek tehát egyik kulcseleme a „magyar tenger”) több szinten töltenek be szövegyszerző funkciót: a világépítés szintjén (aminek fontos elemét jelentik a tudásközvetítés különféle módjai, pl. a narrátori szólamba integrált információk szétosztása); strukturális elemként, összekapcsolódva a nyomozás folyamatával; a szereplői életutak, identitások, a szereplők csoportba rendezése szintjén; a kémregény kódjainak aktiválásával műfaji elemként, és nem utolsósorban axiológiai szinten, a szöveg értéktulajdonító mechanizmusait tekintve. A regények tehát hangsúlyossá teszik azt, hogy a szereplők térfoglalásának, térhez való viszonyának társadalmi és (geo)politikai implikációi is vannak.

Nosztalgia?

Zajác D. Zoltán regényei a magyar krimi két, hangsúlyos hagyományát folytatják, az egyik a történelmi krimi, a másik pedig a rendőrségi krimi. Egy nyomozó team munkáját követhetjük végig a regények során, a szerzői intenció pedig folyamatosan változtatja a szereplők jelentőségét (egyes szereplők egyszer előtérben, máskor háttérben vannak). A nyomozó team munkájához más, de azokhoz végül kapcsolódó szálakat illeszt: a második regényben ilyen a két, beteg férjükhöz kórházba járó asszonyok összekapcsolódó története, míg a harmadik regényben a futárlánc történet szála. A team nem csupán egy, hanem több ügyet derít fel: az első regényben három eset is van (Marion eltűnése, Kozák Edit halála és a Soós Lajos-féle gyilkosságok), a második regényben a keletnémet lányok esete felszínre hoz egy korábbi, megoldatlan ügyet, míg a harmadik regényben Riina ügyéhez kapcsolódik több szál (a család révén a múlt felderítése, a morfium kapcsán a kábítószer-terjesztés,

illetve a kémügy). A narráció menetét időnként megtöri egy-egy, elsősorban az elkövető nézőpontjára fókuszáló fejezet, amely suspense-elemként működik.

Ahogy azt már korábban is említettük, felfedezhető némi ellentmondás a (paratextusok és a szöveg alapján) rekonstruálható szerzői és a kiadói intenciók között. A regénypoétika vizsgálata ugyanis arról győz meg, hogy a szövegek nem csak a retró (és a hozzá kapcsolódó nosztalgia)²⁴ elvén működnek (bár ez a faktor sem elhanyagolható, viszont ennek elemzése egy másik tanulmány tárgya lehetne). A geopolitikai elemek hangsúlyos volta miatt inkább történelmi krimiről, semmint retró krimiről beszélhetnénk. A szerző láthatóan nem akarta ugyanazt a sémát többször reprodukálni, így változtatott azon: előtérbe vagy háttérbe helyezett szereplőket (akár főszereplőket), módosított a topográfiai szerkezeten (ami miatt fokozatosan csökkent a Balaton szerepe, és így feszültség jött létre a paratextusok által keltett elvárások – amelyek a „magyar tengert” állítják fókuszba – és a szövegvilágok között). A geopolitikai relációk mellett a társadalmi összefüggések diszkrét felvázolása ambiciózusabb programot sejtet, mint ahogyan azt a szövegek olvasása előtt a paratextusokkal (cím, borító, műfaji megjelölés, fülszöveg) való első találkozás sejtetni engedti.

Mindenekelőtt a paratextusok által helyeződik egy szöveg kommunikációs dinamikába, és ebben az esetben a regények a Balatonhoz kötődő társadalmi imagináriusra apellálnak: vízpart, nyaralás, gyerekkor – mindezt nem mellesleg a Kádárkorba helyezve. „A mindvégig izgalmas, fordultatos történetben megelevenedik a Kádár-korszak Magyarországá, a hetvenes évek végének tipikus karaktereivel: párttitkárokkal, örökké elégedetlenkedő hivatalnokokkal, vadászgató, jachtot és szeretőket tartó, a nyugati életstílust majmoló nagyvállalati vezetőkkel.” – olvasható az első regény fülszövegében, amely elsősorban azt ígéri, hogy a regény szórakoztatni fog. A retró logikájának megfelelően a regénysorozat – vagy legalábbis annak marketingkommunikációs stratégiája – egyfajta transzgenerációs emlékezet működésére is apellál: a moly.hu-n található olvasói értékelésekből az derül ki, hogy olyanokat is „megcsap” a nosztalgia, akik a regények által színre vitt korban még nem is éltek. Érdemes tehát mindezen megfontolások alapján belátnunk azt, hogy nem önmagában a szöveg, hanem az azt kísérő diskurzus apellál a nosztalgiára, a trilógia regényeinek nem inherens tulajdonsága a nosztalgikuság.

A kiadói stratégiában tehát a műfaj alárendelődik a kereskedelmi szempontoknak, és ez lesz az alapja annak, ahogyan a kiadó az egyik első magyar krimiszerzőjét népszerűsíti. A regények közül az első, a nyári történet apellál leginkább a Balaton-reprezentációk konstans elemeire. Mindre elmondható, hogy könnyen olvashatók: Kondor Vilmos vagy Cserháti Éva regényeihez képest például, amelyek egyik fajsú-

24 A retró működésének megértéséhez segítséget adhat a retró és a *vintage* közti különbségtétel: „In sum, retro items are new creations with designs that recycle the past in new ways and styles that bring forgotten visions of the future into the present. Today, vintage is mainly something that was created in the past and whose qualities remain in the present despite or thanks to signs and traces of the passage of time (material deterioration or colour changes, for example) but also narratives that locate and authenticate the item as being of the past.” Katharina NIEMEYER, *A theoretical approach to vintage. From oenology to media*, European Journal of Media Studies 2015/2., 85–102, 91.

lyos eleme a múlt szociografikus rekonstrukciója, Zajácz elbeszéléseinek egyik hangsúlyos szövegszervező eljárása a leíró szekvenciák rövidsége.²⁵ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a trilógia ne lenne képes társadalmi kérdéseket problematizálni.

Így érünk vissza a geopolitikai kérdésekhez – egy másik szinten. Mint láttuk, a regények mindegyike a Kelet és a Nyugat közötti határ porózusságára reflektál. Magyarország a másság megtapasztalásán keresztül szembesül önmagával, a szereplők történeteinek keresztül a regények arra keresik a választ, hová is tartozik Magyarország. A Nyugati demokráciákhoz képest az ország szabadságdeficitben szenved, ám a szovjet rendőrnő végül kénytelen belátni, hogy itt valóban nagyobb bőség és nagyobb szabadság van, mint otthonában. A balatoni történeteken keresztül a regények nem csupán geopolitikai problémákat reprezentálnak, hanem – bizonyos értelemben – állást is foglalnak. Azzal, hogy hangsúlyosan reflektálnak a korabeli fogyasztási kultúrára, hogy a Balaton-reprezentáció életmód-ajánlatként is funkcionál, illetve hogy az első regény Tihany-reprezentációjának nem csupán a régmúlt, hanem az ország Nyugathoz kötődése szempontjából is jelentősége van, a regények a Nyugat-orientációt erősítik. Napjainkban, egy olyan geopolitikai kontextusban, amikor ismét felerősödik a hovatarozás kérdése, és amikor politikai szándékok a Keleti orientációt propagálják, a regénysorozat állásfoglalása – jóllehet hatása nyilvánvalóan korlátozott – szimptomatikus lehet.

Irodalom

- BOULANGER, Philippe, *Planète médias. Géopolitique des réseaux et de l'influence*, Paris: Armand Colin, 2021.
- DODDS, Klaus, *Geopolitics*, Oxford: Oxford University Press, 2019.
- HERMANN Veronika, *Ez történt Lellén. A Balaton retorikai alakzatai a Kádár-rendszer nemzedéki filmjeiben*, Médiakutató 2020/3., 49–58.
- KATONA Csaba, *Haza, szabadság, hullám, szerelem és Deák Ferenc: a Balaton-Füredi Napló (1861-1863)*, Médiakutató, 2020/3., 11–21.
- LACOSTE, Yves, *La Géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*, Paris: La Découverte, 2013.
- S. VARGA Pál, DEBRECZENI Attila, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, TAKÁCS Miklós (szerk.), *Magyar Emlékezhelyek*, <https://deba.unideb.hu/deba/emlekezhely/index.php>.
- MÁTAI Mónika, *A Balaton emlékezhely*, Médiakutató 2020/3., 5–10.
- MTI, *Bujtor István ma lenne 80 éves*, Kultúra.hu, 2022. 05. 05., <https://kultura.hu/bujtor-istvan-80/>, (utolsó letöltés: 2023. január 15.).
- NAGY Róbert, *Egy ügynök élete és lázadása a Balatonnál: a „Varga-akta”*, Médiakutató 2020/3., 71–84.
- NIEMEYER, Katharina, *A theoretical approach to vintage. From oenology to media*, European Journal of Media Studies, 2015/2., 85–102.

25 Az összehasonlítás nem értékítéletet jelent, hanem a műfaji választásokból adódó poétikai lehetőségekre történő rámutatást: Kondor esetében a *hard-boiled*, Cserhádi esetében a társadalmi problémákra reflektáló, gyakran elkötelezett krimi, Zajácz esetében pedig mindenekelőtt a *storytelling*en alapuló krimi műfaji kódjainak dominanciáját látjuk.

TELLENNE, Cédric, *Introduction à la géopolitique*, Paris: La Découverte, 2019.

TRÁDLER Henrietta, *Bikini és bisztró a vasfüggöny mögött*, Médiakutató, 2020/3., 59–69.

ZAJÁ CZ D. Zoltán, *Véres Balaton*, Budapest: General Press, 2021.

ZAJÁ CZ D. Zoltán, *Haragos Balaton*, Budapest: General Press, 2022.

ZAJÁ CZ D. Zoltán, *Dermesztő Balaton*, Budapest: General Press, 2022.

Lake Balaton – Nostalgia and Geopolitical Connections

Abstract. Lake Balaton plays a prominent role in the Hungarian collective memory, and can be considered as a site of memory. Cultural products rely on representations constructed in relation to Balaton, varying, shaping and consolidating them. It is in this context that we can examine the books of Zoltán D. Zajác z's Bloody Balaton trilogy, which were marketed by the publisher as „retro crime novels”. In what follows, we will firstly examine the geopolitical context in which the novels set the story, and then, after analysing these poetic specificities, we will look for answers regarding the tension that arises between the stories' locations and the (publisher's) paratexts.

Keywords: lake Balaton, site of memory, popular geopolitics, literary communication, paratexts

Kálai Sándor,
Debreceni Egyetem BTK
Média- és Könyvtártudományi Intézet,
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.,
kalai.sandor@arts.unideb.hu

A valószínűség reménye

Az erkölcs mint sejtés András Ferenc *A vörös korona* című regényében

Absztrakt. A bűnügyi regény a világ megismerhetőségének, s így felderíthetőségének gondolatával mindig azonosult, ugyanakkor az igazság és a jog összeegyeztethetlensége már a klasszikus krimi korában is megjelent. S ahogyan a műfaj a XX. században egyre inkább problematizálta az igazság éthoszáét, úgy lett egyre kérdésesebb a világ megérthetőségének logikai vetülete is. András László *Vörös korona* című regénye a félmúlt történelmi regényének és az arra épülő politikai kriminek a lehetőségét villantja fel, ám egyben azt is tudatosítja, hogy az igazságtétel bármilyen formája csak egy kiüresedett narratív forma továbbélése lehet. A könyv nyomozója korábban matematikus volt. A cselekmény elején katarforaként ismertetett, a valószínűségre vonatkozó sejtése a világ megismerhetőségével, sőt a lét fundamentális kérdéseivel is összefügg, s azt mutatja, hogy nem csupán a logikát írja felül a valóság, de a jó és rossz fogalma is csak sejtésként, a tétellé válás bizonyossága előtti állapotban lehet hiteles.

95

A rejtélyesnek látszó bűncselekmény logikus megoldását elbeszélő bűnügyi regény kialakulása óta elsősorban a tizenkilencedik századi pozitivizmus optimizmusára épült. A szakirodalom a klasszikus krimitől a hard-boiled vagy noir verzióat a társadalomrajz hagyományába illeszkedő bűnügyi regényig vagy a posztmodern intellektuális játékáig számos korszakot és alfajt különít el, de a műfaj a világ megismerhetőségének, s így felderíthetőségének gondolatával alapvetően mindig azonosult. Dupin a romantika kliséinek mintapéldánya lehetne, de ugyanúgy a logika alapján deríti ki a legbonyolultabb ügyeket is, ahogyan Sherlock Holmes, Conan Doyle különc hőse is a természetfölöttinek, megmagyarázhatatlannak tűnő bűncselekményeket demisztifikálva ad logikus választ. És távoli párhuzamként abban sem lehetünk biztosak, hogy Porfirij kezében ne lenne jogi bizonyíték Raszkolnyikov ellen, miközben Dosztojevszkij egyértelműen a jó és a rossz etikai harcára és a lélektanra helyezi a *Bűn és bűnhődés* hangsúlyát.

Az igazság relatív voltának tudatosítása, sőt az igazság és a jog összeegyeztethetlensége már Conan Doyle *Az apátsági major* című novellájában is megjelenik, amikor Holmes és Watson a bíróság kompetenciáját vindikálva maguknak ítéletet hoznak a jogilag bűnös, erkölcsileg viszont felmenthető főhősről. Inkább engedelmessékednek saját igazságérzetüknek, mint Anglia törvényeinek. A műfaj talán legismertebb példája a *Gyilkosság az Orient expresszen*, ahol Agatha Christie Poirot-ja nem csekély lelkifurdalással, de hasonló okoból elengedi a gyilkosokat.

Az amerikai hard-boiled krimik már alapvető szkepszissel szemlélik a jog és az igazság összefüggéseit. Hőseiknek egyre inkább azzal kell szembenézniük, hogy a bűncselekményeket felderíthetik ugyan, de a bűnt nem győzhetik le. A bűnös lelep-

lezésének motívuma a szövegek végén már nem a megbomlott világrend helyreállításának az igényét – vagy illúzióját – hordozza, inkább pusztá műfaji kellékké válik, s így sem az eredményesség illúziója, sem a közösség éthosza nem hajtja őket. Ahogyan maga Chandler fejti ki egy teoretikus írásában: „A tettesnek bűnhődnie kell. Mindegy, hogyan, nem fontos, hogy a bíróság előtt. Ennek, bármit is mond a közvélemény, nincs köze a morálhoz. Ez a műfaj logikus alkotórésze.”¹

S ahogyan a műfaj egyre problematikusabbá teszi az igazság éthoszáét, úgy lesz egyre kérdésesebb a világ megérthetőségének logikai vetülete. Az egyre fontosabb szerephez jutó félreértés, a világ félreinterpretálása az erkölcsi ambivalencia párhuzamának is tekinthető.

Ráadásul ahogyan a műfaj szabályait a többi epikus forma is átveszi, úgy terjednek el a szálak elvarrhatóságát az információk megbízhatatlanságával felváltó bűnügyi történetek. Borges iskolát teremt azzal, hogy bűnügyi novelláinak cselekményébe, és így az olvasás folyamatába a félreértést, a megértés ellentétét is belekódolja. A bűnügyi regény nyom- és információkereső attitűdjével szemben a bűnügyeket ugyanannyira az intuíciók és a véletlen segítenek megoldani, mint a logika.

Sőt, a megérzések és a magyarázat igénye ugyanannyira segíthetik a megértést, mint a félreértést. Svetlana Boym szerint az összeesküvés és az elbeszélő szöveg terminusai átfedik egymást, mivel mindkét esetben cselekményekről és cselvetésekről folyik a beszéd². Cikke szerint a cselekményt konstruáló értelmezés, a Roland Barthes által „a jelentésadás szenvedélyének” nevezett olvasat az értelmezések sokszerűségében lakozik, a vizsgált szövegek arra nyújtanak példát, amikor a „jelentésadás szenvedélye” a jelentésadás ellen fordul. Borges egyik legismertebb novellájában, *A halál és az iránytűben* (1944) a szövevényes bűncselekményeket feltételező nyomozó túlzott spekulációja nem pusztán a rendőri munkát viszi félre, de egyben a rendőrtiszt halálához is vezet. Umberto Eco 1988-as regénye, *A Foucault-inga* is ezt a hamis értelemadást modellezi: „És hiába mondom, hogy térképek márpedig nincsenek, nekik az a térkép csak azért is kell majd.”³

András Lászlónak a Kalligramnál 2021-ben megjelent *A Vörös Korona* című regényében⁴ a világ működése már nem közelíthető meg jobban a sejtésnél. Sőt, a műfaj szabályai szerint a nyomozás során igazolódó vagy elvetendő feltételezések egyben a jó és a rossz megítélésre is rávetülnek. S ha a bűn fogalma sem vehető minden helyzetben bizonyosnak, akkor a létezés erkölcsi alapvetései is csupán a valószínűségeken alapuló sejtések lehetnek.

-
- 1 Raymond CHANDLER, *A gyilkolás egyszerű művészete*, online: http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-gyilkolas-egyszeru-muveszete-1949_
 - 2 Svetlana BOYM, *Az összeesküvéselméletek és az irodalmi erkölcsiség: Umberto Eco, Danilo Kis és A Cion Bölcséinek Jegyzőkönyve*, ford. ÜLKEY Zoltán, online: https://docplayer.hu/11997391-Az-osszeeskueveselmletek-es-az-irodalmi-erkolcsiseg-umberto-eco-danilo-kis-es-a-cion-bolcseinek-jegyzokonyve.html#show_full_text Eredeti megjelenés: *Conspiracy Theories and Literary Ethics: Umberto Eco, Danilo Kiš and The Protocols of Zion*, Comparative Literature, 1999/2., 97–122.
 - 3 Umberto Eco, *A Foucault-inga*, ford. BARNÁ Imre, Budapest: Európa, 1994, 492.
 - 4 ANDRÁS László, *A Vörös Korona*, Budapest: Kalligram, 2021.

A több felvázolt cselekményszál közül András regényében is a leginkább váratlan vezet el a megfejtéshez, ám annyi valószínű indítékot és elkövetőt sorakoztat fel a szöveg, hogy a valószínűségek kioltják egymást. Sőt, maga a valószínűség fogalma lesz az értelmezés fókuszában.

Egy nagyváros melletti kisvárosban bűncselekmény történik, és *sejthetjük*, hogy a megoldás napjaink Magyarországnak tipikus történeteit *valószínűsíti*. Egy pitiáner csalás lenne az ok? A helyi kocsmá alkalmazottjai a tulajdonost megkárosítva saját alkoholkészletüket árulják, s ők teszik zsebre a hasznot. A gyilkosság gyűlöletbűncselekmény is lehet, mert a két csaló pincér egy homoszexuális párt alkot. *Valószínűleg* köze lehet a gyilkossághoz a kisvárosi politikának is, a helyi és az országos politikai elit közös, mert az EU-s pénzek szervezett elsikkasztására alapozott környezetvédelmi-gazdasági csalása is az. És felmerül a féltékenységből elkövetett gyilkosság, de a rendszerváltás múltjában gyökerező családi – titkosszolgálati történet valószínűsége sem zárható ki. A cselekmény előrehaladtával ráadásul a bűncselekménytípusok valószínűsége a hullák számával egyenes arányban növekszik.

A történet nyomozója, Harmath Endre egyrészt hivatalnok, hiszen az ember-és eszközhiánnyal küzdő magyar rendőrség tisztje, másrészt azonban tévéesorozathős is lehetne: az FBI képezte ki profílozónak Amerikában, s bár folyamatosan lúzernek mutatja magát, minden kényes helyzetből gyakorlottan vágja ki magát. Elsősorban azonban értelmiségi, aki akár olvashatná is a regényt, hiszen otthonosan mozogna annak asszociációs és intertextuális utalásai között. A *Vörös korona* párbeszédei említik Őze Lajos híres monológját a *Megáll az időből* – „aki kérdez, az faggat, mert őt is faggatják”⁵ –, s ezzel a gyilkosság lehetséges okai közül a magyar múltban megbúvó indíték tűnik a legvalószínűbbnek. Szóba kerül Camus harmadik regénye, *A bukás* is, ez inkább a személyes okból elkövetett bűncselekményt sejteti: „ez nekem is afféle vezeklés”⁶. A Rilkére tett utalás („változtasd meg élted, mondja egy kolléga, de ugyanez a kolléga más helyütt meg azt mondja, akinek nincs háza, nem épít, de ez utóbbit nem gondolja a nagytiszteletű úr, mindössze megtörténik vele.”⁷), illetve az a lehetőség, hogy a *Műveleti terület* szalag feliratát akár *Művészeti fesztiválnak* is lehetne olvasni, a regény szépirodalmi allúzióit erősíti. A bűncselekmény így nem a szociológiai-logikai, hanem az egzisztenciális-ontológia világmodell felől lenne megérthető. Ezt a valószínűséget erősíti, hogy a nyomozó mindent elkövet, „hogy helyre tudja tolni a kizökent időt.”⁸

Harmath Endre azonban elsősorban „néhai matematikus” is, sőt, saját bevallása szerint a „néhai legalább olyan fontos, mint a matematikus.”⁹ Etikái – lélektani okokból végül nem futotta be a matematikusi pályát. A rendszerváltás előtt az elhárításnál lett kódfejtő: dekódolni akar, azaz egy ismeretlen jelrendszert szeretne ismertté és így érthetővé tenni. A kódfejtőt éppen a valószínűségi számítás segíti a

5 ANDRÁS László, *I.m.*, 20.

6 ANDRÁS László, *I.m.*, 22.

7 ANDRÁS László, *I.m.*, 190.

8 ANDRÁS László, *I.m.*, 343.

9 ANDRÁS László, *I.m.*, 12.

munkájában, sőt, az információelméletet részben az algebrai kódoláselméleten, részben a Shannon-féle valószínűség-számításon alapul.

Hősünk a rendszerváltás után rendőrnyomozó lesz, immár a világosabb oldalon, de sötét múlttal. És a kettő nem választható el egymástól: „Egy matematikus, aki ügynök, vagy egy ügynök, aki matematikus? Valahogy nem fért össze a kettő.”¹⁰

A *Vörös korona* a rendszerváltásra visszatekintő szál alapján felvillantja a félmúlt történelmi regényének és az arra épülő politikai kriminek a lehetőségét, bár a krimi szabályai szerint ennek a történetzálnak a regény végéig háttérbe kell szorulnia. Ráadásul András László a krimi műfaji sajátosságait ironikusan megőrizve, s ezzel éppen ki is üresítve mutatja meg a múlttal való szembenézés elmaszatólását. A magyar krimiben a német Wende-roman helyett a személyes és a közéleti szálát a bosszúdramával ötvöző, s így a tragédia felé elmozdító olvasat szinte mellékes marad. S amikor a regény végén kiderül, hogy mindennek egy generációval korábbi, a nyolcvanas évek hatalommal és ellenzékkel összefüggő története áll a középpontban, ez sokkal inkább a műfaji szabályok automatizmusát, mint a valódi erkölcsi jóvátételt hordozza. Az igazságtétel helyett csupán annak az emléke jelenik meg, s a bosszú is csak egy kiüresedett narratív forma továbbélése lehet.

Ahogy egy párbeszédben elhangzik, „(...) nem vesz elő csak úgy minden ok nélkül harmincéves történeteket az ember. (...) Ha nem sikerült akkor, lendületből, már nem is fog soha.”¹¹ Ahogyan a XX. század másik totalitárius diktatúrája, a fasizmus kapcsán Sylvie Germain idézi Aharon Appelfeldet a Magnus mottójában: „amit nem mondtak ki ott és akkor, a későbbiekben szükségszerűen fikció lesz belőle.”¹²

98 András László regényében két párhuzamos szálon fut a krimi jelene és a rendszerváltás elvesztegetett múltja: „Harmath agyán ekkor átvillant egy sejtés. (...): akármit is lát itt, mindennek két értelme van. Egy itt és most, amit konkrétan jelent, és egy a múltban. Egyszerre zajlik két történet. Egy régi és egy új. De mielőtt ebből a sejtésből bizonyosság lett volna, megszólalt a telefonja, és az iménti gondolat elillant.”¹³

Az igazságot a narratív struktúra szabályai ugyanannyira, vagy még jobban alakítják, mint a bennük foglalt tények. Sőt, mintha a struktúrák rendező erejére ugyanolyan ontológiai igénye lenne az embernek, mint az azokban megmutatkozó magyarázatokra: „Őn kedveli a válaszokat, ha jól látom. Ha értelme van a dolgoknak. Pedig azt legtöbbször csak mi tulajdonítjuk nekik, nem bírván az értelmetlenségből fakadó feszültséget.”

A *Vörös korona* krimiként egy bűnügy történetét és annak megoldását nyújtja át az olvasónak. Ám a legkomolyabb kérdése nem az, mennyire bizonyosan deríthető fel egy bűnügy, sokkal inkább az, mennyire lehet a világban eligazodni és létezni a valószínűségek alapján.

10 ANDRÁS László, *I.m.*, 18.

11 ANDRÁS László, *I.m.*, 19.

12 SYLVIE GERMAIN, *Magnus*, ford. NAGY Viktória, Budapest: Helikon, 2012, 5.

13 ANDRÁS László, *I.m.*, 303.

S ez a leginkább fundamentális kérdésekre is igaz. A könyv mottóul választott Pilinszky-idézete¹⁴ mellett a szöveg többször is utal a teremtésre, sőt kezdősoraival magára a Teremtés könyvére: „Isten lelke lebegett a vizek fölött, a vízen pedig egy női holttest piros orkáncabátban, farmerban és edzőcipőben.”¹⁵ De máshol is találunk hasonló példát: „Olyan volt, mintha a víz fölött lebegne az ég közepén, mint Isten lelke, és még világosság is volt, és annak ellenére, hogy a gyomrát szorította a görcs, azt érezte, hogy nagyon megérte.”¹⁶ Sőt, még a hétköznapi reggelek kapcsán a teremtett világ monotonitása merül fel, megkérdőjelezve a Teremtést: „Nem is lenne rossz, de jó sem, semmilyen nem lenne, egyszerűen csak nem világosodna tovább az ég, ő meg nem venné föl a fekete fehérenműt, és nem indulna el a fürdőszobába meginni az első pohár vizet, nem kapcsolná be a teafőzőt és a szendvics-sütőt, nem ballagna vissza ablakot nyitni”.¹⁷

Sőt, a Teremtés értelmet ad és értelmezés tárgya lesz egyszerre: „Figyelje meg, hogyan gondolkodnak az emberek! A világ teremtéséről, például. Sokkal többször vitatkoznak azon, ki csinálta, mint azon, hogy miért. Hiba. Először mindig azzal találkozunk, mi történt. Ezt vizsgáljuk, közben egyre többet tudunk meg a hogyanról. A harmadik, pontosabban az első igazi kérdés tehát nem a ki, hanem a miért. Ami mindjárt két dolgot is rejthet magában. Egy okot és egy célt.”¹⁸

A fenti mondatban nem csupán a felszínen érinti egymást a heideggeri „Warum” és a wittgensteini nyelvfilozófia. A szövegben a megismerhetőség végtelensége és a tudás befejezhetetlensége is felbukkan: „Minden kérdés mögött egy újabb kérdés. Nincs jó válasz, csak saját válasz. Mindenki nyomoz, mindenki más részét látja a világnak.”¹⁹

A fenti mondatok a *Vörös Korona* esetében egyensúlyt biztosítanak a posztmodern disszemináció és a krimi műfaji szabályaiból eredő koherens cselekmény igénye között. Sőt, a regény elején kataforaként ismertetett Harmath-féle sejtés a megismerés és a megértés szükségszerűen történetté összeálló struktúrái kapcsán arra is rákérdez, hogy a tapasztalaton nyugvó valószínűség vajon mindig érvényes-e, azaz menyire lehet a szabályszerűségek ismétlődésének valószínűségében megbízni.

„Mindannyian hiszünk a valószínűségeinkben.”²⁰ – mondja a szöveg. És valóban, az emberek többsége azokat a narratív struktúrákat preferálja, melyek a számára leginkább valószínű világot építik fel. Ezt mutatják a bűncselekmények megértésre kreált történetek, amelyekkel a számukra leginkább elfogadható verziót egyben a legvalószínűbbé is teszik:

14 „Itthon vagyok. Engedd, hogy lepihenjek és meggömbülve elaludjak végre.”

15 ANDRÁS László, *I.m.*, 9.

16 ANDRÁS László, *I.m.*, 53.

17 ANDRÁS László, *I.m.*, 186.

18 ANDRÁS László, *I.m.*, 237.

19 ANDRÁS László, *I.m.*, 101.

20 ANDRÁS László, *I.m.*, 15.

„Ritkaság, hogy a hivatalos változat ennyire hasonlítson a nép szája íze szerintire. De ezúttal ez volt a helyzet. Többfordulós szerelmi dráma. A feleség szeretője megöli a férj szeretőjét. Bosszúból. A férj megöli a feleség szeretőjét. Bosszúból. A feleség szeretőjének titkos szeretője öngyilkos lesz. Bánatában. Meghaltak még: Palkó, hajléktan, Farkas Jakab János, lelkész. Főbányai betöréses rablásról nem esett szó. Volt egy-két újságíró, aki megpróbálta belevenni azt is, de így is annyira bonyolult volt a sztori, hogy a szerkesztő kihúzta, mert fogyaszthatatlanul soknak találta az információ mennyiségét. „Szoritkozzunk a lényegre, jó?”²¹

De a gyilkosság előtti, átlagos napok magyarázata is hasonlóan történik:

„Igen, Karcsi fönn járt a tónál reggel, már megint tökrészeg ez az ember, szegény Klára meg az a két aranyos gyerek, édes istenem, na, azok is megérik a pénzüket, az apjuk vére, különösen a nagyobbik, a lány, az a hogyishívják”²²

A filozófus hajlamú ex-matematikus nyomozó, Harmath viszont úgy kreál történeteket, hogy közben a megértés matematikai és filozófiai struktúráit vizsgálva reflektál is azokra. És ezért indul ki abból, hogy ő nem tud, hanem sejt. S a sejtéssel a nyomozás elbeszélésének műfaji és a megértés filozófiai eldönthetetlen kérdésénél vagyunk: vajon a tények irányítják a sejtést vagy a sejtés találja meg a tényekben saját igazolását?

100

A sejtés matematikai fogalomként a tétellé válás előtti állapot. A matematikai logika eszközeivel formálisan nem bizonyítható, mégis erősen valószínű állítás. S mivel a matematikában nem lehet minden sejtést egyértelműen igazolni vagy cáfolni, a regény elején említett Harmath-féle sejtés a megismerés valószínűségére, nem pedig a bizonyosságra vonatkozik.

A regény nyomozója fiatal matematikusként azt vizsgálta, hogy „a baráti számpárok mindkét tagja egyszerre páros vagy egyszerre páratlan.”²³ A fiatal pályaelhagyó matematikus életében a barátságos számokról szóló kutatásokat – miszerint az egyik szám osztóinak összege megegyezik a másik számmal, és fordítva –, a tökéletes számokkal való foglalatzkodás követte, s érdeklődése végül a kevésbé tökéletes barátságos számok felé haladt tovább.

Barátságos, tökéletes, kevésbé tökéletes, de barátságos. Ezek a jelzők nyomozóra és az általa vágyott világra is ráillenek: „továbbléptem azok felé a barátságos számok felé, amelyek kevésbé tökéletesek, de jobban megfelelnek az alkatomnak, amelyet barátságosnak, barátkozónak mondhatok, és, azt hiszem, ebben ön is meg erősíthet, és hát már fiatalon ilyen voltam, azóta ez nem sokat változott.”²⁴

Hősünk matematikusi karrierje azért törik meg, mert a bizonyosság hiányával nem képes megbirkózni. Amikor Harmath megírja Erdős Pálnak – egyébként Erdős beemelése a regénybe a szerző egyik legjobb ötlete –, hogy nem bírja a bizonyos-

21 ANDRÁS László, *I.m.*, 326.

22 ANDRÁS László, *I.m.*, 149.

23 ANDRÁS László, *I.m.*, 14.

24 ANDRÁS László, *I.m.*, 14.

ság hiányát elviselni, s ez nem bizonyításra sarkallja, hanem kétségbe ejti, a jeles matematikus egy táviratot küld mindössze, amelyben szakmailag temeti el tanítványát: „Tragikusan korai halála mélyen megrendített. Együttérzésemre ne számítson.”²⁵

Erdős Pál visszautasítása annak szól, hogy Harmath a kétségei miatt kilépett a tudomány paradigmáiból, és érzelmileg viszonyult egy tisztán logikai problémához. A nagy matematikus úgy viselkedik a fiatal tanítvánnyal, ahogyan majd Harmath fog azokkal az emberekkel, akiknek a világ kohéziójára irányuló vágyát képtelen lesz megérteni: „Haragudtam az emberekre és a jól formált valószínűségekire, amiket bizonyosságnak hisznek. (...) Abban találtam meg az új célokat, hogy bebizonyítsam az embereknek: nincs bizonyosság.”²⁶

A tétellé még ki nem kristályosodott sejtés mint modell egyszerre érvényes a világ matematikai és etikai szabályaira. Harmathnak a valószínűségszámítás matematikai tudományán alapuló elméletének számunkra két fontos vetülete is van.

Az egyik a szerencsejátékok modellezése: a játék, a lehetőség, az elképzelhetőség az irodalom és a posztmodern gondolkodás területén kiemelt fontosságúak²⁷. A másik pedig az emberi gondolkodás leginkább fundamentális kérdéseire kapott biztos válaszok esetlegessége vagy bizonyossága. S ezt a két területet Pascal személye és munkássága köti össze.

Blaise Pascal nem csupán az európai filozófia egyik meghatározó gondolkodója, Kant és Nietzsche előfutára, de az egzisztencializmus olyan képviselőivel is kapcsolatba lehet hozni, mint Kierkegaard, Heidegger, Sartre vagy Camus. Ugyanakkor a modern valószínűségszámítás elméletének kezdetét is Fermat és Pascal egyik levelében szokás kijelölni.

Ezért érdekes számunkra, vajon összefügghet-e a játékelméletben megfogalmazott valószínűség a világ megismerhetőségével, illetve a fundamentális létkérdésekre adható válaszok bizonyosságával.

András László bűnügyi regényében ez a problémahalmaz a megismerhetőség gyakorlati és ontológiai szintjein egyaránt megjelenik. A *Vörös korona* első szinten arra kérdez rá, hogyan lehet a bűncselekmény felderítéséhez szükséges sejtéseket tétel bizonyosságával felruházni egy olyan világban, melynek éppen a bizonytalanság és a véletlenszerűség a legfontosabb attribútuma. Második szinten a félmúlt és a jelen etikai kérdései kapcsán felmerülő igazság, szembenézés vagy a bosszú egyaránt a bizonyosság hiánya felől jelennek meg a szövegben. S legvégül ezt a kettőt összekapcsolva azt vizsgálja a könyv, hogy a logikai kiismerhetetlenségek és az erkölcsi bizonyosság hiánya ellenére miért lehet egy megismerhető és etikus világ sejtését tételnek elfogadni, illetve hogyan képes az ember a létezés fenti bizonytalanságait elviselni.

A valószínűségek a regény leginkább kiszámítható pillanataiban sem vehetőek biztosra. A műfaji szabályoknak megfelelően akciódús utolsó jelenetben Harmath nem tudja megsaccolni, hány töltény maradt ellenfele pisztolyában: „Egy golyó van

25 ANDRÁS László, *I.m.*, 15.

26 ANDRÁS László, *I.m.*, 16.

27 Lásd: SZABÓ Gábor, *A valószínűség interpretációi*, Budapest: Typotex, 2013.

a tárban, vagy egy sem. Nem mindegy.”²⁸ S mivel a jó és a rossz egzakt fogalma is kérdéses lett, a kisváros rejtett erővonalait, s így a bűncselekmény mozgatórugóit sem lehet feltérképezni: „nem olyan kis rózsaszín sütemény ez a városka, mint gondolná első látásra”²⁹.

S az utolsó pillanatban újra elhangzik a regény mottója. A Pilinszky-idézet³⁰, ontológiai sejtésként, de nem bizonyossággként fogalmazza meg a hazatérés vágyát: „Itthon vagyok. Engedd, hogy lepihenjek” (*A pokol hetedik köre*). A már idézett Rilke-sor hangsúlyos szerepeltetése ugyanis éppen a tétel általános érvényét vonja vissza: „Akinék nincs, már nem épít házat.”

Pascal szerint a gondolkodás csak megalapozza, de nem bizonyíthatja a vallási igazságokat. Bár az ember tudásra vágyik, ez a tudás sohasem lehet teljes, miközben az ember méltóságát éppen a gondolkodás, sőt a bukás lehetőségének a valószínűsége adja. A gondolkodó ember nem lehet biztos az értelmezői struktúrái megkérdőjelezhetetlenségében, sőt, még a legalapvetőbb paradigmákat is csak a sejtés, de nem a tétel szintjén fogalmazhatja meg. Jól mutatja ezt, hogy a *Gondolatok* egyik töredéke a szerencsejáték nyerési valószínűségét és Isten létezésének bizonyosságát állítja párhuzamba:

„Mérleljük, mit nyerhet vagy veszíthet, ha fejre, vagyis arra fogad, hogy van Isten. (...) ha nyer, mindent megnyer; ha veszít, semmit sem veszít. Fogadjon hát habozás nélkül arra, hogy van (...) ha kénytelenek vagyunk játszani, akkor nem szabad az ész nevében ragaszkodnunk az élethez, ahelyett hogy inkább kockára tennők a végtelen nyereségért, amely éppúgy bekövetkezhet, mint a semmi elvesztése.

Minden játékos biztosan kockáztat a bizonytalan nyerésért; és bár biztosan kockáztatja a végest, hogy ha bizonytalanul is, de megnyerhesse a végest, mégsem vét az ésszerűség ellen. Nincsen ugyanis végtelen távolság a kockáztatás bizonyossága és a nyerés bizonytalansága között; (...) Végtelenség tulajdonképpen a nyerés bizonyossága és a vesztes bizonyossága között van. De a nyerés bizonytalansága a várható nyereség és veszteség esélyeinek megfelelően arányos a kockázat bizonyosságával.”³¹

A filozófus Pascal nem pusztán szembeállítja egymással az észérveken és a belső sugallaton alapuló gondolkodást. A valószínűséget és a sejtést – mondaná a matematikus Pascal. S ez a töredék egyben azt is megelőlegezi, hogy: csak nyerhetünk, ha úgy teszünk, mintha létezne Isten, felruházva ezáltal a létet az általa képviselt értelemmel és értékkel.

Pascal és Kant bizonyosságot szeretnének. Ám háromszáz évvel a francia és százötven évvel a német filozófus után Camus a bizonyosság lehetősége helyett már csak a bizonytalanságot konstatálhatja. Tarrou kérdése a *Pestisben* közel van a bűnügyi regénynek a tanulmány elején érintett műfaji problémájához: „Lehetség-

28 ANDRÁS László, *I.m.*, 348.

29 ANDRÁS László, *I.m.*, 180.

30 PILINSZKY János, *A pokol hetedik köre* = *Uő, Szállkák*, Online: <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PILINSZKY/pilinszky00001/pilinszky00116/pilinszky00116.html>
A vers első megjelenése: Új Írás, 1971. december, 58.

31 Blaise PASCAL, *Gondolatok*, ford. PÖDÖR László, Szeged: Szukits, 1996, 64.

ges-e, hogy az ember szent legyen Isten nélkül, ez jelenleg az egyedüli konkrét probléma, ami érdekel.”³²

Isten a modernitás kezdetén nagy valószínűségű sejtéssé változott. A modernitás végén, Camus-nél már a hiánya fogalmazódik meg tételként, miközben a szentségben megnyilvánuló értékek sejtése mégis megmarad. Ám ha a jó és rossz fogalmai legfeljebb a valószínűség alapján osztályozhatóak, és nem lehetnek egzakt kategóriák, a sejtésük egyben a bizonytalanságot is magában foglalja.

András László *A Vörös korona* című regényében az utolsó mondat Kantra utal. Ám a „csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem” éjszakai képe itt egyenműen boldog, világos, nappali látványra vált:

„– Utánanézttem, mi is az a Harmath-féle sejtés. Szép gondolat. És valószínűleg igaz. Csak be kellene bizonyítani. És ültek tovább a vakító tavaszi napsütésben a fölöttük húzódó halványkék alatt.”³³

Harmath sejtésében már bizonyítani nem, csak remélni lehet azt, amit a mottóul használt versben (*A pokol hetedik köre*) így fogalmaz meg Pilinszky: „hiszen itt is jelen vagy”.

Irodalom

ANDRÁS László, *A Vörös Korona*, Budapest: Kalligram, 2021.

Svetlana BOJYM, *Az összeesküvéselméletek és az irodalmi erkölcsiség: Umberto Eco, Danilo Kis és*

A Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyve, ford. ÜLKEY Zoltán, online:

https://docplayer.hu/11997391-Az-osszeeskuveselmeletek-es-az-irodalmi-erkolcsiseg-umberto-eco-danilo-kis-es-a-cion-bolcseinek-jegyzokonyve.html#show_full_text Eredeti megjelenés: *Conspiracy Theories and*

Literary Ethics: Umberto Eco, Danilo Kiš and The Protocols of Zion, Comparative Literature, 1999/2., 97–122.

CAMUS, Albert, *A pestis*, ford. GYÖRY János = Uő, *Albert Camus regényei*, Budapest, Európa, 1970, 97–357.

CHANDLER, Raymond, *A gyilkolás egyszerű művészete*,

Online: http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-gyilkolas-egyszeru-muveszete-1949_

ECO, Umberto, *A Foucault-inga*, ford. BARNÁ Imre, Budapest: Európa, 1994.

GERMAIN, Sylvie, *Magnus*, ford. NAGY Viktória, Budapest: Helikon, 2012.

PASCAL, Blaise, *Gondolatok*, ford. PÖDÖR László, Szeged: Szukits, 1996.

SZABÓ Gábor, *A valószínűség interpretációi*, Budapest: Typotex, 2013.

PILINSZKY János, *A pokol hetedik köre* = Uő, *Szálkák*, Online:

<https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PILINSZKY/pilinszky00001/pilinszky00116/pilinszky00116.html>

A vers első megjelenése: Új Írás, 1971. december, 58.

32 Albert CAMUS, *A pestis*, ford. GYÖRY János = Uő, *Albert Camus regényei*, Budapest: Európa, 1970, 311.

33 ANDRÁS László, *I.m.*, 350.

The Hope of Probability. Morality as Conjecture in the Novel The Red Crown by Ferenc András

Abstract. The crime novel has always been linked to the idea of the knowability and discoverability of the world but at the same time, the incompatibility of the truth and law appeared already in classic crime fiction. During the 20th century the genre increasingly problematized the relationship between the ethics of truth and the logical aspects also became more and more questionable. László András's novel. Though The Red Crown offers the reading of a historical novel it is firstly a political crime based on the history of the 40 years and the contemporary society that makes us aware that any form of justice can only be the survival of an empty narrative form. The detective in the book used to be a mathematician. His conjecture about probability, presented as a cataphora at the beginning of the plot, is related to the knowability of the world and even to the fundamental questions of existence. It shows that the logic is overwritten by reality just as the concept of good and evil is only a guess but no more it can reach the certainty of a proposition.

Keywords: Crime fiction theory, László András, The Red Crown, probability and guess

Horváth Csaba
habilitált docens,
KRE BTK,

Modern Magyar Irodalmi, Összehasonlító Irodalomtudományi és Irodalomelméleti
Tanszék

104 1146 Budapest, Dózsa György út 25-27.
Horvath.Csaba@kre.hu